

ВІЙСЬКОВА АКАДЕМІЯ (М.ОДЕСА)

на правах рукопису

БОГУШ ОЛЬГА ЮРІЇВНА

УДК 378.9+378.144

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ НАВЧАННЯ КУЛЬОВОЇ СТРІЛЬБИ
МАЙБУТНЬОГО ОФЦЕРА**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата психологічних наук

Науковий керівник

Снігур Людмила Анатоліївна,

доктор психологічних наук,

професор

Одеса – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ КУРСАНТІВ КУЛЬОВІЙ СТРІЛЬБИ.....	11
1.1. Успішність, якість, результативність та ефективність навчання сучасних курсантів.....	11
1.2. Аналіз основних теоретичних підходів до навчання та їх застосування до підготовки майбутнього офіцера	20
1.3. Компоненти професійної здатності офіцера до кульової стрільби.....	24
1.4. Психологічне супроводження навчально-професійної діяльності майбутнього офіцера.....	37
1.5. Навчання та чинники відповідно логіці циклічно-вчинкового підходу	44
Висновки до розділу I.....	63
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НАВЧАННЯ КУЛЬОВІЙ СТРІЛЬБИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ.....	68
2.1. Методи та організація емпіричного дослідження навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів.....	68
2.2. Дослідження взаємозв'язку індивідуально-психологічних особливостей майбутніх офіцерів і якості діяльності в процесі навчання кульовій стрільбі.....	80
2.3. Розвиток особистості майбутніх офіцерів у зв'язку з рівнем ефективності їх навчання.....	105
Висновки до розділу II.....	115
РОЗДІЛ III. ЦИКЛІЧНО-ВЧИНКОВА ТЕХНОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ЗДАТНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ДО ПРОФЕСІЙНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВИЩОМУ	

ВІЙСЬКОВОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ.....	118
3.1. Обґрунтування програми психологічного супроводження навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів.....	119
3.2. Порівняння результатів навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів	142
3.3. Результати застосування діяльнісно-особистісної програми психологічного супроводження.....	151
Висновки до розділу III.....	170
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	176
ДОДАТКИ	213

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Адаптивність БОО -200 – багаторівневий особистісний опитувальник

ВВНЗ – вищий військовий навчальний заклад

ЕГ – експериментальна група

КГ – контрольна група

ПДОПС – програма діяльнісно-особистісного психологічного супроводження

ВСТУП

Актуальність дослідження. Підготовка офіцерських кадрів в умовах збройного протистояння потребує підвищення якості навчання, у тому числі й завдяки актуалізації психологічної складової цього процесу.

Психологічні основи навчання отримали розвиток у роботах Л.К. Велитченка, П.Я. Гальперіна, В.В. Давидова, Д.Б. Ельконіна, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейна, О.В. Скрипченка, А.В. Фурмана, О.Я. Чебикіна. Психологічні аспекти підготовки майбутніх офіцерів у стрільбі отримали розкриття в низці робіт з методики та теорії спорту і з проблем застосування вогнепальної зброї та стрілецької підготовки (О.В. Желєзнов, М.Я. Жіліна, Ю.Г. Кудряшов, В. А. Маріщук, Б.Є. Міхайлов, М.Б. Умаров, М.П. Шпак), але не знайшли достатнього наукового аналізу, систематизації і узагальнення. Водночас, у світовій практиці саме психологічний фактор вважається провідним як при підготовці майбутнього офіцера взагалі, так і при навчанні кульовій стрільбі майбутнього спеціаліста, а курсантський період розглядається як особливо сенситивний період для занять з кульової стрільби завдяки спрямованості юнаків і властивій цьому віку професійній підготовці. Загально парадигмальні засади діяльності професіонала розкрито у роботах Є.О. Клімова, О.М. Леонтьєва, закономірності професійного становлення особистості знайшли відображення у структурі особистості професіонала О.П. Саннікової. У роботах В.В. Журавльова, Є.М. Потапчука, О.Д. Сафіна, О.В. Тимченка, М.І. Томчука, В.В. Ягупова розкриті психологічні питання професіоналізму майбутнього офіцера. Крім того, психологічні питання кульової стрільби розглядали І.Ю. Горєлов, В.О. Лефтеров, М.О. Чміль, S. Trompetter, D. M. Corey, та ін. Здебільшого психологічні чинники та умови кульової стрільби аналізувались у педагогічних наукових дослідженнях (Х.А. Сельг, І.В. Фролова, І.З. Ціцішвілі). Однак, психологічна складова ефективного та успішного навчання кульовій стрільбі курсантів ВВНЗ у цілісному процесі підготовки професійних захисників країни не знайшла достатнього розкриття

в науковій літературі.

Для удосконалення системи підготовки курсантів кульовій стрільбі потрібно актуалізувати психологічну складову навчання. З метою підвищення ефективності навчання майбутніх офіцерів зростає потреба пошуку психологічної програми забезпечення навчання на основі актуалізації рушійних сил цього процесу. Це стає можливим, коли навчальний процес у ВВНЗ, спрямований на підготовку професійних захисників країни орієнтований не тільки на влучні постріли, тобто на виконання нормативів, але й на розкриття для суб'єкта навчально-професійної діяльності психологічного змісту ефективного навчання, яке зумовлюється спільною дією його чинників на особистість професійних захисників країни.

Суперечності, що існують між зростаючими вимогами до майбутнього офіцера і недостатньо високим рівнем його ефективності в навчанні кульовій стрільбі, визначило тему дослідження: «Психологічні чинники навчання кульової стрільби майбутнього офіцера».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає концепції виховання у Збройних силах України і виконана відповідно з науково-дослідною роботою кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Військової академії (м.Одеса) «Патріот України» (номер держреєстрації 0102U003701). Тему затверджено на засіданні вченої ради Військового інституту Одеського національного політехнічного університету (протокол № 6 від 19 лютого 2010 р.) та узгоджено Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 9 від 29 листопада 2011 р.). Автором досліджувались психологічні чинники навчання кульовій стрільбі майбутнього офіцера, що є важливою складовою його підготовки як захисника країни.

Мета дослідження – на основі виявлення психологічних чинників навчання майбутніх офіцерів кульовій стрільбі, розробити програму

діяльнісно-особистісного психологічного супроводу цього процесу.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз психологічних проблем навчання майбутніх офіцерів кульовій стрільбі.
2. З'ясувати сутність розвитку особистості майбутніх офіцерів в процесі навчання кульовій стрільбі.
3. Емпірично дослідити психологічні чинники навчання курсантів кульовій стрільбі у їх впливі на особистісне становлення майбутніх офіцерів та здійснити змістову інтерпретацію отриманих даних.
4. Обґрунтувати, розробити та здійснити емпіричну верифікацію програми діяльнісно-особистісного психологічного супроводження навчання майбутнього офіцера кульовій стрільбі.

Об'єкт дослідження – особистість майбутніх офіцерів, які вчаться професійно володіти зброєю.

Предмет дослідження – психологічні чинники навчання кульовій стрільбі майбутнього офіцера.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: а) психологічна теорія вчинку В.А. Роменця і напрацювання сучасного розвитку вчинкової методології у циклічно-вчинковому підході (П.А. М'ясоїд, А.В. Фурман та ін.); б) діяльнісна методологія О.М. Леонтьєва, а також теорія і практика організації навчання, у тому числі, кульовій стрільбі (І.Ю. Горелов); в) концепція сприяння становленню особистості як професіонала (О.П. Саннікова, А. В. Масанов) і патріота (Л.А.Снігур), у тому числі військового (В.І. Алещенко, М.С. Корольчук В.І. Осьодло, В.В. Стасюк, В.В. Ягупов та ін.).

Гіпотеза дослідження: особистісне становлення майбутніх офіцерів зазнає суттєвих змін в умовах циклічно-вчинкової організації навчання під впливом його психологічних чинників. Оптимальний процес підготовки майбутніх офіцерів кульовій стрільбі можливо досягти через програму його діяльнісно-особистісного психологічного супроводження.

Методи дослідження. Для досягнення мети та виконання завдань дослідження використовувалися такі методи: теоретичні (аналіз наукової літератури та керівних документів, які регламентують діяльність підрозділів Зброних Сил України, узагальнення підходів за досліджуваною проблематикою); емпіричні (тестування, анкетування, спостереження, експертні оцінки, бесіди); методи статистичної обробки даних (кореляційний та факторний аналізи).

До психодіагностичного комплексу увійшли такі методики: для діагностики індивідуально-психологічних особливостей майбутніх офіцерів – «16 факторний особистісний опитувальник» (Р.Б.Кеттел), «Тип темпераменту» (Г.Айзенк), «Адаптивність БОО-200», «Структура темпераменту» (В.М.Русалов), «Моторна проба» (Й.Шварцландер), «Самооцінка сили волі» (М.М.Обозов), «Локус контролю» (Дж.Роттер), «Самооцінка особистості» (С.Будассі), «Хто Я?» (М. Кун та Т. Макпартленд), «Соціометрія» (Дж. Морено), «Незавершені речення» (Дж. Сакс); для діагностики рівня ефективності навчання кульовій стрільбі – розроблена нами анкета.

В емпіричному дослідженні, яке було проведене протягом чотирьох років, брали участь 120 курсантів Військової академії (м.Одеса) у віці 17-23 років.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що:

- вперше запропонована структура вчинкової активності курсанта при навчанні кульовій стрільбі для розкриття впливу психологічних чинників навчання на здатність випускника вищого військового навчального закладу до професійного застосування зброї; виявлено результати навчання майбутніх офіцерів кульовій стрільбі під впливом психологічних чинників (ситуативних, мотиваційних, діяльнісних та післядіяльнісних);

- обґрунтовано та розроблено програму діяльнісно-особистісного психологічного супроводження навчання майбутнього офіцера кульовій стрільбі у вищому військовому навчальному закладі, яка містить низку

структурних елементів – блоків і функціональних зв'язків між ними: перший – вихідне психодіагностичне супроводження; другий – психокорекційне особистісне; третій – психокорекційне діяльнісне; четвертий – контрольне діагностичне забезпечення;

- розширено й доповнено уявлення про психологічні чинники навчання кульовій стрільбі для особистісного розвитку майбутнього офіцера в період старшої юності в умовах вищого військового навчального закладу;

- набули подальшого розвитку теоретичні погляди на вчинкову активність курсантів при навчанні кульовій стрільбі; діялісно-особистісне психологічне супроводження навчання майбутніх офіцерів кульовій стрільбі; уявлення про навчання кульовій стрільбі в умовах вищого військового навчального закладу з урахуванням впливу груп психологічних чинників цього процесу на вчинкову активність майбутніх офіцерів як професійних захисників країни.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці особистісно-діялісної програми психологічного супроводження процесу навчання майбутніх офіцерів кульовій стрільбі, що дозволило викладачам цілеспрямовано керувати цим процесом. Крім того, удосконалена методика діагностики індивідуальної оцінки ефективності навчання кульовій стрільбі в умовах вищого військового навчального закладу, яка може бути використана у процесі професійно-психологічного відбору майбутніх офіцерів та психологічного супроводу їхньої навчально-професійної підготовки.

Вплив психологічних чинників навчання кульовій стрільбі в умовах вищого військового навчального закладу впроваджено у діялісність структурних підрозділів ВВНЗ України для підготовки до професійної діялісності, що підтверджено відповідними актами.

Основні результати дослідження впроваджено у навчально-виховний процес Одеського державного екологічного університету (довідка № 184 від 04.10.2012 р.); Одеської юридичної академії (довідка №19/186 від 04.12.2012 р.) та у службову підготовку й професійну діялісність, а саме при освоєнні

навичок саморегуляції при виконанні стрільб, Одеської Національної морської академії (довідка №2458 від 16.12.2015 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювались на: Міжнародних науково-практичних конференціях «Методичне забезпечення та організація навчального процесу», (Одеса, 2011), «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Камянець-Подільський, 2012), «Сучасні проблеми військової та соціальної психології і соціальної роботи» (Одеса, 2013); на Всеукраїнських наукових конференціях «Перспективи розвитку озброєння і військової техніки Сухопутних військ» (Львів, 2012), «Сучасність. Наука. Час. Взаємодія та взаємовплив» (Київ, 2010); на науково-практичних конференціях «Військова освіта та наука: сьогодення та майбутнє» (Київ, 2008), «Новітні технології – для захисту повітряного простору» (Харків, 2012); на Всеармійській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психологічного забезпечення життєдіяльності військ (сил) в сучасних умовах» (Київ, 2009); на міжрегіональному науковому семінарі «Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях» (Київ, 2010).

Публікації. Основний зміст та результати дисертації відображено у 15 публікаціях, з яких 6 статей опубліковано у фахових наукових виданнях України, 2 статті надруковано в зарубіжних наукових періодичних виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 219 сторінок, основний зміст викладено на 174 сторінках. Робота містить 14 таблиць, 17 рисунків. До списку використаних джерел увійшло 352 праці, із них 11 іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ КУРСАНТІВ КУЛЬОВІЙ СТРІЛЬБИ

Навчання майбутніх офіцерів завжди має статус такого, якість якого обумовлює національну безпеку. Що стосується навчання кульовій стрільбі, то компетентне володіння зброєю і формування особистості як захисника країни є життєво важливими і обов'язковими складовими процесу підготовки професійного захисника країни у ВНЗ. Професійне володіння зброєю не тільки впливає на авторитет курсанта серед його товаришів як фахівця в період навчання у вищому військовому навчальному закладі, але й супроводжує його кар'єрне зростання протягом усього періоду військової служби. Разом з цим, хоча наукові роботи з дослідження проблем у навчанні кульовій стрільбі підкреслюють значення психологічного забезпечення процесу навчання кульовій стрільбі, спеціальне дослідження психологічних чинників цього процесу у його впливі на особистість залишається актуальним завданням.

1.1. Успішність, якість, результативність та ефективність навчання сучасних курсантів

Згідно інструктивно-настановчих документів, навчання курсанта є частиною військово-педагогічного процесу Військово-педагогічний процес – організована, цілеспрямована навчально-виховна діяльність командирів, структур по роботі з особовим складом з підготовки воїнів до вмілих дій в умовах сучасного бою. Саме у його рамках здійснюється вирішення загального завдання – формування всебічного розвитку особистості. Військово-педагогічний процес як цілеспрямована діяльність військовослужбовців (начальників і підлеглих) містить у собі весь комплекс

навчально-виховної роботи, навчальні заняття, тренування, стрільби, навчання з бойовою стрільбою, воєнно-ідеологічну і спортивно-масову роботу .

Внутрішнім змістом військово-педагогічного процесу є активна індивідуальна і групова пізнавальна і практична діяльність курсантів, характер якої визначається не тільки змістом засвоєних знань, норм і принципів поведінки, але й організацією і методикою занять і виховних заходів.

За сутністю військово-педагогічний процес є соціально обумовленим. Його мета – підготовка військовослужбовця-громадянина, який майстерно володіє сучасною зброєю і технікою, глибоко відданий справі захисту Батьківщини. Ця мета визначає зміст його складових частин – виховання, навчання, розвитку, психологічної підготовки, самовиховання і самоосвіти.

Професійний стандарт офіцера визначає сукупність вимог до кваліфікації військового фахівця, його компетентностей, що формуються у ході освітньої діяльності та результати навчання, які базуються на профілі програми спеціалізації і описує те, що військовий фахівець знає, розуміє і здатний виконувати після завершення програми.

Відповідно Закону України «Про вищу освіту» (частина перша статті 1) компетентність – динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти.

Компетентність військового фахівця – це інтегральний показник якості його підготовки, що характеризується ступенем здатності і готовності до постійного самовдосконалення, застосування сформованих знань, умінь, навичок, особистих якостей і ціннісних орієнтацій при виконанні функціональних обов'язків у військах (силах) в умовах мирного та воєнного часу на посаді за призначенням. Компетенції офіцера передбачають сформованість якостей: лідерських (авторитетність, здатність впливати на

членів колективу, приймати відповідальні рішення відігравати головну роль в організації спільної діяльності і регулювати взаємовідносини у колективі, здатність вести за собою, націленість на досягнення поставленої мети); творчого та гнучкого мислення; здатності до самооцінки; наполегливості; активності; комунікабельності; стресостійкості; самоконтролю у повсякденній діяльності; особистої мотивації на військову службу; самовдосконалення (знання процесів і методів самоосвіти; навички: методичні, саморозвитку, самоосвіти протягом життя, підвищення бойової майстерності, вивчення та використання передового досвіду) розвиваються у зв'язку з навчанням, особливо в спеціальних дисциплінах. Важливими є уміння як здатність застосовувати знання для виконання завдань та розв'язання проблем. Уміння поділяються на когнітивні (інтелектуально-творчі) та практичні (на основі майстерності з використанням методів, матеріалів, інструкцій та інструментів).

Вперше поняття навчальної успішності було введено Б.Г. Ананьєвим. Поняття академічна успішність і навчальна успішність співвідносяться з поняттям результативності та ефективності. Взагалі «успіх» визначається тлумачним словником як результат діяльності, який отримав високу зовнішню оцінку та соціальне схвалення. Під ефективністю розуміють співвідношення витрат і результатів діяльності. В. Якунін виділяє наступні змістовні критерії оцінки ефективності навчання: загальна і професійна компетентність, професійна спрямованість, мотивація, активність, самостійність, творчість, саморегуляція. Крім академічної успішності (об'єм і якість засвоєних знань і сформованих умінь і навичок), характером успішності навчальної діяльності вважається рівень навчальних досягнень, якість і способи розумової навчальної роботи (активність, напруженість, тривалість, систематичність, прийоми роботи... Оцінка, як показник успішності фіксує результат» [339, с.29]). Якщо ефективність стрільби – це ступінь відповідності її результату визначеному завданню, то результативною ознакою ефективного навчання є не тільки якість виконання

окремого завдання, а й розуміння і обґрунтованість суб'єктом власної психічної саморегуляції, що обумовлює стійку успішність виконання завдань відповідно еталону як здатність курсанта/студента усвідомити, логічно та послідовно презентувати основні підстави, аргументи та пояснення, що зумовлюють вибір однієї з багатьох альтернатив оптимізації навчання.

По відношенню до навчальної діяльності поняття успішність характеризує і оцінює здебільшого діяльність того, хто навчається (ступінь засвоєння знань, умінь). В загальному значенні ефективність є характеристикою процесів і впливів, в основному, управлінського характеру, яка відображає ступінь досягнення поставлених цілей, відношення результату діяльності до використаних ресурсів, тобто досягнення максимуму їх при мінімальних витратах [80]. У загальному сенсі, ефективність означає результат дій, заходів, у відношенні до витрат на його одержання [81], тому ефективність звично пов'язують з творчістю і інноваціями у впливі на процес (П.Микитюк, Б.Сенів), з затратами часу чи ресурсів різного плану.

Ефективність навчання залежить від творчості у діяльності викладача, рівня розвитку тих, хто навчається і самостійності, індивідуалізації навчання через індивідуальні програми підготовки, надання можливості вільного доступу до сучасних навчально-тренувальних засобів, що мають сукупно реалізовувати себе в психологічному супроводженні навчання кульовій стрільбі і процесі підготовки курсанта як майбутнього офіцера (В. П. Дворецький).

Для військового педагога психологічним результатом навчання є усвідомлення ефективності учбової діяльності, тобто досягнутих учнем знань, вмінь, навичок, розвиток його здібностей та компетентності, психологічної готовності до виконання завдань за призначенням у зв'язку з загальною орієнтацією на виховання його особистості як захисника країни (В.І.Алещенко [174], Л.А.Снігур [274-276], В.І.Осьодло [196]).

Ефективність навчання своїм результатом має компетентне виконання

професійних обов'язків. Основними показниками ефективності діяльності військовослужбовців є повнота і ступінь наближення до заданих норм [234, 253].

В науковій літературі з проблем психології навчання кульовій стрільбі існують окремі дослідження як у вітчизняній психології (І.Ю. Горелов, В.О. Лефтеров, Д.С.Шаріпова), так і в закордонній науці і практиці, в якій психологічним основам навчання кульовій стрільбі приділяється значна увага (P. S. Trompetter , D. M Corey, W. W.Schmidt).

Для оцінки ефективності діяльності звично використовується поняття «надійність» під яким розуміють вірогідність виконання поставленого завдання у визначений термін і з допустимою точністю при збереженні в заданих межах параметрів функціонування працюючої системи. Надійність виконання завдань з кульової стрільби в різних умовах – це важлива властивість професійної діяльності курсанта [134]. Надійність при виконанні завдань з кульової стрільби – це цілісне психічне явище, що забезпечує досягнення позитивного результату з точки зору єдиної функціональної системи діяльності (за П. К. Анохіним [11, с.101]).

Надійне та якісне володіння зброєю поєднується в понятті компетентності, що передбачає для юнака не тільки усвідомлення алгоритму дії, послідовності дій та операцій, влучність, кучність, швидкість та постійність результату в умовах, що змінюються. Така константність результату навчання може бути досягнута в умовах особистісного зростання та діяльнісного удосконалення [244,252].

Компетентність – це володіння знаннями, що засвоєнні на практиці, адже за С.І. Ожеговим, «компетентний» – 1. той, хто знає, обізнаний, авторитетний в якійсь області [187, с. 281]. В процесі навчально-професійної діяльності набувається досвід – основане на практиці чуттєво-емпіричне пізнання дійсності, єдність знань і умінь, навичок.

Дж. Равен звертає увагу на мотивованість компетенцій, що свідчить про особистісний, а не лише діяльнісний компонент компетентності.

Компетентність особистості в професійній діяльності передбачає відповідність вимогам і стандартам професії та уміння актуалізувати накопичені компетенції у разі необхідності. Стати компетентною особистістю – означає набути нових властивостей, які виражають якісний рівень її знань, умінь, досвіду. Професійна компетентність особи свідчить про рівень фахової підготовленості та здатності виконувати ті або інші фахові операції та посадові функції (В. Циба). Однією з цілей впровадження Національної рамки кваліфікацій в освітню сферу та у сферу військової освіти є введення європейських стандартів та принципів забезпечення якості освіти з урахуванням специфічних вимог суспільства і держави до компетентності [4, 35, 67, 118, 242, 292] військового фахівця як здатності особи до виконання певного виду діяльності, що виражається через знання, розуміння, уміння, цінності, особисті якості. Вже присудження ступеню вищої освіти «бакалавр» передбачає відповідальність за результати своєї діяльності, за прийняття рішень у непередбачуваних умовах, відповідальність за професійний розвиток окремих осіб та груп осіб, здатність до подальшого навчання з високим рівнем автономності, що означає розвиток свідомої волі людини, її Я-концепції.

Програмні результати навчання кульовій стрільбі для курсантів полягають у готовності до ефективного використання зброї і бойової техніки в різних умовах обстановки та здатність стійко переносити професійні навантаження, нервово-психічні напруження і несприятливі фактори. Це можливо при розвиненій здатності проявляти психологічну стійкість у складних та екстремальних умовах, застосовувати методи емоційної і когнітивної регуляції для оптимізації власної діяльності і психологічного стану. Відповідні компетенції формуються не тільки при вивченні дисципліни «Стрілецька зброя та вогнева підготовка», а й в різних навчальних дисциплінах і оцінюються на різних етапах. Такі відмінності між результатами навчання та компетентностями в тому, що перші формуються викладачами на рівні освітньої програми, а також на рівні окремої

дисципліни, а компетентності набуваються особами, які навчаються цілою низкою навчальних дисциплін.

Сучасне навчання є орієнтованим на курсанта як на військовослужбовця і майбутнього офіцера (курсантоцентрована орієнтація), в основі якого є компетентнісна модель фахівця (профіль). В Національних рамках кваліфікацій визначені групи компетентностей, які розглядаються як здатності [245]. Результати навчання сфокусовані на тому, що може продемонструвати (знає, розуміє, здатен зробити) курсант після завершення навчання.

Професійні здібності майбутніх офіцерів – це сукупність чи набір властивостей особистості, які забезпечують успішність їхньої навчально-професійної діяльності, одночасно виступаючи при цьому важливим чинником її ефективності, передумовою і результатом становлення, розвитку та формування особистості офіцера. Його особистісний розвиток, формування готовності до майбутньої професійної діяльності – це важливі чинники в оптимізації освітнього процесу у ВВНЗ на сучасному етапі реформування військової освіти. Цьому сприяє системний психоформувальний вплив на курсанта через створення комплексу відповідних умов мікросередовища.

Здатність до професійного застосування зброї розглядається нами ширше ніж здібності (в основі яких – задатки), містить готовність, у тому числі морально-психологічну готовність до виконання обов'язків за призначенням.

Структура психологічної готовності особи до діяльності в цілому та покомпонентний її аналіз відображені у працях Г.О. Балла, М.І. Дяченка, Л.А. Кандибовича, А.В. Массанова, В.О. Моляко, М.І. Томчука, А.В. Фурмана, О.Я. Чебикіна та ін. Зокрема, готовність курсантів ВВНЗ до майбутньої професійної діяльності охоплює такі складові: мотиви вибору професії, професійну спрямованість, професійно значущі риси-якості особистості; відповідний обсяг знань, умінь і навичок; освоєні норми і відібрані цінності;

емоційні та вольові властивості курсанта тощо. Актуальним питанням готовності людини до діяльності присвячено низку наукових праць учених [6, 93, 107], зокрема готовності до кульової стрільби [42, 69, 84, 85, 104, 184, 212, 260, 293, 313].

Особливо важлива тут внутрішня готовність кожного до виконання завдань за призначенням, спрямованого на відповідальне вчинення, актуалізацію особистісного потенціалу. Причому ця готовність засновується на особистісній готовності курсанта до ефективної навчальної діяльності під час опанування змістом академічних і спеціальних дисциплін. Психологічну готовність до професійного застосування зброї в спортивній та військовій психології пов'язують з тимчасовим ситуативним чи особливим психічним станом, під час якого відбувається досягнення поставленої мети (П.А. Рудик) як якість особистості (К.К. Платонов, М.І. Томчук).

Безумовно, психологічна готовність розглядається у зв'язку з ефективністю, успішністю (Б.Г. Ананьєв, Г.О. Балл, С.Л. Рубінштейн) та результативністю діяльності (В.А. Крутецький). Психологічна готовність втілюється в конкретних ситуаціях, в яких проявляється воля людини, зокрема, у відповідальному ставленні особи до справи, котре забезпечує її усвідомлену поведінку, спрямовану на виконання чітко визначених завдань (М.І. Дяченко, Л.О. Кандилович та ін.), а також готовність до діяльності як властивість особистості, котра ґрунтується на усвідомленні особистої та суспільної значущості праці, на позитивному ставленні до неї і на здатності до її виконання (Г.О. Ковальов).

Проблема формування готовності майбутнього офіцера є моральною потребою формування адекватного ставлення юної особи до обов'язку захисту держави та узалежнена бажанням її соціального визнання. Загалом готовність до праці у цьому плані містить морально-психологічний і професійний складники. При цьому морально-психологічну готовність до майбутньої діяльності визначають як структуру, яка містить такі компоненти: усвідомленість суспільної та особистісної значущості діяльності,

задоволеність діяльністю та здатність виконувати завдання. У військовому підрозділі це здатність виконувати професійні обов'язки у групі як соціальному організмі з соціально значущою метою захисту держави [44, 49, 50, 52, 112, 216, 223, 232, 268, 275, 291, 336]. Зміст готовності особистості до профдіяльності поєднує усвідомлення нею відповідальності та мобілізацію свого потенціалу.

На підставі аналізу психолого-педагогічних джерел готовність майбутнього офіцера до професійного застосування зброї слушно трактувати як: активний афективно-мотиваційно-когнітивний стан особистості, який робить діяльність можливою; внутрішню налаштованість особи на певну поведінку і вчинки при вирішенні завдань за призначенням; якість особистості, яка визначає установки й домагання на певне індивідуальне бачення професійних ситуацій, проблем, завдань; самовизначення і цілеспрямоване вираження особистості у позитивному ставленні до військової служби і професійного застосування зброї; адекватний вимогам професіограми і психограми, набір сформованих в особи рис характеру, темпераментальних властивостей, особистісної спрямованості, здібностей; система ґрунтовних знань умінь і навичок, статутних норм, цінностей і смислів; професійно важливих особливостей всієї пізнавальної сфери – відчуття, сприйняття, уявлення, пам'яті, мовлення, мислення, уяви; уважності і пильності, які обумовлюють здатність до виконання завдань в реальних умовах бою [42, 43, 49, 52, 62, 83, 85, 86, 104, 126, 127, 131, 235, 236, 336]. Окремі здібності з'являються спонтанно, самостійно, без спеціально організованого розвитку, навчальна діяльність розглядається лише як базова умова або як вагомий чинник становлення професіонала і особистості.

Таким чином, аналіз інструктивних документів стосовно результатів навчання сучасних курсантів та виклики сьогодення спонукають нас до його розгляду в багаточисельності чинників, що впливають на цей складний процес з врахуванням всіх впливів.

1.2. Аналіз основних теоретичних підходів до навчання та їх застосування до підготовки майбутнього офіцера

У структурі наукового підходу як цілісного явища, виділяють концептуально-теоретичний і процесуально-практичний етапи, що передбачає адекватні концептуально і теоретично способи і форми реалізації [187]. Причому, «визначення підходу ... залежить від мети дослідження, наукової ситуації» (Л.К. Велитченко) [45, с. 239].

Здатність людини до виконання такої складно координаційної діяльності як стрільба з пістолета зазвичай розглядається на основі психофізіологічного підходу (О.М.Бернштейн, Т.В.Дегтяренко, О.М.Кокун, С.І.Лазуренко, О.Р.Малхазов).

З іншого боку найповніше психодидактичне обґрунтування готовності особистості до військової діяльності подає концепція М.І. Томчука, що зреалізовує особистісний підхід.

Компетентнісний підхід означає поступову переорієнтацію домінуючої освітньої парадигми з переважаючою трансляцією знань, формування навичок на створення умов для оволодіння комплексом компетенцій, які означають потенціал, здатність випускника до виконання завдань за призначенням та стійкої життєдіяльності [2, 116, 204, 240, 290].

Особистісний підхід до навчання у психології розкриває створення умов для розвитку суб'єктності майбутнього фахівця, тоді як діяльнісний звертає увагу на сформованість структури вірно виконаних дій (О.М.Леонтьєв) та ін. [123, 144, 163,].

Проте складний процес підготовки воїна спонукає до більш широкого розгляду проблеми, без чого вузькоспеціальне рішення не є можливим.

Фундаментальна рушійна сила психіки спрямована в область збагнення не просто виконання обов'язків, а розуміння їх як власної життєвої місії. Таке розуміння можливе внаслідок свідомої дії, яким є вчинок, вчинок професійного застосування зброї офіцером в ім'я захисту країни.

Конструктивним у відношенні нашого дослідження виявився циклічно-вчинковий підхід А.В. Фурмана, якому передували філософсько-психологічна теорія вчинку В.А. Роменця [247] та філософська концепція М.М. Бахтіна. В її розвитку, конструктивному для нашого дослідження навчання майбутнього офіцера є також громадянсько-вчинкові ідеї М.Й. Боришевського, вчинку самоактуалізації О.В. Киричука, суб'єктно-вчинкові В.О. Татенка. Учені вказують на те, що вчинок – це завжди дія, яка оцінюється в широкому соціальному контексті, дія, котра має певний соціальний зміст; це дія, яка отримує або має, або може отримати серйозну суспільну оцінку; це поняття вводиться у психологію для позначення дій, спрямованих на свідому реалізацію моральних імперативів, досягнення ідеалів, дотримання соціальних норм, вибіркоче втілення моральних цінностей у життя та професійну діяльність [231, 247, 304].

Результат вчинкового діяння – це завжди внесок у власне розуміння життя, рефлексія, самоусвідомлення. Винятково перспективним, на наше переконання, є зреалізування циклічно-вчинкового підходу [304, 329 с.80-81] до вивчення психологічної здатності людини до професійного застосування зброї. Циклічно-вчинковий підхід А.В. Фурмана дозволив розглянути навчання відповідно логіці вчинку у компонентній структурі: афективно-когнітивний (цілеспрямованість та уміння ситуаційно мобілізувати себе, потребо-мотиваційний (потреби, мотиви, цілі, виникнення інтересу до професійної діяльності), комунікативно-продуктивний (взаємовідносини у колективі на основі підвищення власного авторитету, обговорення процесу вчинення, практичне здійснення діяльності) та свідомий контроль за результатами власного вчинення та рівнем свого розвитку чи/або індивідуальних досягнень.

Таким чином, на афективно-когнітивний компонент впливають ситуаційні чинники, потребо-мотиваційний – мотиваційні, операційно-діяльний – чинники діяння і рефлексивний – післядіяльні; тоді як емоційно-вольовий буде наскрізно присутній на всіх етапах учинкового циклу

навчання кульовій стрільбі. Якість підготовки курсантів у кульовій стрільбі покращиться за умови підвищення вчинкової активності курсантів – майбутніх офіцерів, коли результатом навчання є фахово зріла особистість офіцера, що професійно володіє зброєю.

Професійні здібності мають структуру вчинку, сукупно забезпечують інтегральну здатність особистості до: 1) актуалізованого поєднання у професійній діяльності афективно-когнітивних процесів під час постановки і вирішення проблемних завдань (ситуаційний компонент); 2) психологічного конструювання вмотивовано пошуку способів розуміння професійної ситуації та вибору оптимального з них (мотиваційний); 3) професійно-навчально-діяльно-особистісного вчинення, спрямованого на відкриття власного способу (образу дії) вирішення проблеми під час виконання завдань фахової діяльності (діяльний); 4) критичної рефлексії результатів здійсненої діяльності, цілеспрямованості і самоактивності у синтетично-вибірковому застосуванні здобутого способу (індивідуального стилю) розв'язки завдання та набутих знань і прийомів роботи задля компонентного опанування новими професійними ситуаціями (рефлексивний компонент учинку, післядіяльний).

Конкретизація та застосування вчинку професійного застосування зброї задля збройного захисту країни до умов освітнього процесу підготовки майбутніх офіцерів указує на чотирикомпонентну структуру їх ситуаційно актуалізованих професійних здібностей: емоційно-когнітивний (уміння ситуаційно мобілізувати себе на досягнення мети), потребо-мотиваційний (потреби, мотиви, виникнення інтересу до професійної діяльності, прагнення захистити свій народ та ін.), комунікативно-продуктивний (здійснення оптимальної взаємодії в колективі, що обумовлює силу авторитету (а не авторитет сили), обговорення процесу вчинення (професійного застосування зброї), практичне здійснення навчально-професійної діяльності (як техніки пострілу) і дії вчинку професійного застосування зброї та свідомий контроль за результатами власного вчинення та рівнем свого розвитку, індивідуальних досягнень в реалізації себе як захисника країни, гідності українського народу

та недоторканості кордонів держави України.

Інтегральною інноваційно-психологічною умовою розвитку професійних здібностей майбутніх офіцерів, яка поєднує патріотично зорієнтовані засоби їх освітньої активності і професійну підготовку, може бути діяльнісно-особистісна програма як реальне створення спроектованої актуалізації психологічних чинників навчання.

Дослідження професійного застосування зброї в загальному процесі підготовки майбутнього офіцера підготовлено осмисленням складних психологічних реалій людського вчинку (В.І. Осьодло, В. А. Роменець, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, А.В. Фурман), громадянського самовизначення особистості (О. В. Киричук, Л.А. Снігур).

Оскільки процес підготовки майбутнього офіцера у психології розглядається з позицій результатів навчання і надбаних особистістю компетенцій, особливостей процесу діяльності, то його слушно розглядати як циклічно-вчинковий процес (А.В. Фурман), який взаємодоповнює розвиток ідей та уявних психічних образів, активаційний вплив зовнішніх умов на розгортання пошуково-пізнавальної роботи особистості на високих рівнях психоемоційного, діяльнісно-технологічного, інтелектуально-екзистенційного і ціннісно-сміслового напруження, з іншого – на оптимальну активність і актуалізаційність її проблемно-діалогічної свідомості, яка, максимально ситуаційно повно задіює пізнавальні, мотиваційні, емоційно-вольові ресурси і спричинює продуктивну ефективність циклу учинкових актів.

Принципи циклічно-вчинкового підходу означають, що курсант упродовж навчання у ВВНЗ проходить повний чотириланковий цикл учинку професійного становлення, а саме емоційно-пізнавально-ситуаційний етап, нормативно-мотиваційний, діяльний і духовно-післядіяльний (який дозволяє розглянути службу у військах як служіння), здійснюючи на кожному із них низку (зважаючи на перелік академічних і прикладних дисциплін) освітніх учинків різного спрямування – громадянського, самоактуалізаційного тощо.

Психологічний аналіз чинників навчання здійснюється у рамках теорій діяльності, вчинку [246, 247, 304] і особистості як суб'єкта навчально-професійної діяльності (В.І. Осьодло, О.П. Саннікова) [255]. Саме пояснювальні можливості і методологічні засоби цих теорій потрібно розглядати як психологічно значущі утворення особистості офіцера.

Таким чином, аналіз наукової літератури дозволив не тільки згрупувати систему чинників на основі циклічно-вчинкового підходу, але й осягнути складне явище чинника як такого через його структуру. А.В. Фурманом та Т.Є. Ковальновою аналізується структура психологічного чинника самоактуалізації. У структурі кожного чинника є його джерело, наявність рушійної сили, необхідність внутрішніх умов [306]. Чинник навчання як і чинник іншого психологічного явища має наступний сутнісний зміст – потребовість, яка задіює потенціал нужду-потребу до відповідної діяльній і особистісної активності. Рушійними силами стають система внутрішніх протиріч. Одною з таких рушійних сил стають наявні знання, уміння та навички і їх рівень, необхідний для набуття авторитету у професійному середовищі. Система внутрішніх умов направляє активність особистість у відповідне русло. Перероблення внутрішніх умов буття особистості спонукає до його спрямування на процес навчання, зокрема.

Психологічно значущі утворення особистості офіцера, що набуваються ним в процесі навчання слід розглядати саме в лоні пояснювальних можливостей і методологічних засобів цих теорій.

1.3. Компоненти професійної здатності офіцера до кульової стрільби

На основі вищеописаної структури вчинку виокремимо компоненти професійної здатності офіцера до кульової стрільби.

Емоційно-когнітивний компонент містить здатність майбутніх офіцерів до екстровертваності та домінування як у прийнятті рішень, так і в

організації комунікативної командирської діяльності; уміння ситуативно мобілізувати себе, цілеспрямованість, що характеризує вольовий складник поведінки; спроможність витратити додаткові зусилля задля подолання труднощів на шляху до мети, проявити наполегливість, активність і витривалість; завзяття при виконанні складних завдань, когнітивні здібності, в яких виявляються первинні значення компетентності, такі як обізнаність, знання, досвід тощо, і які являють собою систему набутих знань, поведінку відповідно засвоєних норм Статутів Збройних Сил України.

Мотиваційний компонент здатності майбутнього офіцера до професійного застосування зброї визначається сукупністю провідних мотивів: громадянсько-патріотичної, професійної спрямованості, досягнення тощо. Готовність майбутнього офіцера до професійного застосування зброї складається з професійних знань, конструктивної вмінь, навичок та особистісної (професійно важливі якості: когнітивні, комунікативні, емоційно-вольові, організаційні) підсистем.

Внутрішня мотивація містить чинники, які ініціюють і регулюють освітню діяльність особистості зсередини та існують у діяльності (О.Я.Чебикін) [314-317]. С.К. Шандрук відмічає, що мотивація до професійної діяльності є вузько специфічним аспектом проблеми мотивації особистості взагалі [329]. Залежно від того, наскільки особа відповідає вимогам діяльності, занурюється в неї, є підстави аргументовано виокремити чотири рівні процесу становлення мотивації: - перший рівень – мотивація, котра формується під впливом стихійних чинників. До початку й на початку професійної діяльності на процес мотивації особистості впливають саме стихійні чинники: засоби масової інформації, література, громадська думка щодо змісту та умов діяльності працівників певної сфери, імідж професії, що склався в суспільстві тощо. Під впливом цих чинників формуються такі мотиви: інтерес до професії, бажання самоствердитись; прагнення заробити гроші, отримати певні матеріальні блага та ін.; - другий рівень – мотивація, яка формується під впливом суб'єктивних чинників (вони діють разом з

об'єктивними). Особистість порівнює свої сили та здібності з конкретною роботою, зі складовими її змісту, з вимогами діяльності. Починає усвідомлювати спроможності і нахили свого професійного «Я». Вона стає не тільки схожою на образ професіонала, що сформувався у її свідомості, а й самостійно діючою індивідуальністю. Таким чином діють психологічно-професійні чинники: почуття, традиції, притаманні саме цій професії, які зумовлюють потребо-мотиваційні зміни, а відтак і значущість тих спонук, що були чи з'явилися як новоутворення; - третій рівень – вищої зрілості свідомої, цілеспрямованої мотивації особистості до професійної діяльності. Тут діють об'єктивно-суб'єктивні чинники. Лідуюче місце займає власне «Я» особи, але вже суто професійне. Вступають у дію такі чинники, як самовизначення, самосвідомість, самодосконалість. Підключається й чинник цілеспрямованої, свідомої діяльності, який виходить з того, що особистість сприймає сферу своїх професійних домагань як корпорацію, систему формування професіонала. Головними чинниками постають світоглядно-виховні, раціонально-правові, професійно-етичні, психокультурні; - четвертий рівень, на якому мотивація до діяльності залежить від набутого досвіду роботи особистості, стереотипів її поведінки. Мотиви особи, які діяли довгий час, стають властивостями, рисами її характеру [329; с.76].

Проблема організації освітньої діяльності курсантів і психологічного супроводу цього процесу є досить актуальною [150], оскільки провідною метою сучасної системи вищої військової освіти є формування висококваліфікованого фахівця, здатного захистити недоторканість кордонів і незалежність держави. Тим більше, професійний розвиток майбутнього офіцера є невіддільним від становлення його професійної свідомості.

Підготовка майбутнього офіцера пов'язана з мотиваційно-ціннісною сферою особистості. Людина оцінює значення та цінність здійсненого нею і в першу чергу вагомість як таку для розвитку власної моральності. Тому важливого значення у самосвідомості особистості набувають уявлення про себе як громадянина і пов'язані з цим уявлення про свої права (як

військовослужбовця) і обов'язки, оцінка власних вчинків, рис характеру з точки зору громадянських цінностей. Цінність завжди фіксує позитивне або негативне значення будь-якого об'єкта або явища. При цьому цінності зв'язуються як з соціально-історичним значенням для суспільства так і з особистісним смислом для індивіда. У цьому плані важливо відділяти термін «ціннісна орієнтація» від тої значимості захисту рідної країни для військовослужбовця, коли він стає здатним захистити країну ціною власного життя. Для високого рівня підготовки особистості майбутнього офіцера характерно розуміння суспільного значення смислів своїх вчинків, відсутність механічності при виконанні ролей – професійних або соціальних. Особистість виконує їх свідомо, як і свідомо прагне обирати діяльність за призначенням, діє по совісті, за результатами власного вибору і відповідно Військовій присязі.

Розгляд проблеми становлення особистості майбутнього офіцера в процесі навчання включає вивчення того шляху духовних пошуків людини, що втілюються від окремих учинків до постійного «вчинкування» в житті. «Вчинкування» – це той варіант життєдіяльності, про який писав М. М. Бахтін, що все життя в цілому може розглядатися як деякий суцільний вчинок [17]. Для курсанта це і вчинення вольового спрямування на навчання всупереч власним лінощам і різного роду спокусами сховатись за службовою діяльністю від виконання обов'язкових і досить складних завдань військової діяльності.

На думку В.А. Роменця, «ситуація умертвляється обставинами, якщо людина починає коритися їм, а коли індивід виступає як суб'єкт, він посилює міць своєї дії, обставини підкоряються їй, а гідність волі іншим шляхом не приходить» [177 с. 120], потрібно не просто діяти, а саме вчиняти [177, с. 123].

Структура свідомості офіцера змістовно відображує специфіку професії, наповнену громадянськими і патріотичними орієнтаціями. Навчання розуміють як взаємообумовлену та взаємодоповнюючу діяльність

педагога та учня (П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, О.М. Матюшкін, Л.М. Проколієнко, О.В. Скрипченко [51]). У сучасному баченні педагогічний процес носить суб'єкт-суб'єктний характер (І.В Радугіна, А.В. Фурман та ін.).

Ефективність навчання офіцера кульовій стрільбі залежить від дії низки компонентів. Пізнавальні процеси, тим більше властивості особистості (спрямованість, темперамент, характер, здібності) у їх взаємозв'язку впливають на його ефективність. На етапі професійного відбору (приклад заповненого бланку з психологічного відбору – додаток А) психологічне та психофізіологічне обстеження дозволяє оцінити пізнавальні психічні процеси (відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, уяву), особливості уваги як особливого стану зосередженості, при яких можливе оптимальне функціонування когнітивних процесів. Структура спеціальної психологічної підготовленості у кульовій стрільбі передбачає визначення спеціалізованих відчуттів в процесі виконання пострілу, побудови системи рухових уявлень (пам'яті і уяви) при виконанні пострілу, серії пострілів, особливості уваги і зосередженості в процесі стрільби.

Одним з психологічних чинників навчання є рівень розвитку пізнавальних процесів, які, в свою чергу, виступають чинником якісного засвоєння знань. Лише умовно пізнавальні процеси можливо виокремити в особливий чинник, який обумовлює ефективність навчання. Так, аферентний синтез є системним процесом взаємодії всього організму, середовища, мотивації особистості. В теорії функціональної системи (П.К. Анохін) аферентний синтез є синтезом матеріалу, що закарбовується в пам'яті з метою прийняття рішення.

При розробці образних уявлень виконання рухів з бойового пістолету виділяють наступні шість факторів – умови навчальної діяльності, властивості особистості, властивості сенсомоторного поля, індивідуально-типологічні властивості та ставлення особистості до діяльності (В.П. Дворецький) [72, 143].

Реакція на об'єкт, що рухається – вид реакції стеження, завдяки якій у заданий момент, пов'язаний з відповідними змінами в сенсорному полі, уточнюється зміст останнього. У стрільбі з пістолета реакції на об'єкт, що рухається, має місце під час прицілювання та натискання на спусковий гачок.

Висока швидкість складної реакції досягається за рахунок того, що індивід реагує на підготовчу дію, яка передує цьому руху. У кожному русі можна виділити дві фази – перша виражається у невеликій зміні пози та перерозподілі тону, і безпосередньо, рух. В. П. Дворецьким визначено методику дослідження сенсомоторних навичок стрільця з бойового пістолета. Вивчення параметрів рухових дій стрільців у латентному періоді стало предметом його дослідження, нейрохронометрія – методом латентного компоненту простої зорово-рухової реакції стрільця з бойового пістолета. Ним визначено, що важливу роль у регуляції постави стрільця з пістолета відіграє вестибулярний апарат, точність дій забезпечується безперервним надходженням пропріоцептивної інформації, паралельно здійснюється осмислене, довільне управління загальних характеристик діяльності. Таким чином, ці сучасні дослідження підтвердили і розширили розуміння того, що особливого значення в процесі навчання набуває процес осмислення (В.П. Давидов), що для курсанта є визначальним у плані якості опанування знань [71].

Аналіз груп причин стійкої неспішності в навчанні, пов'язують з недоліками у пізнавальній сфері [248]. Зокрема, недоліки у мисленні породжують не опрацьовані прийоми стрільби, невміння використати свої індивідуально-психологічні особливості. Друга група причин пов'язана з недоліками мотиваційної сфери, а третя – з нездатністю організувати власну учбову діяльність [38, 44, 61, 62]. На якість навчання можуть впливати негативне ставлення до навчання при високих інтелектуальних якостях особистості, низькі інтелектуальні якості і негативне ставлення до навчання. Інтелектуальні якості потрібні не тільки для вивчення дисципліни, але для виконання професійних обов'язків, які показані професіограмою і

психограмою. В процесі саморегуляції курсантом своєї поведінки під час стрільби, відчуття власного стану як стрільця, сприймання ситуації стрільби, значну роль відіграють процеси пам'яті та уяви. Штучне довільне створення певних образів уяви викликає відповідний стан, що є продуктивним для виконання функціональних обов'язків.

Результатом дії системи інтелектуальних якостей особистості, якостей розуму, від яких значною мірою залежить продуктивність учіння є навченість. Від інтелектуальних дій – дій відчуття, сприймання, пам'яті, мислення, створення образів залежить засвоєння навчального матеріалу. С.Л. Рубінштейн, Д.Б. Ельконін розглядають зміст учбової діяльності як процес і результат, який включає всі пізнавальні процеси, зокрема, сприймання, розуміння, запам'ятовування та відтворення сприйнятого матеріалу. Власною навчальною діяльністю є учіння як усвідомлення засвоєних курсантом вмінь та вироблених навичок [49, 50, 52, 336].

Роль когнітивної сфери, як чинника навчання пов'язана з психологічною структурою внутрішніх процесів учіння, яка описана на основі загальної моделі переробки інформації та вписано як зміст у чотири фази процесу учіння: фаза сприймання передбачає одержування інформації за рахунок актуалізації уваги, селективного сприймання й короткочасного запам'ятовування; у фазі засвоювання здійснюється кодування й перевід одержаних даних у довгострокову пам'ять; фаза зберігання забезпечує власне зберігання, пошук у пам'яті необхідної інформації й відтворення; у межах фази виконання і контролю відбувається зовнішнє виконання дій та отримання зворотного зв'язку. Усі названі процеси спрямовуються і контролюються когнітивними образами кінцевих результатів (очікуваннями) та спеціальними процесами контролю виконання. Останні стають можливими завдяки сформованості на попередніх етапах учіння когнітивних стратегій (стратегія вибіркового сприймання й запам'ятовування, стратегія розв'язування проблем, мислення тощо) [51]. Вплив когнітивного чинника зумовлений тим, що у курсанта виникають позитивні ставлення, бажання,

почуття, зростає увага, інтерес до знань, необхідних для стійкого виконання навчально-професійних завдань, що зумовлюють пошук відповідної інформації, аналіз отриманого досвіду.

Характер переживань пояснюється слабкістю нервової системи (Я. Стреляу, Б.М. Теплов), дією на організм індивіда негативних стресфакторів (Г. Сельє, Б.М. Теплов). Фактором, що впливає на ефективність навчання є задоволеність навчально-професійною діяльністю (О.Я. Чебикін). Разом з тим, однозначно і остаточно визначити помилковість чи безпомилковість прийнятою студентом тактики і стратегії навчання можливо при дослідженні рівня успішності його професійної кар'єри, що може визначатися задоволеністю подальшим життям та ефективністю його кар'єрного зростання. Інтенсивність, модальність, глибина, реактивність емоційної сфери впливають на якість діяльності особистості (К.Є. Ізард, М.І. Наєнко, Є.О. Мілер'ян Я. Рейковський, О.П. Саннікова, О.Я. Чебикін, Ю.В. Щербатих та ін.). Емоційний чинник слід розглядати не тільки як ситуативне забарвлення виконання навчальних занять, у тому числі, в кульовій стрільбі. У курсантів у вищому військовому навчальному закладі розвиваються глибокі, міцні й тривалі моральні почуття, що носять надситуативний особистісний характер, розвивається почуття любові до своєї Батьківщини, почуття гуманізму, військового братерства, дружби і товаришування, почуття честі, обов'язку і відповідальності, любов професії. У зв'язку з розвитком моральної самосвідомості курсантів, формується таке складне почуття, як совість. Особливо загострюються в молодих людей почуття, пов'язані з усвідомленням свого Я, власної гідності, з потребою дружити, товаришувати, стати побратимом. Ряд емоцій та почуттів віддзеркалюють юнацький період життя зі специфічним для нього романтизмом, безкомпромісністю [51, 276] тощо. При виконанні навчальних завдань з кульової стрільби зазвичай увага зосереджується на емоційній стійкості, здатність ефективно діяти в ситуації напруження [85, 137, 201, 279, 281].

Емоційна стійкість суб'єкта діяльності залежить від його динамічних стереотипів (І.П. Павлов та ін.). При сформованості непродуктивного алгоритму навчальних дій необхідність руйнування динамічного стереотипу призводить до емоційної нестійкості з причини формування нових умовних зв'язків чи їх переформування й руйнування. Як відомо, у фізіології ці процеси пов'язують з установкою, переформуванням і руйнуванням динамічного стереотипу. Наприклад, на думку П.Фресса, емоційна стійкість характеризується ступенем чутливості суб'єкта до емоціогенних ситуацій, а також мірою збудливості та самооцінкою. Емоціогенна ситуація виникає при надлишковій мотивації по відношенню до реальних адаптаційних можливостях індивіда, і не існує емоціогенної ситуації як такої, а вона залежить від ставлення між мотивацією і можливостями суб'єкта [302].

О.В. Запорожець вказував на те, що емоції відіграють значну роль у регулюванні діяльності відповідно до мотивів. Таке емоційне регулювання характеризується приведенням загальної спрямованості й динаміки поведінки відповідно до «особистісного смислу» проблемної ситуації, з тією значущістю, яку він має для задоволення потреб суб'єкта.

Для забезпечення ефективності діяльності суб'єкт має оптимально використовувати власну сильну волю як задля упорядкування емоційності (П.В. Сімоновим) [266], так і морально виховану волю (В.Крутецький) для аналізу ієрархізації власної мотиваційної сфери.

Ми тлумачимо волю за В.П. Москальцем, як «властивість людської психіки», яка виявляється в здатності суб'єкта свідомо спонукати себе, докладати зусиль, спрямованих на подолання об'єктивних та суб'єктивних (небажання, лінощі, фізична втома, психічне виснаження тощо) перепон і труднощів на шляху до поставленої мети» [176, с. 185].

Свідоме продукування суб'єктом внутрішнього напруження і вольових зусиль для переборювання перешкод, що виникають у процесі навчання кульовій стрільбі, постає в намірі підготуватися до морально-професійного завдання – захисту країни. Різноманітні аспекти вольового чинника навчання

досліджували такі науковці, як А. Артюшенко, О. Биков, Г. Гагаєва, В. Іванников, Є. Ільїн, М. Ільїна, В. Калін, В. Котирло, М. Кричфалушій, Н. Макарова, К. Платонов, А. Пуні, П. Рудик, В. Селіванов, М. Скрябін, Є. Фещенко, Р. Шайхтдінов, Т. Шульга та ін.

Вольовий розвиток курсанта представлено в таких особистісних якостях як свідоме подолання труднощів, самостійність, організованість, відповідальність, цілеспрямованість. Цілеутворювальний компонент поєднує результати виокремлення студентом з численних альтернатив тієї, яка на даний момент часу видається найкращою та забезпечує накреслення в майбутньому уявного образу обраної цілі, яка може набирати форми задумів, планів, програм діяльності. Образ професійного застосування зброї містить у собі також особистісну відповідальність курсанта щодо професійного застосування зброї. Емоційно-вольова саморегуляція діяльності проявляється в збалансуванні рівня напруженості, яка може бути викликана різними причинами [2, 179].

Прийняття рішення та вибір конкретного вчинку курсантом визначається відсутністю конфлікту між ним і сформованою системою особистісних цінностей. Як зазначав І.Д. Бех, у цьому й полягає відмінність розвиненої волі дорослого від малорозвиненої волі дитини. Розвинену волю особистості слід розуміти як лише розумну, морально виховану волю [24]. Тому діяч переживає вольову дію під час аналізу себе як професіонала, як активність «Я», тоді курсант/студент може обґрунтувати обрані цілі, шляхи й засоби реалізації окремого завдання та досягнення ефективного навчання в цілому. Розумна воля особистості курсанта визначається розвиненістю вольових якостей та рівнем обґрунтованості прийнятого алгоритму дій і супроводжуваних його психологічних операцій відповідно структурі кульової стрільби. Щодо вольового чинника, він спрямований на регулювання емоцій, гальмування й стримування їх стеничних проявів, на що вказують В.К. Калін, Є.А. Мілеря, К.К. Платонова ін. З іншої сторони, воля має інструментальний характер у регуляції навчальної діяльності, з метою такого налагодження

навчання, щоб процес і результат приносив задоволення суб'єкту навчання. Вольовий ресурс є найважливішим внутрішнім чинником, який опосередковує поведінку військоволужбовця в ситуації виконання завдання за призначенням [49, 50, 52].

Операційний компонент здатності до професійного застосування зброї включає прийняття курсантом попереднього, не остаточного рішення, що залишає можливість уточнень та прийняття остаточної (на даний момент) тактики і стратегії вдосконалення власної майстерності у навчанні.

Здатність до професійного застосування зброї залежить від властивостей нервової системи та інтелектуальних здібностей. На виконання завдань впливає реактивна (ситуативна) та особистісна тривожність, імпульсивність – стабільність, інтелектуальна лабільність, ригідність нервової системи, її стабільність чи нестабільність, інтра- чи екстравертованість, адаптивні здібності (О.П. Саннікова)[255].

При виконанні завдань з кульової стрільби вирізняються такі чинники: вплив екстремальної ситуації та рівень орієнтації на морально-етичну нормативність, схильність до афективного реагування, стійкість до стресу, депресивність тощо. Здатність до саморегуляції в універсальному вигляді розглядається як відносна незалежність ефективності виконання завдання від коливання настрою та вміння його регулювати в умовах професійного виконання завдань. За С.М. Миронцем та О.В Тімченком виконання екстремального завдання «пов'язане з подоланням стану ригідності (негнучкості, оціпеніння), у якому проявляється інертність психіки людини, що виникає в результаті стереотипності її поведінки, тяжіння до заучених операцій, форм і способів дій». Вони пояснюють, що «ригідність, як уповільнена здатність психіки переключатися, може здійснити на діяльність рятувальників сковуючий вплив, істотно понизити гнучкість поведіння, утруднити адаптацію його до умов обстановки, що змінюється». На етапі виконання екстремальних завдань важливе значення має підтримка стану

активності, високої працездатності, зібраності, рішучості, оптимального збудження [171 с. 20; 286, 287].

У своїй професійній діяльності в умовах бойових дій військовослужбовець переживає, як правило, гострі негативні емоційні стани та реакції (переляк, страх, шок тощо) й позитивні (ейфорія), які або підвищують рухову активність або уповільнюють її. Після таких первинних реакцій настає етап психічної переадаптації, коли людина пристосовується до наявних екстремальних умов, адекватно реагує на дії стрес-факторів.

Важливо також, що дослідження окремих показників волі, емоцій, пізнавальних процесів тощо є недоцільним, оскільки результат активності зазначених, як окремих психологічних механізмів, втілюється в цілісний процес особистісної орієнтованості на ефективність у навчанні.

Зважаючи на це, доцільніше досліджувати не тільки кінцевий (на даний момент часу) результат (що відображається у швидкості, кучності, влучності тощо), але й відображений у розвиненості ціннісно-мотиваційного, емоційного, пізнавального, волевого (цілеутворювального) та операційного чинників і усвідомленого ставлення суб'єкта навчання до своїх дій.

Психофізіологічний компонент здатності до професійного використання зброї представлений у своєму впливі на навчання як психофізіологічний стан і як простір управління рухами. Психофізіологічний стан являє собою складну ієрархічну систему, що саморегулюється, і являє собою динамічну (за складом і в часі) єдність внутрішніх компонентів (біоенергетичного, фізіологічного, психічного, поведінкового, особистісного, соціально-психологічного), що організовані за принципом взаємоспівдії для забезпечення досягнення цілей діяльності, які формуються під впливом інтеріоризованих людиною як організмом, індивідом, особистістю, елементом соціуму зовнішніх компонентів – соціальних, фізико-хімічних факторів середовища і діяльності (А.М. Карпуніна). При цьому майбутнім результатом і системоутворювальним фактором функціональної системи психофізіологічного стану є досягнення суб'єктом мети діяльності.

О.М. Кокун наводить визначення психофізіологічного стану, що розуміється як цілісна реакція особистості на зовнішні та внутрішні стимули, спрямована на досягнення корисного результату (Є.П. Ільїн); чи система психофізіологічних та психічних функцій, що визначають продуктивність професійної діяльності і працездатність людини на даному відрізку часу (Л.Г. Дика).

Значення психофізіологічного чинника навчання кульової стрільби походить з теорії М.О. Бернштейна, автора теорії фізіології активності та рівней побудови рухів. Згідно його праць, організм розглядається не як реактивна (тільки реагуюча на стимули), а як активна система, діяльність якої задана образом майбутнього, до досягнення якого прагне людина. При формуванні навички з кульової стрільби образ дій бажаного майбутнього дозволив створити модель бойових дій стрільця з бойового пістолета (В.П. Дворецький).

Формування образу рухових дій стрілка спричиняється багатьма факторами і може бути успішним завдяки професійній мотивації навчання та заохоченням (В.П. Дворецький), компетентним застосуванням психологічних механізмів психофізіології управління руховою діяльністю (О.Р. Малхозов), закономірностям керування рухами людини (Л.В. Чхаїдзе), у тому числі навиків і умінь у кульовій стрільбі курсантів (А.Ф. Мачула) психосемантичним механізмам цього процесу (С.В. Дмитрієв, Д.Д. Донской), управлінню тренувальним процесом спортсменів-стрілків за допомогою сучасних технічних засобів навчання (І.В. Фролова, Є.В. Шестопалова), необхідності психологічного супроводження діяльності службовців силових структур, у тому числі навчальної (В.І. Алещенко, В.А. Криволапчук). Рекомендації щодо формулювань результатів навчання психомоторної сфери були розроблені А.Нарроутом W.R.Dawson, Т.Феррісом T.Ferris та С.Азізом S.Aziz, ієрархія здобутків у цій сфері належать Р.Дейву (R.H.Dave) та Е.Сімпсону (E.Simpson). У психомоторній сфері в основному наголошується на фізичних навичках, включаючи питання координації мозкової та м'язової діяльності.

Значення психомоторної сфери показано роботами Б. Блума, який у 1956 році поділив усі цілі навчання на три сфери (домени, групи) різних рівнів складності: когнітивну, афективну та психомоторну.

Аналіз наукової літератури дозволив виокремити підходи до розуміння чинників навчання, що прямо чи опосередковано можуть бути застосовані для характеристики кульової стрільби і обумовлюють ефективність навчання. Таким чином, виділено ряд компонентів здатності майбутніх офіцерів до професійного застосування зброї як результату навчання кульовій стрільбі, які у спільній взаємодії інтегративно обумовлюють його ефективність – емоції, волю, інтелект, мотивацію, моральні якості особистості, силу нервової системи, психомоторику, фізичну підготовленість тощо в різних варіантах взаємовпливу.

1.4. Психологічне супроводження навчально-професійної діяльності майбутнього офіцера

Психологічне забезпечення діяльності військовослужбовців має вираз у низці термінів – психологічна підготовка (загальна, спеціальна, цільова), підготовка-супровід, гартування та підтримка майбутнього офіцера у навчанні кульовій стрільбі. Психологічне забезпечення у відомчих настановчих інструктивних документах розглядають як комплекс заходів щодо формування, підтримання та відновлення у особового складу психологічних якостей, які забезпечують високу психологічну стійкість військовослужбовців, готовність виконувати бойові завдання в будь-яких умовах. Складовими психологічного забезпечення є у тому числі, психологічне супроводження діяльності.

Психологічне супроводження підготовки професіонала має обов'язкове значення і обумовлює особистісне становлення (Л.К. Велітченко) [47] вдосконалення особистості майбутніх офіцерів (А.В. Массанов) [158]. Психологічне супроводження полягає у підтриманні емоційно-вольової

стійкості військовослужбовців та їх психологічної здатності виконувати поставлені завдання під час бою [174, с.299] і є складовою морально-психологічного забезпечення у Збройних силах України (Г.В. Ложкін, В.В. Стасюк, О.Д. Сафін, В.В. Ягупов). Проблема психологічного супроводження процесу навчання майбутніх офіцерів кульовій стрільбі у вищому військовому навчальному закладі в психологічній науці недостатньо досліджена, а питання про врахування вікового та педагогічного аспекту в психологічному супроводі навчання курсантів кульовій стрільбі взагалі не ставилося в сучасній віковій та педагогічній психологічній науці [72]. Науково обґрунтовано технологію психологічного супроводу професійного розвитку майбутніх фахівців (А.В. Масанов).

Для військовослужбовців традиційно прийнятою є практика психологічної підготовки (загальної, спеціальної, цільової), морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил), що містить і забезпечення процесу навчання і розвиток особистості військовослужбовця для готовності і здатності до виконання професійних дій за призначенням.

У результаті свідомого аналізу діяльнісної та особистісної складової психологічного супроводження навчання курсант відчуває внутрішню свободу, оскільки його воля як властивість самосвідомості в кінцевому рахунку визначається її змістом та особистісними цінностями, що утворюють ядро «Я-офіцер». Тому курсант з розвиненою волею не може здійснити вчинок, який суперечить його моральним принципам.

Встановлено, що розвиток особистості відбувається як під впливом зовнішніх, так і внутрішніх чинників (Б. Ананьєв, К. Бюлер, Е. Еріксон, А. Петровський, В. Слободчиков, Г. Щедровицький, М. Ярошевський та ін.) спричиняється самим індивідом; він є континуальним (О.П. Саннікова), передбачає поступовий перехід від одного етапу до іншого. У перехідні періоди, відбуваються значні, як кількісні, так і якісні зміни у внутрішньому світі особистості, які знаменують появу новоутворень у психіці людини і обумовлюють зміну її поведінки.

Професійний розвиток особистості є динамічним процесом її формоутворення, що передбачає формування професійних мотивів, професійної компетентності і професійно важливих якостей, пошук оптимальних способів якісного виконання професійно значущих видів діяльності відповідно до індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Ефективність професіогенезу залежить від відповідності професії потенціалу особистості, від провідного мотиву вибору професії, соціально-професійного середовища, індивідуальних властивостей, а також успішності та ефективності навчально- професійної діяльності.

Під час занять із вогневої підготовки відбувається психологічне гартування особового складу, поряд із формуванням навичок і вмінь у діях зі зброєю, курсантів психологічно готують до виконання бойових завдань, розвивають у них швидкість реакції, увагу, пам'ять і мислення, виховують цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, рішучість і сміливість. Головне в психологічному гартуванні на заняттях з вогневої підготовки – формування в особового складу впевненості у своїй зброї, ефективності її застосування, виховання активності, рішучості і самостійності у знищенні противника [182, 331].

Впевненість у зброї формують, насамперед, домагаючись твердого знання її тактико-технічних характеристик, можливостей і матеріальної частини, постійно підкреслюючи перевагу її над аналогічними зразками зброї, навчаючи усуненню характерних затримок і несправностей при стрільбі в різних умовах обстановки, а також домагаючись твердого знання і вмілого застосування правил стрільби при вирішенні вогневих завдань.

З цією метою необхідно підвищувати інтерес особового складу до вивчення зброї і правил стрільби з неї: демонструвати її можливості й ефективність вогню; організовувати змагання на правильність і швидкість виконання нормативів; навчати в обмежений час усувати несправності і

затримки при стрільбі; тренувати у корегуванні вогню в обмежений час [32, 43, 85, 86, 104, 126, 137, 149, 182, 201, 269].

Сучасні технології визначили динамічний розвиток методик вогневої підготовки особового складу. Психологічна готовність до ефективного ведення вогню зі стрілецької зброї і стійкість окремого воїна до ведення вогню по живим цілям краще формується за допомогою лазерних імітаторів. Їхніми елементами обладнується зброя та обмундирування військовослужбовців. Під час тренування ведеться вогонь по живим цілям з використанням холостих набоїв, лазерний промінь точно відтворює траєкторію кулі. При ураженні цілі приймальний пристрій на обмундируванні сприймає лазерний сигнал та ідентифікує вражену ціль, відсилаючи інформацію на центральний комп'ютер. Військовослужбовці, які проходять таку підготовку, значно швидше набувають навички ведення стрільби [75].

Вихованню активності і швидкості у вирішенні вогневих завдань значною мірою сприяє постійний контроль за діями військовослужбовців. При навчанні прийомів і правил стрільби командири фіксують час виявлення і відкриття вогню по кожній цілі, а також стежать за правильністю установки прицільних пристосувань і прицілювання. Доведення військовослужбовцям досягнутих ними результатів підвищує прагнення займатися максимально ефективно. Здійснюючи контроль за діями підлеглих, командири враховують їх індивідуальні здібності і сприяють розвитку психологічних якостей, характерних для кожної штатної спеціальності.

Впевненість у діях зі зброєю приходить у результаті багаторазових тренувань, ефективність яких значно підвищується, якщо особовий склад навчений навичкам самоконтролю. Розвитку самоконтролю сприяють доповіді військовослужбовців про закінчення стрільби, в яких вони дають оцінку своїм діям. Змісту цих доповідей доцільно надавати великого значення і використовувати їх при проведенні аналізу. Навички самоконтролю доцільно розвивати і під час занять на тренажерах, за

допомогою спеціального обладнання і навчальних приладів, що дозволяють контролювати свої дії [61, 63, 198, 234, 331].

Виховання активності і самостійності у знищенні противника вогнем зі зброї досягається виключенням шаблонів дій в організації і проведенні стрільб. Психологічні тренінги під час вогневої підготовки значно збагачують знання про ефективність застосування вогнепальної зброї. До сучасних тренінгових розробок відносяться методики перевірки здатності до ведення вогню у стресових ситуаціях.

Моделювання командирами тривожної ситуації у процесі навчання воїнів сприяє швидкій активізації всіх психічних процесів особового складу, привчає до подолання несподіваних труднощів і тим самим формує внутрішню психологічну готовність до дій в нестандартних ситуаціях.

Серед особистісних умінь і професійних навичок курсанта, психологічна підготовка має особливе значення. Вдалий постріл – підсумок його роботи. Курсант в майбутньому не лише хороший стрілок, внутрішня дисциплінованість, терпіння, акуратність, пунктуальність і стресостійкість є невід'ємною частиною його служби. Серед основних психологічних якостей стрілка найбільш важливими є впевненість у можливостях власної зброї та власних силах, терпіння, спостережливість, відмінна зорова пам'ять, рішучість та розсудливість.

Для відпрацювання елементів психологічної підготовки в загальній системі навчання рекомендується виконувати вправи на розвиток зорової пам'яті; варіантами таких вправ є спостереження впродовж певного часу певної кількості предметів з подальшим їх відновленням по пам'яті на папері, а також опитування командиром підрозділу військовослужбовця за відмінними якостями природних і штучних об'єктів, що зустрілися підрозділу в ході навчального дня; виконувати вправи на розвиток слуху, спостережливості та мужності.

Одним з завдань психологічного супроводження особового складу при навчанні стрільбі є: подолання негативного впливу втоми під час стрільби;

формування вольових якостей, необхідних для якісного виконання вогневих завдань; навчання прийомам саморегуляції, основам аутогенного тренування, способам швидкого відновлення психологічної і психофізіологічної готовності до швидких та рішучих дій, що потребують тривалої зорової уваги, швидкості реакції та прийняття рішень. Для цього рекомендується використовувати навчальний час як для навчання влучній стрільбі, реєстрації результатів, так і для відпрацювання способів пересування, обладнання позицій і тактичних дій.

Після того, як курсант навчився навичкам володіння зброєю, необхідно переходити до стрільби з різних положень, після навантажень, в умовах обмеженого часу і під впливом інших стресових чинників, які можуть зустрітись в реальній ситуації; проводити вправи щодо непомітної зміни стрільків, непомітного пересування; виконувати навчальні вправи в умовах обмеженої видимості, після фізичного навантаження, зі штатним майном та екіпіруванням, в засобах індивідуального захисту.

Навчання майбутнього офіцера є процесом, який включає в себе певні етапи, що характеризуються специфічними психофізіологічними й соціально-психологічними особливостями та забезпечують успішну реалізацію професійної діяльності. Розвиток професіонала є новоутворенням його професіогенезу, що передбачає формування професійних і особистісних якостей, навчок, способів і стратегій професійної поведінки як основи для прийняття усвідомлених рішень.

Узагальнення зазначених наукових підходів, результати аналізу праць вітчизняних та зарубіжних авторів, спрямованих на дослідження сутності професійного розвитку особистості (Г. Балл, О.П. Саннікова та ін.) та процесу його підготовки у ВВНЗ (В.І Осьодло., Л.А. Снігур та ін.), нормативних документів, що визначають характер фахової підготовки майбутніх фахівців, вимог Болонського процесу та професійної діяльності, а також визначені методологічні принципи розуміння сутності професійного розвитку майбутнього фахівця (системності, синергійності) дали підстави

розуміти під професійним розвитком майбутнього офіцера – динамічний, нелінійний, багаторівневий процес якісних змін, зумовлений як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, що забезпечують формування цілісної готовності особистості до професійної діяльності (В.М. Крайнюк, Л.А. Снігур, В.В. Стасюк).

Головним новоутворенням, показником професійного розвитку майбутнього офіцера на етапі підготовки у ВВНЗ визначено готовність до професійної діяльності як систему інтегрованих професійних якостей, знань та вмінь майбутнього офіцера, що поєднуються в такі компоненти: мотиваційний, діяльнісний та рефлексивний.

Психологічний супровід професійного розвитку курсанта за своїм змістом являє собою цілісну систему, що складається з взаємопов'язаних між собою компонентів. Перший компонент – це системне та систематичне відстеження психолого-педагогічного статусу курсанта у групі відповідно до його актуального стану взаємовідносин та перспектив професійного розвитку завдяки навчання, професійній підготовці. Другий компонент передбачає створення психологічних умов для ефективного навчання курсанта – активізацію мотиваційної, діяльнісної складової діяльності особистості. Третій компонент забезпечує орієнтацію навчальної діяльності майбутніх офіцерів на подальшу професійну діяльність через усвідомлення та рефлексію складових його готовності. Реалізація психологічного супроводу можлива у формі індивідуально орієнтованої (викладач, інструктор, командир-курсант) й системно орієнтованої взаємодії (навчальна група–курсант).

Особливо важливим конструктом особистості майбутнього офіцера є внутрішня мотивація, що містить чинники, котрі ініціюють і регулюють його освітню діяльність зсередини та існують у лоні самої діяльності [15, 55, 67, 74, 76, 90, 107, 118, 138, 242, 292, 319].

Особистість у своїх виборах виходить з індивідуальних уподобань, порівнює свої здібності з умовами та вимогами спеціалізації та професійної

діяльності. Починає усвідомлювати спроможності і нахили свого професійного «Я». Вона стає не тільки схожою на еталонний образ професіонала, що існує у суспільстві, сформувався у її свідомості, але й привносить в цей еталонний образ свій власний стиль, вияви індивідуальності.

Таким чином діють психологічно-професійні чинники: почуття, традиції, притаманні саме цій професії, які зумовлюють потребо-мотиваційні зміни, а відтак і значущість тих спонук, що були чи з'явилися як новоутворення.

1.5. Навчання та його чинники відповідно логіці циклічно-вчинкового підходу

Навчання визначають як групову діяльність, що включає викладання та учіння як управління засвоєнням знань (Ю.І. Машбиць), як своєрідне проходження зовнішніх умов через внутрішні (Л.С. Рубінштейн). Навчанням задається своєрідний еталон засвоєння, обов'язковий для всіх курсантів (студентів) [26].

Ю.І. Машбиць пише, що «передача знань» не може бути безпосередньо передана іншому суб'єкту, їх може виробити тільки сам суб'єкт в результаті власної активності. Саме суб'єктність і визначає високий рівень діяльності [162]. Учіння полягає у набутті не тільки досвіду, а й у створенні себе як особистості. Автор приходиться до висновку, що навчання слід розглядати як управління учбовою діяльністю тих, хто навчається, в якому можуть бути реалізовані психологічні механізми навчання та учіння.

Згідно з Л.І. Анцифоровою, психологічні механізми можна уявити собі як дію функціональних засобів перетворення особистості, що закріпились у її психічній організації, в результаті чого з'являються різні психологічні новоутворення, підвищується чи знижується рівень організованості особистісної системи, змінюється режим її функціонування. Передусім вони

проявляються, коли людина попадає в інше середовище, до якого ще треба «пристосуватися» [13]. Виходячи з наукового розуміння психологічних чинників (А.В. Фурман), психологічні механізми можуть виступати в якості чинників навчання (рис.1.1).

Механізм довизначення задачі полягає в тому, що зовнішній навчальний вплив перетворюється в учбову – задачу, яка визначає напрямок діяльності того, хто навчається. Останнє відбувається тоді, коли навчальний вплив набуває в учня особистісного змісту. У цих умовах відбувається активізація та актуалізація цілей, мотивів, досвіду курсанта (студента). Розвиток успішності виконання завдань з кульової стрільби залежить від складності різних рухових задач, що використовуються в навчальному процесі (В.П. Дворецький). Курсант виступає не просто об'єктом управління, а є суб'єктом учбової діяльності [54].

Наступним механізмом навчання є рефлексивні відносини. Вони полягають в осмисленні наставником своїх дій, які спрямовані на вибір навчальних впливів, на розв'язання педагогічної задачі, контроль за діяльністю того, хто навчається, створення моделі розвитку його особистості та поведінки як майбутнього офіцера. У середовищі курсантів предметом рефлексивних відносин стають взаємовідносини у колективі товаришів, з якими вони знаходяться у спільному побуті. Важливим мотивом навчання стають складові авторитетності в референтному середовищі навчальної групи, до якої і відносять, зокрема, професійне уміння володіти зброєю.

Наступним механізмом навчання та учіння є зворотній зв'язок. Представники когнітивної психології розглядають зворотний зв'язок як інформацію про наявність помилки, про причини її виникнення та інструкцію про те, як її виправити. О.В. Брушлінський вважає, що механізм зворотного зв'язку необхідний у процесах мислення, але недостатній для його саморегуляції. Ю.М. Матюшкін вважає, що механізм зворотного зв'язку спрацьовує у процесах вироблення стереотипних форм поведінки, а психологічним регулятором учіння процес розуміння. На його думку, у

навчальному процесі потрібно розрізняти зовнішній зворотний зв'язок та внутрішній. Внутрішній полягає у встановленні зв'язку учбової діяльності з навчальною, а зовнішній – в інформуванні про результати діяльності тих, хто навчається та причини цих результатів. Цей механізм визначає спрямованість задіяння об'єкта до нових відносин і залежностей, до регулювання процесом встановлення взаємозв'язків.

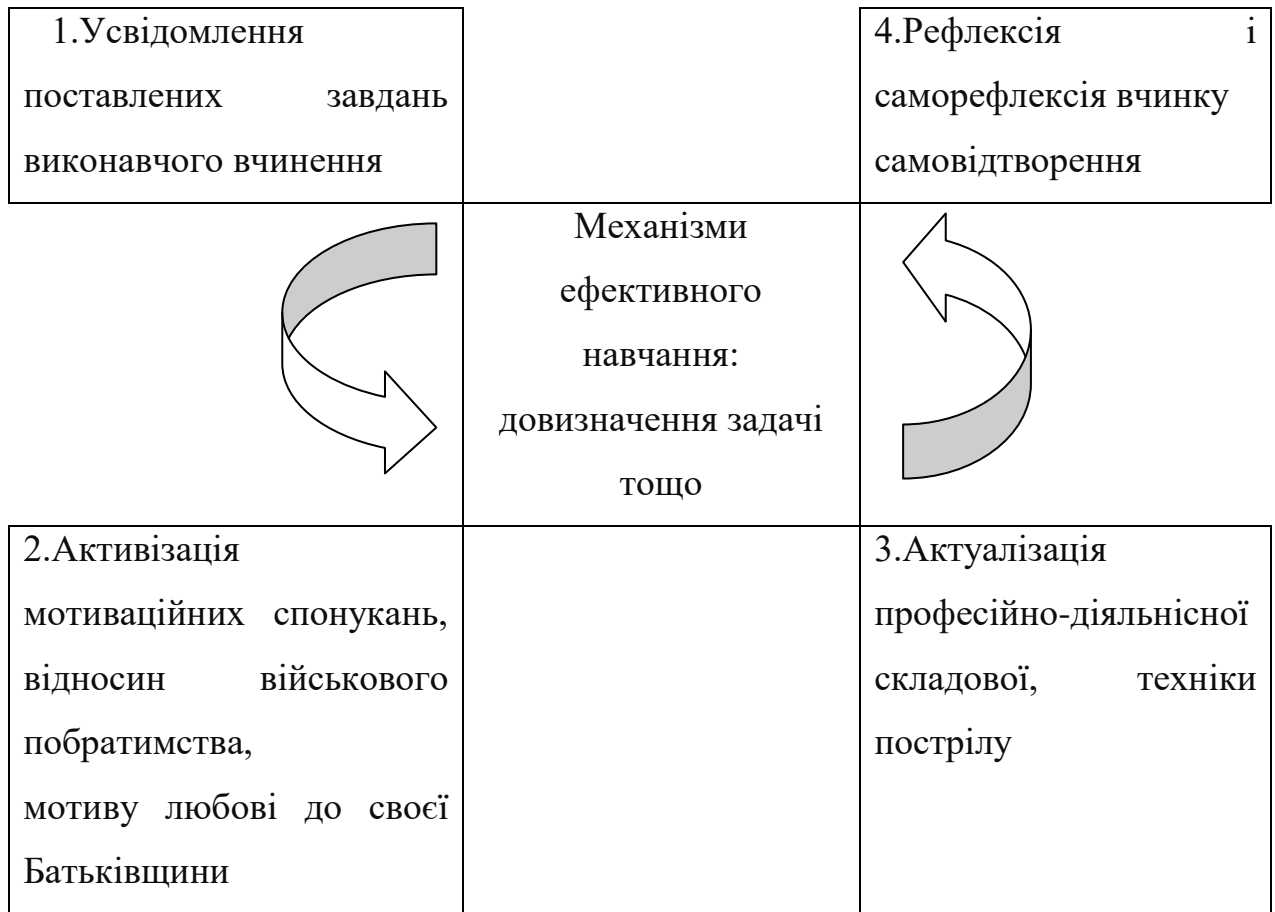

Рис. 1.1. Механізми навчання як його чинники

За концепцією О.М. Матюшкіна прямий зв'язок утворює сукупність привласнених прийомів правильного виконання дій, зворотній – визначені прийоми перевірки результатів цих дій. Крім предметноспецифічних знань та умінь, зворотній зв'язок охоплює також загальнопсихологічні знання і вміння.

Із позицій циклічно-вчинкового підходу виокремлюємо вищезначені механізми здатності майбутнього офіцера до професійного застосування зброї з позиції ефективності його навчання, що вміщуються в концепцію циклічно-вчинкової його організації і можуть бути ілюстровані структурою у впливі ситуаційних, мотиваційних, діяльних та після діяльних чинників.

Успішність кульової стрільби забезпечується, у тому числі, і мотивацією. На профвідборі доцільно досліджувати не тільки професійну мотивацію навчання, але й наявність у військово-професійній мотивації патріотичного змісту, що підсилює ретельне ставлення до виконання навчальних завдань.

Діяльність у своїй структурі має наступні складові – мету, засоби, мотиви, дії та операції [51, 109]. Метою діяльності курсанта є стати офіцером, при цьому професійно володіти зброєю, яка є засобом збереження власного життя і виконання завдань за призначенням. Цим пояснюється особистісна значущість дисципліни, результатом опанування якої є компетентне володіння зброєю і те, що ця компетентність є складовою авторитетності майбутнього офіцера в його професійному середовищі (І.Ю. Горелов) [69].

Відповідно автору теорії єдиної функціональної системи діяльності П. К. Анохіну, психологічними складовими діяльності є аферентний синтез, прийняття рішення (внутрішньої програми дій), виконання дій та операцій, порівняння результатів діяльності з еталоном. Згідно теорії П. К. Анохіна поведінковий акт характеризується направленістю діяльності та впливом особистості на його побудову. Теорія характеризує поведінку особистості як результат задоволення провідної потреби, яка не визначена часом і її досягнення передбачає виконання цілого ряду проміжних дій та операцій. П. К. Анохін розглядав результативність будь-якого поведінкового акту як єдність та сукупність центральних та периферичних нейрофізіологічних механізмів.

Початком будь-якого поведінкового акту є аферентний синтез, який –

включає: мотиваційне збудження, пускову та обстановочну аферентацію, процеси пам'яті. Окрім мотиваційного впливу та пам'яті, на стадії аферентного синтезу, не менш важливими компонентами є пускова та обстановочна аферентація. Їх вплив на поведінку визначається умовними та безумовними подразниками, що призводять до збудження та поведінкового акту. Раптова зміна обстановки може змінити раніше сформований умовний рефлекс – динамічний стереотип. В такому випадку необхідним є послідовний завчений порядок виконання визначених дій, властивих саме цій діяльності, що, власне, і характеризує обстановочну аферентацію.

Наступна складова діяльності – прийняття рішення визначає тип та направленість поведінки, завдяки якій досягається утримання провідної цілі діяльності як основного регулятора поведінки стрільця. Тут формується програма дії, проте ззовні дія ще не відбувається.

В прикладному застосуванні даної теорії – процесі навчання кульовій стрільбі при побудові програми дій і перед виконанням пострілу, особлива увага курсантів акцентується на візуалізації виконання всіх елементів стрільби (траєкторії рухів при наведенні на ціль (за допомогою врахування візуалізованих показників електронних стрілкових тренажерів) дії стрілка з бойового пістолета програми електронно-оптичного тренажера Скатт [61, 63, 198]), навіть фіксування на папері візуального образу прицільних засобів перед і після пострілу [147]. Для вироблення «індивідуального почерку» важливим є вивчення траєкторії прицілювання – точного відображення рухів зброї відносно мішені до пострілу і після нього.

Застосування тренажерів, які за допомогою зворотного зв'язку вказують на помилки в рухах, сприяють підвищенню сталості рухової навички. Використання тренажера Скатт наочно характеризує точність і швидкість виконання рухів стрільцем під час здійснення пострілу, дає змогу аналізувати дії стрілка в залежності від часу та візуалізовано фіксувати їх у просторі. Систематичний моніторинг виконання навчальних завдань з допомогою тренажера свідчить про рівень сформованості образу виконання

рухових дій у серії навчальних занять, залежність якості виконання від темпу, дозволяє вносити в цей процес корективи, виробляти індивідуальний стиль діяльності. Оцінювання рівня сформованості образу виконання рухових дій на різних етапах його формування залежить від загального часу, витраченого на виконання дій; на прийняття рішення про виконання рухових дій та часу, витраченого власне на виконання рухових дій (О. Р. Малхазов). Електронно-оптична реєстрація рухових дій стрільців фіксує номер пострілу, якість влучення, довжину траєкторії точки прицілювання, точність прицілювання, середню стійкість в центрі мішені, коефіцієнт еліпсності, координату тощо. Відстань від точок траєкторії прицілювання до центру мішені, дає чітке уявлення про характер рухів. Основними є і показники кучності і точності стрільби. В руховій діяльності стрільця з бойового пістолета силовий чинник підпорядкований просторовому і часовому. Виконання рухів і своєчасне внесення необхідних корекцій потребує високої швидкості реакції, з одної сторони, і відсутність зайвої квапливості, з іншої.

Сучасні тренажери дозволяють дослідити стабільність прицілювання, стійкість точки прицілювання в центрі мішені, поперечник стрільби, кількість вибитих очок, кількість влучень у мішень, середню довжина траєкторії рухів при наведенні пістолета на ціль. Ефективність навчання обумовлюється узагальненим образом власного типового способу дій, візуалізація якого запобігає стереотипізації помилок і спонукає до орієнтації на свій власний результат [264, 265].

Успішність у стрільбі обумовлюється кординаційними властивостями (ступінь розвитку яких оцінюється за показниками електронно-оптичного тренажера, а також методами хронометрії і динамометрії). Висока залежність навчання від особистісних якостей і індивідуально-типологічних властивостей курсантів долається зростанням відповідальності і розвитком Я-конфесції офіцера, що спонукають до виробки індивідуального стилю володіння зброєю при врахуванні цих ознак. Уміння індивіда визначати зміст дій і завдання, що виконується, оцінювати його та прогнозувати результат

формується при постановці завдань, що відповідають посильності труднощів і поетапності сходження до кращого результату. Відповідність самооцінки рівню домагань при виконанні навчального завдання не тільки сприяє максимальному використанню потенціалу навчальної ситуації, але й підвищує рівень задоволеності процесом навчання [37].

Ефективність навчання залежить від наявності елементів творчості у початковій діяльності [98, 141, 329, 340]. З метою підвищення ефективності навчання необхідно створити творчі умови для самостійної роботи курсантів зі зброєю, стрілковими тренажерами та іншими навчально-тренувальними засобами по індивідуальним програмам навчання із залученням досвідчених інструкторів, діяльність яких підсилить адекватність внесених коректив при виробі індивідуальної програми навчання курсантами.

Після прийняття рішення настає безпосередньо виконання програми діяльності – здійснення пострілу, дії і операції якого детально описані в методиці кульової стрільби [160, 173]. При цьому важливим є зв'язок успіху з певною програмою дій, що можна відслідкувати [59] і відтворенням відчуття успішного пострілу з усвідомленням програми психологічного супроводження [134]. Після здійснення поведінкового акту відбувається порівняння результатів діяльності та очікувань, що супроводжується певним емоційним фоном. Таким чином визначається наступна направленість даної поведінки, здійснюється або її корекція – формується нова програма дій або, у варіанті стійкої неуспішності діяльності, бажання її виконувати зникає.

Концепція функціональної системи П. К. Анохіна свідчить про складність організації діяльності, успішність якої вимагає виділення цілі діяльності, способів її досягнення та потребує саморегуляції. Концепція усвідомленої саморегуляції людини О. О. Конопкіна визначає, що саморегуляція – це системно-організований процес внутрішньої психічної активності людини з ініціації, побудови, підтримки й управління різними видами й формами довільної активності, що безпосередньо реалізує досягнення прийнятих людиною цілей [119, 120].

О. О. Конопкін виділяє функціональні складові, що формують повноцінний процес саморегуляції – ціль діяльності, що може корегуватися в процесі діяльності та визначає весь процес саморегуляції. Суб'єктивна модель значимих умов охоплює внутрішні та зовнішні умови активності. Усвідомлення власної саморегуляції за О. О. Конопкіним має сприяти виробленню власної програми ефективних дій, адже курсант виділяє суб'єктивну модель значущих умов діяльності, формує програму виконавчих дій по досягненню результату, контролює та оцінює досягнуті результати.

За аналізом літератури, сприятимуть успішному навчанню кульовій стрільбі та досягненню поставлених цілей наступні умови: спеціальна підготовка [60, 83], поетапність формування діяльності, усвідомлення техніки правильного володіння зброєю, відповідний досвід [72], орієнтація на свій власний кращий результат у стрільбі, здатність формування відчуття успішних пострілів в необхідний момент, підвищення авторитету у військовому колективі, здатність формувати оптимальний рівень емоційної напруженості, розвиток вольових якостей курсантів, орієнтація на навчання кульовій стрільбі як на способі професійного захисту країни, особистісний підхід [84].

В науковій літературі якість стрільби «еталонна» визначається максимально високим бальним результатом стрільби (максимальною кількістю вибоїн на мішені) відповідно до умов вправи, що виконується, високою кучністю влучень та стійкою систематичністю даних результатів. В процесі виконання навчальних вправ у кульовій стрільбі виділяють наступні дії та операції: хват зброї, стрілецька стійка, приведення зброї до бойової готовності, утримання пістолета, прицілювання, виконання пострілу та післядія утримання зброї в районі прицілювання. В літературі виділяють так званий «ефект першого пострілу» [333], у якому є відзеркаленими індивідуально-особистісні особливості стрільця, властивості його саморегуляції і який вказує на значущість психологічного фактору виконання діяльності. Концепції усвідомленої саморегуляції поведінки О. О. Конопкіна

передбачає побудову суб'єктивної моделі діяльності, побудову внутрішньої програми виконавчих дій, пошук суб'єктивних критеріїв досягнення цілі, відповідно яким здійснюється контроль і оцінка реальних результатів. У спільному залученні теорій П.К.Анохіна і О.О.Конопкіна стає можливим розгляд – не тільки розвитку техніки виконання дій, але й удосконалення саморегуляції курсанта, а в майбутньому офіцера. Так, збалансування рівня напруженості, емоційно-вольова саморегуляція діяльності в ситуаціях стрільби досягається не тільки засвоєнням певного алгоритму дій, але й системою дихання, що призводить до зняття зайвого напруження задля ефективного виконання поставленого завдання. Аналіз активності курсанта при навчанні кульовій стрільбі на основі концепції вчинкової активності та вищезначених теорій дозволив визначити структуру вчинкової активності курсанта (рис.1.2).

Роль властивостей особистості в успішності формування навиків зі стрільби неодноразово підкреслюється в сучасній літературі з теорії та методики спорту, психології і педагогіки (В.П. Дворецький, Р.В. Скобліков, В.О. Устименко). При навчанні кульовій стрільбі автори виділяють цілий ряд психофізіологічних, психічних та психологічних характеристик стрільця «стриманість, здатність до швидкого засвоєння нових видів діяльності, фізична та пізнавальна активність, емоційна стабільність, мотивація свідомого та адекватного вибору професії, готовність до ризику і впевненість в очікуванні успіху, патріотизмом, комунікативність, яскраво виражені професійні інтереси і соціальні потреби, прагнення до саморозвитку, хороша реакція при меншій кількості помилок реагування, точність диференціювання сили, хороша координація при виконанні рухових дій з пістолету» [72, 269 с. 4]. Формування якостей стрілка обумовлюється інтелектуальними здібностями і практичним досвідом особистості, умінням визначати смисл і задачі дій, що виконуються, прогнозувати їх результат, своєчасно оцінювати ситуацію, що склалася і адекватно реагувати, при цьому вносити відповідні корекції (В.П. Дворецький).

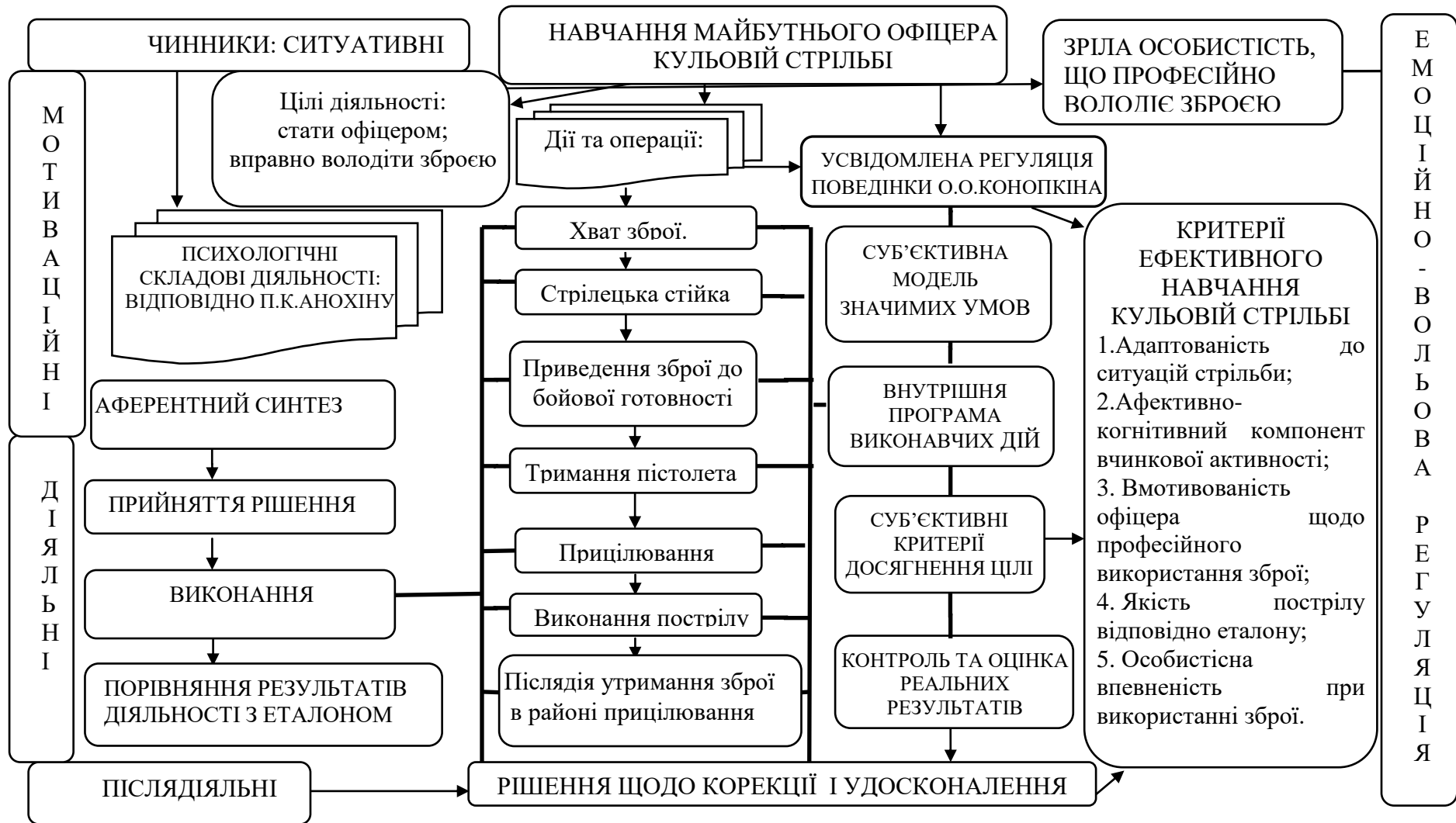

Рис.1.2. Структура вчинкової активності курсанта при навчанні стрільбі

Необхідність структурувати багатогранний особистісний вплив на навчання професіонала спонукала звернення до континуально-ієрархічної структури особистості О.П. Саннікової.

При розгляді успішного та ефективного навчання курсантів кульовій стрільбі, головним виступає особистість як суб'єкт навчання та вчинкової дій. У варіанті успішного навчання суб'єктність курсанта є досить високою і раціональною.

Для конструктивної побудови цієї активності в професійно-психологічному плані розглянуто структуру особистості курсанта як стрілка, користуючись континуально-ієрархічною мікроструктурою особистості О. П. Саннікової, в якій виділено рівні: формально-динамічний, змістовно-особистісний, соціально-імперативний та рівень самосвідомості (рис. 1.3).

Формально-динамічний рівень по суті є передумовою для успішного оволодіння професійними навичками, зокрема в стрільбі. З метою вивчення особистості на цьому рівні виділяється нервово-психічна стійкість, емоційна сфера, особливості адаптації, адаптивність до стресу, особливості вольової саморегуляції та розвиток вольових якостей особистості, комунікативні здібності, когнітивна сфера з характерними індивідуально для кожного курсанта особливостями відчуття, зорового та слухового сприйняття, пам'яті, мислення, мовлення, уяви, особливостями інтелекту. Формально-динамічний рівень містить у собі психомоторику, швидкість реакції, на які може вплинути рівень фізичної підготовки майбутнього офіцера.

На етапі професійного психологічного відбору абітурієнта для подальшого навчання у вищому військовому навчальному закладі вивчається нервово-психічна стійкість; швидкість реакції; емоційно-вольова саморегуляція; особливості адаптації; психомоторика; рівень фізичної підготовки, інтелект майбутнього курсанта. Знання формально-динамічного рівня структури особистості дозволяють відібрати осіб для навчання з якостями, які відповідають можливостям їх розвитку у відповідності вимогам професіограми та психограми окремих облікових спеціальностей.

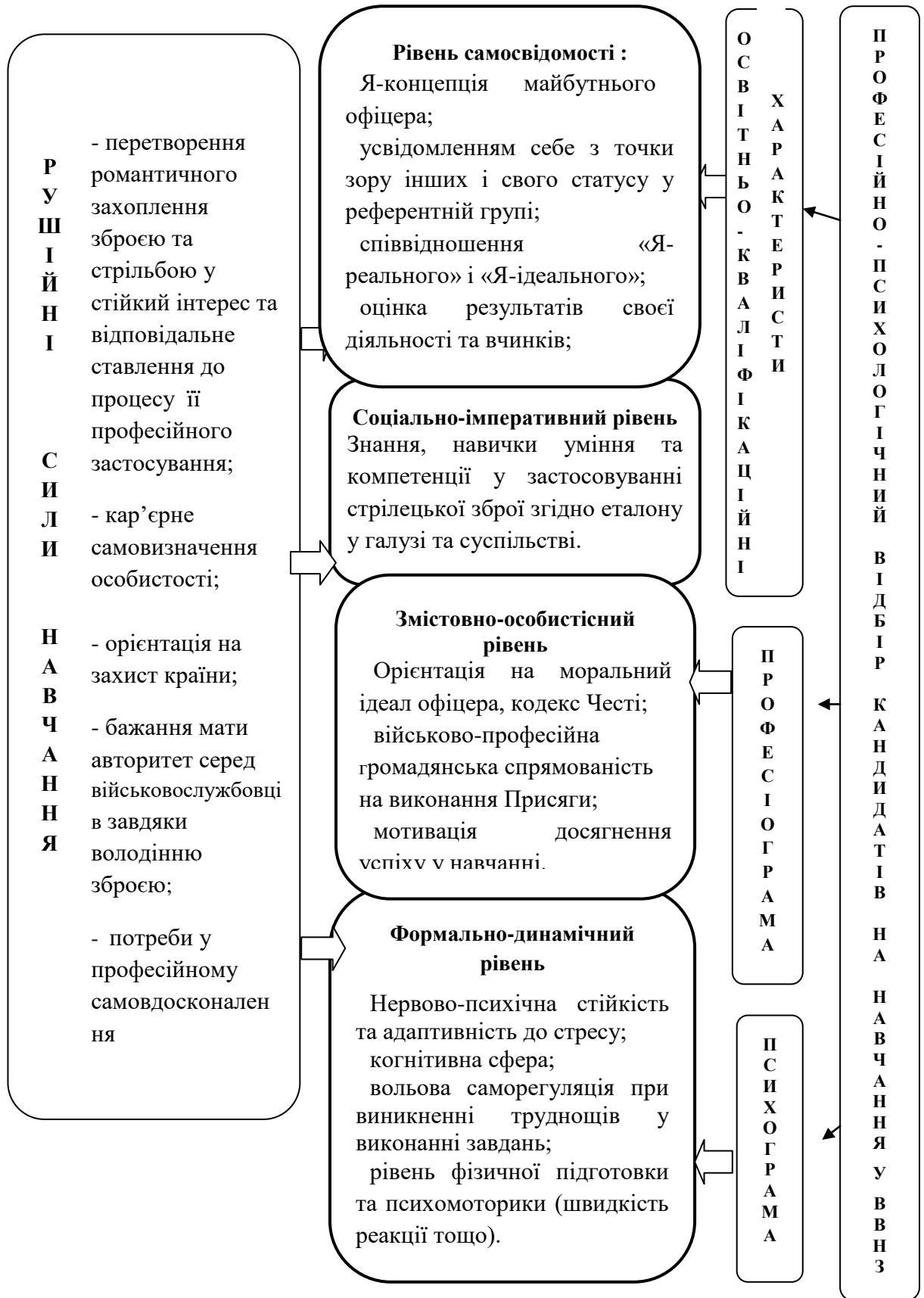

Рис. 1.3. Структура особистості курсанта як стрілка

Змістовно-особистісний рівень особистості – це її спрямованість, мотивація, що відповідає вимогам професіограми. Для майбутнього курсанта уже на етапі професійного відбору набуває значення військово-професійна спрямованість, інтерес до застосування зброї, зацікавленість процесом стрільби, мотивація досягнення успіху у військовій кар'єрі. Спрямованість – інтегральна якість, яка визначає вибіркове відношення особистості до дійсності. Вона вміщує потреби, інтереси, установки, ідеали, життєві плани особи. Спрямованість визначається змістом, широтою, інтенсивністю, стійкістю. Військово-професійна спрямованість є комплексом мотиваційних, ціннісних установок особистості пов'язаних із уявленням про середовище діяльності. Професійна спрямованість при цьому є як фактором збереження психічної активності майбутнього офіцера, так і сама стрільба – фактором розвитку професійної спрямованості.

Розвиток особистості в юності дозволяє набути ідентичність, пов'язану з професією. Юність з властивим для неї романтичним поглядом на військову діяльність є сензитивним періодом для занять зі зброєю. Бажання бути офіцером-професіоналом, вправно володіти зброєю прагнення до самовдосконалення себе як чоловіка і захисника, сприяють опануванню курсантів кульовій стрільбі. Саме в період навчання у віці старшої юності у вищому військового навчальному закладі може відбуватися трансформація романтичного ставлення до використання зброї на її професійне застосування в умовах виконання завдань за призначенням [49, 50, 52, 53].

Соціально-імперативний рівень особистості майбутнього професіонала охоплює еталонні, нормативні уявлення про професію в системі суспільних відносин. Соціально-імперативний рівень при навчанні стрілка містить знання, навички та уміння застосовувати стрілецьку зброю при виконанні завдань за призначенням згідно вимог професійної компетентності до офіцера – еталону, моральних норм Кодексу честі офіцера, освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників за обліковими спеціальностями. Професіограма та психограма, кваліфікаційні характеристики на

випускників вищих військових навчальних закладів за військовими спеціальностями надають нормативи того, які, характеристики повинен мати майбутній офіцер для ефективного виконання завдань за призначенням. Рушійні сили розвитку особистості курсанта як стрілка містяться у перетворенні романтичного захоплення зброєю та стрільбою у стійкий інтерес до професійного застосування зброї; орієнтації на захист себе, професійний захист інших та країни; розвиток уявлень про себе у кар'єрному самовизначенні; спрямуванні потреби у самовдосконаленні на досягнення успіхів в кульовій стрільбі; поєднанні оцінки власної діяльності при стрільбі з адекватним рівнем домагань; наявності задоволення стрільбою внаслідок ефективності навчально-професійної діяльності; реалізованості бажання мати авторитет та підвищити свій статус серед товаришів завдяки якості стрільби.

В науковій літературі виділяють важливі характеристики майбутнього офіцера: впевненість у собі; вміння не допустити зайвої емоційної напруженості; здатність регулювати свої емоційні стани (володіти собою, своїм настроєм); наявність вольових якостей (цілеспрямованість, організованість, наполегливість, рішучість, самовладання тощо) [130, 132, 171]. Існуючою практикою відбору кандидатів для навчання передбачено, що ефективність навчання кульовій стрільбі детермінується наступними характеристиками: 1) нервово-психологічною стійкістю, 2) інтелектом, 3) здібностями, особистісним знаннями, 3) стилем мислення, 4) індивідуально-психологічними особливостями, 5) мотивацією, 6) організацією зовнішнього середовища, які вивчаються на етапі професійного відбору.

В.О. Бодров, Є.О. Клімов, М.С. Корольчук, М.В. Макаренко, Д.І. Сохадз, В.Д. Шадриков та ін. звертають увагу до професійних якостей особистості. Під професійними якостями, що впливають на ефективність діяльності В.Д. Шадриков розуміє індивідуальні якості суб'єкта діяльності, внутрішні умови, через які переломлюються зовнішні дії і вимоги до діяльності [326]. Виділяють наступні професійні якості, необхідні будь-якому компетентному спеціалісту: спостережливість, образну, рухову й інші види

пам'яті, технічне мислення, просторову уяву, уважність, емоційну стійкість, рішучість, витривалість, наполегливість, цілеспрямованість, дисциплінованість, самоконтроль та ін. (Е.Ф. Зеєр). Професійні якості є окремі динамічні психічні й психомоторні властивості особистості (виражені рівнем розвитку відповідних процесів), а також фізичні якості, які відповідають вимогам певної професії й сприяють успішному оволодінню нею. Професійні якості входять до структури професійних здібностей, розвиваються в процесі навчання та визначають професійну придатність особистості. Характеристиками, які негативно корелюють з експертними оцінками ефективної військово-професійної діяльності є: надто виражені оптимізм чи песимізм, імпульсивність, надмірний рівень ригідності, індивідуалістичності, тривожності. Домінування цих особистісних рис перешкоджає якісному навчанню. Психодіагностика професійних якостей в ході професійного відбору розкриває результативність діяльності майбутнього фахівця, так, деякі з них, наприклад, типологічні властивості нервової системи, можуть бути придатними й відносно стабільними, інші – певні психічні якості потребують розвитку й тренування.

Якщо підготовку стрільця розглядати виключно як управління рухами і регуляцію поведінки людини, то вирішальну роль відіграють перцептивні процеси, які забезпечують формування у неї образів виконання рухових дій, такий процес не показує різниці між навчанням кульовій стрільбі на середньому рівні освіти і підготовці у вищій військовій школі, його зміст є однаковим, умовно порівняно, у підготовці кіллера і підготовці захисника цінностей життя у їх розвитку цивілізованого людства. Стосовно навчання, заохочення (п'ятіркою) і негативне підкріплення (двійкою) теж не зробить різниці між офіцером, гідним військової присяги і людиною, яка вмотивована суцільно на грошову винагороду. Така різниця фундаментальна, основоположна, вона сягає філософських основ і психологічних механізмів перемоги [274], вимагає розроблення патріотичного і професійного алгоритму підготовки воїнів до дій зі зброєю.

Особливе значення набуває ставлення офіцера до героїзму, як абстрактного поняття і до статусу героя, як ознаки людини. Навчання, переплетене з вихованням як основою формування особистості воїна, відповідає баченню сходження людини шляхом відповідності її внутрішньому першоджерельному призначенню і не протирічить «зоні найближчого розвитку» (Л.С.Виготський), коли це стосується досконалого опанування знаннями, уміннями та навичками. В такому разі мова йтиметься про духовно психологічно зрілу особистість, яка є громадянином своєї країни, яка на даному періоді свого життя є воїном, офіцером, командиром, лідером і чоловіком у статусі захисника власного народу, країни і державності.

Дані щодо формулювання результатів навчання через здатності, з одного боку та аналіз впливів внутрішнього і зовнішнього середовища, а також результати експертних оцінок дозволили створити узагальнення результатів ефективного і успішного навчання завдяки узмістовленню п'ятих груп чинників, що структуровані нами відповідно циклічно-вчинковому підходу (рис. 1.4):

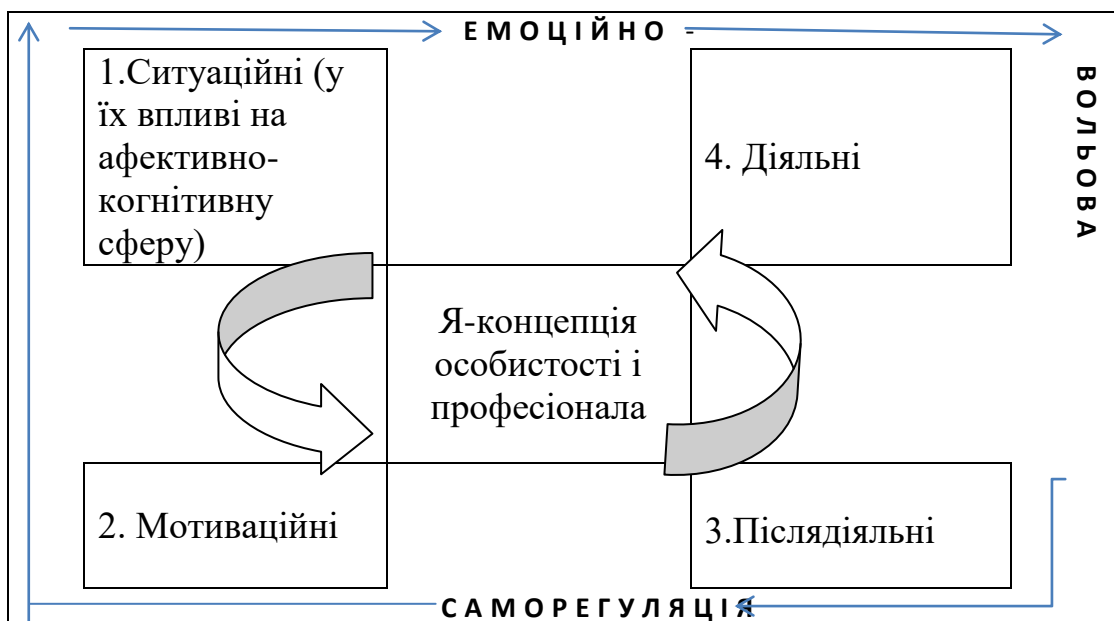

Рис. 1.4. Схема впливу груп чинників навчання відповідно циклічно-вчинковому підходу.

Таким чином, аналіз керівних документів, результатів навчання курсантів, успішності, результативності та ефективності, аналіз наукових підходів до дослідження становлення особистості професіонала призвів до необхідності структурувати чинники у групи для їх подальшого впливу на організацію навчання з кульової стрільби (Рис.1.5).

Рис. 1.5. Схема результатів навчання відповідно впливу груп чинників

Наслідком впливу ситуаційних чинників є адаптованість курсантів до вимог середовища, афективно-когнітивних–пізнавально-пошукова активність, пильність, когнітивна продуктивність, мотиваційних – вмотивованість, діяльних – технічна підготовленість до виконання військово-професійних завдань. Ситуаційні чинники при професійному застосуванні зброї містять аналіз та синтез ситуаційних і контекстних впливів на поведінку людини, суб'єктивну інтерпретацію ситуації, здатність цілісної зміни ситуації за рахунок зміни у власній поведінці, розуміння професійної організації ситуації відносно статусу офіцера-командира-лідера; врахування власних індивідуально-особистісних характеристик та характеристик особового

складу; вміння аналізувати ситуацію на основі вибіркової відкритості, інформаційної структурованості і врахуванні динамічності змін.

Ситуація є одиницею аналізу психіки і має певні просторово-часові характеристики, а також системою змістовних характеристик. Ситуація професійного застосування зброї за призначенням – життєво значуща для людини, в якій знаходить проєкцію суб'єктивна оцінка своїх можливостей, (внутрішньо особистісні, міжособистісні, міжгрупові світоглядні та ін. конфлікти).

Афективно-когнітивна сфера стосується емоційної компоненти освітнього процесу, починаючи від бажання курсанта отримати інформацію до інтегрування ідей, переконань і ставлень. Емоційно-когнітивні чинники вирізняють бажання і спрямованість курсанта отримати необхідну інформацію, здатність до активної участі в навчальному процесі – виявлення інтересу до предмету, бажання пояснити та допомогти іншим, зворотню реакцію, здатність запам'ятати або відтворити факти без необхідності їх розуміння, а також здатність розуміти та інтерпретувати вивчене і застосовувати отримані знання, уміння та навички. Вплив афективно-когнітивної сфери обумовлює розвиток здатності до аналізу і синтезу, з одної сторони, з іншою – нею ж спричиняється.

Мотиваційні чинники стосуються процесів, з якими стикаються особи, коли необхідно поєднати різні цінності, вирішити конфлікти між ними або засвоїти певну систему цінностей (відповідно статутам та Кодексу честі офіцера), що визначає відповідну послідовну та передбачувану поведінку військовослужбовця. Офіцер повинен бути не тільки само мотивованим, але й мати здатність мотивувати людей. Ціннісна орієнтація коливається в діапазоні від звичайного визнання певних цінностей до активного їх впровадження у власний спосіб життя, реалізацію у чеснотах власного характеру.

Діяльні чинники впливають на здатність до копіювання і імітацію поведінки, виконання певних дії за допомогою інструкцій та практичних

навичок, сприяють засвоєнню навичок при досягненні точності виконуваних дій та здатності до їх виконання при невеликій кількості помилок без надання фахової допомоги (за Р.Дейвом). При поєднанні двох або більше сформованих навичок дозволяють скоординувати серію дій для виконання нетипових операцій, так наприклад, вчасне та самостійне усунення затримок при стрільбі. Технічна підготовленість у стрільбі забезпечує розвиток креативності в удосконаленні навичок при виникненні спеціальних потреб, сприяє до самоорганізації курсанта.

Ситуаційний контекст психологічного супроводження навчально-професійної діяльності курсантів на молодших курсах має включати в себе комплекс заходів з психологічного вивчення першокурсників у період адаптації (первинна військово-професійна підготовка), психопрофілактичну і психокорекційну роботу, спрямовану на соціально-психологічну та соціальну адаптацію курсантів до навчально-професійної діяльності в умовах військового середовища, підвищення ефективності їх навчання та службової діяльності, індивідуального виховання з урахуванням індивідуально-особистісних особливостей.

Післядіяльні чинники прогнозують майбутні наслідки власного вчинення на основі отриманих знань і придбаного досвіду, військово-професійної компетентності. Це період рефлексії і самоусвідомлення, виправдання і звинувачення себе внаслідок професійного застосування зброї. На цьому етапі розвивається здатність до оцінювання вже звершеної власної діяльності для постановки подальших планів. Внаслідок механізмів оцінювання та рефлексії розвиваються та укорінюються самостійність і здатність взяти відповідальність на себе, відносна автономність у військовому середовищі, професійна повага до етичних принципів, демонстрація доброї професійної, соціальної та емоційної поведінки, здорового способу життя тощо.

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що у процесі виконання навчально-професійних завдань з кульової стрільби впливом різних чинників

змінюється рівень ефективності та успішності навчання. Тому, при аналізі впливу чинників навчання потрібно врахувати рівень розвитку кожного з них, їх взаємодію, що забезпечує підготовку майбутнього офіцера у процесі навчання в діяльнісному і особистісному аспектах.

Отже, відштовхуючись від логіко-психологічної структури вчинку у взаємодоповненні ситуаційного, мотиваційного, діяльного і післядіяльного (рефлексивного) компонентів, є підстави визначити навчальний процес як особистісне громадянсько-патріотичного професійне вчинення.

Психолого-педагогічний вимір дослідження навчання кульової стрільби майбутніх офіцерів звертає увагу до цілісного формування особистості у вищій військовій школі зі специфічно властивими для неї якостями професійного застосування зброї. Специфіка професійної діяльності майбутнього офіцера передбачає високі вимоги до його особистості як фахівця, до психологічної надійності при виконанні дій в екстремальних умовах, відповідальності за особовий склад, компетентності, громадянськості.

Висновки до першого розділу

1. Здатність курсантів до діяльності з професійним використанням зброї як результат їх навчання з кульової стрільби – це внутрішня налаштованість особи на певну поведінку і вчинки при вирішенні професійних завдань, що містять небезпеку втрати власного життя і необхідність стріляти на ураження, тобто позбавити життя іншу людину; це передбачає актуалізацію всієї афективно-пізнавальної сфери, зокрема відчуття, сприйняття, уявлення, мислення і наявність бажання до придбання знань, умінь та навичок. При цьому особливо важливими стають стани уважності і пильності та афективно-мотиваційно-когнітивний стан особистості, який обумовлює готовність діяти, передбачає адекватну самооцінку в ситуаціях стрільби; громадянське самовизначення і

цілеспрямоване вираження особистості в її стійких характеристиках, що проявляються під впливом ситуаційних, мотиваційних, діяльних та післядіяльних чинників; позитивне ставлення до військової служби загалом і конкретної діяльності професійного застосування зброї, зокрема; наявність психофізіологічних задатків та сформованих у особи рис характеру, що відповідають психограмі та професіограмі; ґрунтовні знання та сформовані уміння, навички, компетенції (особистісні якості, в тому числі) стосовно засвоєння знань, передбачених вогневою підготовкою як навчальною дисципліною; засвоєні норми взаємодії у колективі військовослужбовців, в якому особистість може віднайти цілісність особистості при збереженні індивідуальності, де професійне володіння зброєю складає одну з складових авторитету.

2. Реалізація теоретичних засад і прикладних аспектів навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів зумовила вибір та застосування оптимального методологічного підходу, яким у нашому випадку виявився вчинковий підхід і його модифікація у циклічно-вчинковому підході (А.В.Фурмана), який дав змогу встановити такі найважливіші закономірності розвитку особистості майбутніх офіцерів в наслідок навчання професійному володінню зброєю: прогресивна наступність етапів циклічного перебігу особистісного вчинення розпочинається з виникнення ситуацій, прийнятті завдань / їх постановки, виявлення способів їх вирішення, появи вмотивованого поля дії та завершується вибором засобів реалізації поставленого завдання і критичним усвідомленням результату та особистісної динаміки; циклічність розгортання процесу виконання завдань за призначенням, яка призводить до розуміння її змісту та рефлексії особистості в її післядіяльній активності, до особистісних змін у становленні професійного захисника країни; самоорганізація життєвого процесу особистості як інтелектуально й трансцендентно узгоджених поведінкових і вчинкових проявів життя.

3. Циклічно-вчинковий підхід дає змогу розглянути і збагатити

сміслове поле розвитку професійних здібностей майбутніх офіцерів, передумовою цього є створення психодидактичних умов, розробка і впровадження такої освітньої моделі психологічних чинників навчання, яка відображає системотвірну і смислоутворювальну сукупність причин та обставин розвитку особистості майбутнього офіцера у навчально-професійній діяльності, що у такий спосіб реалізує становлення особистості захисника країни, що професійно володіє зброєю. Пропонована модель містить упорядкованість чинників навчання, які зумовлюють динаміку підвищення ефективності навчання і особистісного зростання майбутнього офіцера у вищому військовому навчальному закладі.

4. Результати теоретичного дослідження психологічних особливостей навчання кульовій стрільбі в наукових джерелах дали змогу розуміти дію груп психологічних чинників навчання на особистісний розвиток майбутнього офіцера (ситуаційних (у т.ч. афективно-когнітивного), мотиваційних, діяльних та післядіяльних з наскрізним супроводом емоційно-вольової регуляції).

5. Психологічний аспект навчання курсантів кульовій стрільбі означає, що підготовка майбутнього офіцера – це, по-перше, складне, комплексне психодуховне явище, зумовлене соціально-психологічними і психофізіологічними передумовами; по-друге, вона реалізується через вчинкову діяльність людини, яка сприяє розвитку її фахового потенціалу як особистості та захисника країни, де вирішальну роль відіграють відповідальні і відносно автономні вчинки.

6. Навчання кульовій стрільбі майбутнього офіцера містить у собі взаємообумовлену процесом засвоєння знань діяльність педагога (інструктора, тренера) і діяльність особи, що навчається – учіння, обернених до орієнтації на професійний еталон і моральний ідеал у суб'єктній активності курсанта з творення себе як майбутнього офіцера.

7. В якості чинників навчання виступають також психологічні механізми – рефлексії, довизначення задачі, проблемність педагогічної

ситуації, розуміння, засвоєння навчального матеріалу, поетапність формування розумових дій та зворотній зв'язок.

8. Рушійними силами навчання є Я-концепція майбутнього офіцера; орієнтація на захист себе, інших та країни; перетворення романтично-розважального захоплення зброєю та стрільбою у стійкий інтерес до процесу її професійного застосування; бажання мати авторитет та підвищити свій статус серед військовослужбовців, потреба у самовдосконаленні (реалізована у досягненні успіхів в кульовій стрільбі); зовнішні, об'єктивні, соціально-психологічні (зовнішньодержавна загроза, соціальні нормативи, освітньо-кваліфікаційні характеристики); внутрішні (усвідомлення поетапності образу дії, візуалізація траєкторії стрільби, розвиток техніки правильного володіння зброєю та чіткими навичками при високому рівні психічної саморегуляції, здатності підтримувати оптимальний рівень емоційної напруженості, розвиток вольових якостей; військово-професійна спрямованість та орієнтація на навчання кульовій стрільбі як на спосіб професійного захисту країни, адекватна самооцінка своєї діяльності, готовність до виконання завдань за призначенням), суб'єктивні (впевненість у собі під час виконання стрільби та орієнтація на свій власний кращий результат у стрільбі, ступінь задоволеності діяльністю та здатність формування відчуття необхідних умов для успішних пострілів в актуальний момент, відповідність поставлених завдань рівню домагань). При цьому, розвиток особистісних якостей курсанта (як то стійкість до перешкод тощо) в процесі навчання є результатом, з одного боку, з іншого – передумовою подальшого поступу в навчанні.

Публікації автора, у яких представлені матеріали даного розділу:

1. Заровна О.Ю. Ревва А.М. Складові психологічної підготовки військовослужбовців до стрільби //О.Ю.Заровна А.М.Ревва : матеріали міжрегіонального наукового семінару [«Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях»], (Київ, 25

березня 2010 р.) / Міністерство оборони України. Національна академія оборони України. – К. : НАОУ, 2010. – С. 113-115.

2. Богуш О.Ю. Психологічна готовність майбутніх офіцерів до занять з кульової стрільби / О.Ю.Богуш : збірка тез доповідей П'ятої Всеукраїнської науково-технічної конференції [«Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ»], (Львів, 15-17 травня 2012 р.) / Академія Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2012. – С. 253.

3. Богуш О.Ю. Психологічні чинники навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів / О.Ю.Богуш : матеріали 4-ї Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. Випуск 16. / Аксіома, 2012. – С.70-73.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НАВЧАННЯ КУЛЬОВІЙ СТРІЛЬБИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ

Завданнями цього розділу було емпірично дослідити психологічні чинники навчання курсантів кульовій стрільбі у їх впливі на особистісне становлення майбутніх офіцерів; сутність розвитку особистості майбутніх офіцерів в процесі навчання кульовій стрільбі; з'ясувати сутність психологічного супроводу процесу навчання кульовій стрільбі, результатом якого є здатність випускника до професійного застосування зброї та здійснити змістову інтерпретацію отриманих даних. При цьому, нами враховано структуру вчинкової активності курсанта при виконання навчально-професійних завдань з кульової стрільби, логіку та структуру вчинку.

Нами враховано, що необхідно не лише вивчити та оцінити процес, а й проаналізувати наскільки в цей процес втілені наукові досягнення, як використано потенціал психологічної науки в методиці і мотивації навчання кульової стрільби, як це виховує, і розвиває особистість професійного захисника країни.

2.1. Методи та організація емпіричного дослідження навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів

При організації психологічного емпіричного дослідження нами враховувались принципи та закономірності філософської, загально-психологічної методології і вчинково-циклічного підходу.

При організації психологічного дослідження важливими стали принципи циклічно-вчинкового підходу (вчинковості, циклічності, метасистемності, синергійності (А.Фурман)). Вони означають, що курсант упродовж навчання в академії проходить повний цикл учинку професійного

становлення, на першому курсі – пізнавально-ситуаційний етап, де діагностично-корекційно робота головним чином має бути обернена на пізнавальну діяльність.

При вступі на навчання до вищого військового навчального закладу обов'язковим є первинний професійно-психологічний відбір, який забезпечує оцінку індивідуально-психологічних властивостей абітурієнтів, що необхідні їм для успішної професійної діяльності, отож, вибірка формувалась з достатнім рівнем нервово-психічної стійкості і була гомогенною – складалась тільки з юнаків.

В період професійного відбору вивчався рівень фізичної підготовки та психомоторики, акцент здійснювався на дослідженні формально-динамічного рівня особистості.

Крім того на першому курсі, в період адаптації курсанта, важливим стало дослідження адаптивності до стресу, прояву особистісних якостей в ситуації емоційно-вольового напруження та залежності якості стрільби від властивостей нервової системи. Для вивчення емоційної стійкості в ситуації стрільби та в умовах емоційно-вольового напруження ми використали багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність-200» розроблений в Міністерстві оборони України. Для дослідження залежності якості стрільби від властивостей нервової системи, які проявляють себе в екстремальній ситуації – опитувальник типу темпераменту Г.Айзенка та структури темпераменту В. М. Русалова. На першому курсі досліджувалась когнітивна сфера як така, що необхідна у процесі навчання та вольова саморегуляція, що проявляє себе при виникненні труднощів у виконанні завдань. Для самооцінки сили волі використовувався тест, розроблений і описаний М.М. Обозовим.

На другому курсі вираженим є розвиток мотивації. Це підтверджують і наші власні дослідження, що виділяють на другому курсі мотиваційні акценти, які особливо пов'язані з взаємовідносинами по горизонталі у військовому колективі (А.Троц). Для дослідження ступеню впливу у

колективі застосовано адаптований нами варіант соціометрії Дж. Морено, використовувались методи дослідження громадянськості та патріотизму Л. А. Снігур. Для дослідження військово-професійної спрямованості – адаптований нами тест незавершених речень і розроблену нами анкету.

Досліджувався змістовно-особистісний рівень – орієнтація на моральний ідеал офіцера, кодекс честі, військово-професійна, громадянська спрямованість на виконання Військової присяги. За допомогою анкети, бесіди та експертної оцінки досліджувались такі рушійні сили навчання як романтичне юнацьке захоплення зброєю та стрільбою; стійкий інтерес, відповідальне ставлення до процесу професійного застосування зброї; відсутність сумнівів у кар'єрному самовизначенні особистості; наявність орієнтації на захист країни; бажання мати авторитет серед військовослужбовців завдяки вправному володінню зброєю; потреба у професійному самовдосконаленні.

Ціннісно-діяльний (третій і четвертий курс) етап вбачається нам доцільним для визначення рівня домагань особистості. Для цього використали моторну пробу Й. Шварцландера, на цьому етапі проводилось дослідження рівня суб'єктивного контролю тестом Дж. Роттера, для визначення рівня ефективності навчання кульовій стрільбі під впливом психологічних чинників – методи спостереження (у тому числі візуалізація траєкторії пострілу за допомогою електронно-оптичного тренажера «Скатт» та експертних оцінок (командирів, викладачів, тренерів), спостереження за визначеними критеріями та показниками виконання курсантами навчальних завдань (методика А.С.Троц), що свідчить про рівень їх емоційно-вольової регуляції. Важливими стали оцінка результатів своєї діяльності та вчинків, самоконтроль. На цьому етапі досліджувався соціально-імперативний рівень, знання, навички уміння та компетенції у застосовуванні стрілецької зброї згідно професійного еталону у військовому середовищі. Акцент здійснювався на аналізі дій та операцій: хват зброї, стрілецька стійка, приведення зброї до бойової готовності; утримання пістолета; прицілювання; виконання пострілу;

післядії утримання зброї в районі прицілювання. Цей етап є попереднім перед прийняттям рішення щодо остаточної корекції та самовдосконалення. Вчинкова активність курсанта при кульовій стрільбі передбачає активне діяння, свідоме ставлення курсанта по відношенню до власної діяльності.

Духовно-післядіяльний етап (п'ятий курс та перший рік служби офіцера на посаді) передбачав дослідження результатів зміни уявлень про себе у зв'язку із застосуванням зброї, з цією метою, використовувалась адаптована нами методика М. Куна та Т. Макпартленда «Хто Я?» та методика самооцінки особистості (С. Будассі). На цьому етапі важливо було досягнути відповідного рівня самосвідомості: Я-концепції майбутнього офіцера; усвідомлення себе з точки зору інших і свого статусу у референтній групі; співвідношення «Я-реального» і «Я-ідеального». Для вивчення розвитку окремих якостей особистості – 16 факторний особистісний опитувальник Р. Б. Кеттела, а за результатами першого року служби – проводився контент-аналіз характеристики на випускника, ці дані дозволили співставити прояви особистісних якостей офіцера при стрільбі під час навчання і при безпосередній самостійній професійній діяльності.

На кожному з цих етапів здійснюються освітні вчинки. Вивчення академічних і прикладних дисциплін, з одного боку, і розвиток особистості в повсякденному житті курсанта, з іншого, в їх нерозривному взаємозв'язку породжують вчинки різного спрямування – теоретичного, експериментального, дослідницького, пошукового, громадянського, соціокультурного, самоактуалізаційного тощо. Враховувався принцип циклічності як рух від однієї внутрішньої рівноваги в масштабах опанування професійним мистецтвом кульової стрільби до іншої.

Тому організація констатувального дослідження передбачає врахування цих етапів, а організація і самоорганізація навчання особистості як синергійна сукупність інтелектуально й екзистенційно узгоджених етапів актуалізує потенціал вольової, розумової, мотиваційної, комунікативної

активності та спричиняє ефективну реалізацію професійних завдань і задач життєствердження.

Циклічно-вчинковий підхід дає змогу розглянути розвиток особистості майбутніх офіцерів. Необхідно визначити психодідактичні умови навчання, системотвірні і смислоутворювальні чинники ефективного і успішного педагогічного і життєтворчого процесів, які обумовлюють становлення професійного захисника. Метасистемний принцип надавав змогу розуміти кульову стрільбу як частину складної інтегративної системи людина – техніка в ієрархії загальної системи захисту країни.

Використовувались методи математичної статистики: для співставлення рівнів ефективності навчання в різних групах курсантів – метод t - Стюдента, для виявлення статистичного зв'язку між структурними компонентами – кореляційний аналіз r -Спірмена, для групування всіх показників та визначення впливу чинників – факторний та регресійний аналізи. Статистичну обробку даних проведено за допомогою комп'ютерної програми SPSS 16.0.

Констатувальний експеримент передбачав виділення вибірки обстежуваних, підбір комплексу психодіагностичних методик та розробку процедури емпіричного дослідження. Вивчались індивідуально-психологічні властивості курсантів, їх особистісні якості та особливості виконання навчально-професійних завдань з вогневої підготовки, які спрямовані на опанування кульовою стрільбою та поводження зі зброєю.

Експериментальне дослідження проводилось в період з 2010 по 2015 рік. Загальна кількість обстежуваних у період діагностичного експерименту склала 120 осіб – курсантів першого курсу Військової академії (м.Одеса) віком від 17 до 19 років. Через три роки – вивчалась сформованість навичок успішного володіння зброєю цих курсантів, якісні зміни, що свідчили про ефективність процесу навчання, відмінності військово-професійної спрямованості курсантів та розвиток особистісних якостей майбутніх офіцерів.

Нижче наведена коротка характеристика методик і особливості їх використання у нашому дослідженні.

Методика оцінки адаптаційних здібностей особистості (багаторівневий особовий опитувальник) «Адаптивність-200» призначений для вивчення адаптаційних можливостей військовослужбовців на основі оцінки соціально-психологічних і психологічно значущих для професійного становлення майбутнього офіцера характеристик особистості. Дана методика в практиці військового психологічного забезпечення використовується для визначення рівня стійкості до бойового стресу. Версія багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність-200» містить 200 питань, крім традиційних шкал: ПР (психічна регуляція), КП (комунікативний потенціал) і МН (моральна нормативність) містить додаткові шкали ВПС (військово-професійна спрямованість), ДП (схильність до девіантних форм поведінки) і СР (суїцидальний ризик). За підрахунками сирих балів визначається інтегральна оцінка особистісного адаптаційного потенціалу, що характеризується рівнями стійкості до бойового стресу (БС), (1 – висока стійкість до БС; 2 – достатня стійкість до БС; 3 – задовільна стійкість до БС; 4 – низька стійкість до БС). За методикою БОО «Адаптивність-200» визначена стійкість курсантів до бойового стресу відносно їх успішності в навчанні кульовій стрільбі. Цей показник є важливим для прогнозування поведінки курсанта в ситуаціях професійного застосування зброї.

З метою визначення емоційно-динамічних особливостей діяльності особистості, направленість психіки нами був застосований опитувальник (ЕРІ) Г. Айзенка, який дав змогу визначити екстра-інтраверсію, емоційну стабільність та прослідкувати вплив цих характеристик на успішність виконання стрільб майбутнього офіцера в процесі навчання. Екстраверсія визначає зовнішню спрямованість особистості на інших, на діяльність, зовнішнє середовище. Такі особи характеризуються комунікативністю, схильністю до вербальних контактів. Інтроверсія – внутрішня спрямованість особистості на власні емоційні переживання, такі курсанти зовнішньо

стримані, надають перевагу усамітненню. Інтроверти характеризуються більшою швидкістю виникнення збудження, що сприяє швидкому формуванню умовного рефлексу в процесі навчання загалом та стрільбі зокрема.

При вивченні психомоторної діяльності визначено суттєві відмінності між екстравертами та інтровертами. Екстраверти схильні до більшої швидкості виконання завдань, навіть якщо це супроводжується збільшенням помилок. Інтроверти надають перевагу точності та безпомилковості, що супроводжується зниженням швидкості виконання вправи, проте в подальшому показники якості виконання вправи у них значно покращуються, на відміну від екстравертів, у яких швидко розвивається стан монотонії (Ю.М.Забродін).

Вищезазначені методики застосовувались на етапі професійного психологічного відбору.

Методика дослідження індивідуальних властивостей особистості Р. Кеттелла (16 PF) призначена для вимірювання 16 факторів, що надає інформацію про особистісні властивості індивіда, які в нашому дослідженні розглядаються як передумови успішного і ефективного навчання кульовій стрільбі.

Відповідно предмету дослідження, ми використали наступні фактори: «А» – комунікативність; «В» – інтелект; «С» – емоційна стабільність; «G» – нормативність поведінки; «Н» — готовність до ризику; «О» – тривожність; «Q1» – консерватизм; «Q2» – конформізм; «Q3» – самоконтроль; «Q4» – напруженість.

Рухливість нервової системи визначає швидкість реакції курсанта та впливає на терміни виконання поставлених завдань. Сила і врівноваженість нервових процесій, швидкість реакції лежать в основі самовладання, яке необхідне військовослужбовцю і дає можливість швидко орієнтуватися в складній ситуації, забезпечує гнучкість мислення, швидкість розумових операцій, швидкість і точність реакцій курсанта. Швидкість переходу від

процесу збудження до процесу гальмування дає можливість регулювати динамічність прояву властивостей нервової системи у навчальних стрільбах. Ці властивості нервової системи мало залежать від набутих знань, вони визначаються природними задатками й тим, як вони враховуються під час навчання майбутніх офіцерів у ВВНЗ.

Опитувальник структури темпераменту В. М. Русалова містить наступні шкали: ергічність (рівень потреб в освоєнні предметної діяльності.); соціальна ергічність (рівень потреб у соціальних контактах, спілкуванні, засвоєнні соціальних норм поведінки); пластичність (ступінь легкості переключення з однієї діяльності на іншу, швидкість переходу з одних способів мислення на інші в процесі взаємодії з предметним світом); соціальна пластичність (ступінь легкості переключення в спілкуванні, схильність до побудови різноманітних комунікативних програм); темп (швидкість виконання окремих операцій, швидкість предметно-рухових актів при виконанні предметної діяльності); соціальний темп (швидкісні характеристики рухливих актів у процесі спілкування); емоційність (емоційна чутливість до розходження між задуманим, очікуваним та результатами реальної предметної дії, чутливість до невдач в роботі); соціальна емоційність (емоційна чутливість у комунікативній сфері: чутливість до невдач у спілкуванні, до оцінок оточуючих людей).

З метою визначення сформованості та направленості розвитку Я-концепції курсантів, після актуалізації психологічної складової навчання кульовій стрільбі нами застосовано методику М. Куна та Т. Макпартленда «Хто Я?». Ми досліджували особливості формування соціальної та особистісної ідентичності, здатність до рефлексії та самосприйняття себе в навчальній групі. Аналізували позитивні та негативні описи, що характеризують оцінку власної ідентичності, так нормальне співвідношення позитивних та негативних описів свідчить про достатню адаптивність особистості до умов військового середовища, наявність позитивних описів пов'язана з відповідальністю, впевненістю в собі. Переважання негативних

самоописів свідчить про тривожність, образливість та невдоволеність собою. Особливу увагу звертали на наявність в самоописах часових аспектів ідентичності, тобто планів та намірів на майбутнє або дієслів в теперішньому часі, що характеризує активність особистості.

Адаптована нами методика С.А. Будассі щодо кількісного визначення рівня самооцінки дозволила визначити співвідношення між уявленнями курсантів про еталонну особистість стрілка та уявленнями про себе як стрілка. Згідно інструкції методики, курсантам запропоновано обрати із сорока трьох слів, що позначають особистісні властивості, двадцять якостей, які найбільше характеризують уявлення про ідеальну особистість стрілка та занести відповіді у відповідний стовпчик бланку відповідей. Після ранжування обраних якостей визначався коефіцієнт самооцінки курсантів в ситуаціях стрільби у межах: низька самооцінка, адекватна та завищена самооцінка.

З метою вивчення рівнів інтернальності та екстернальності нами застосовувалась методика дослідження рівня суб'єктивного контролю розроблена Е.Ф. Бажиним, Е.А. Голинкиною и А.М. Эткіндом в НДІ імені В. М. Бехтерева на підставі шкали локус контролю Дж. Роттера. Нами розглянуто шкалу загальної інтернальності: високий, середній та низький рівні, що відповідають інтернальності, амбінальності та екстернальності особистості. Окремо ми розглянули шкалу інтернальності в сфері досягнень, що характеризує успіх курсантів як результат власних зусиль або як результат випадковості. Шкала інтернальності в сфері невдач, характеризує невдачі курсантів як результат недостатньої їх активності та зусиль або перекладання відповідальності за невдачі на зовнішні обставини. Таким чином, ми визначали готовність курсантів особисто впливати на ефективність стрільб та виділили курсантів, які потребують додаткового позитивного підкріплення для формування впевненості в собі в умовах стрільби.

Нами була використана методика «Тест самооцінки сили волі» М. М. Обозова, що дозволила визначити рівні розвитку сили волі у курсантів на етапі навчання кульовій стрільбі, зокрема здатність прояву вольових зусиль та подолання труднощів. Аналіз результатів проведеної методики дає змогу виділити курсантів, які потребують додаткового впливу щодо розвитку вольової регуляції, чіткого усвідомлення техніки виконання стрільб та свідомого планування своїх дій.

Після проведення професійного психологічного відбору та безпосередньо при навчанні використовувався метод спостереження з метою первинного збору та реєстрації психологічної інформації про досліджуваних, що дозволив прослідкувати за змінами в емоційному, мотиваційному та поведінковому компоненті здатності курсантів до професійного застосування зброї – кульовій стрільбі. Спостереження здійснювалось систематично під час занять з вогневої підготовки, а також під час польових зборів.

Метод експертних оцінок використовувався нами з метою визначення психологічної складової навчання кульовій стрільбі. З цією метою нами був розроблений спеціальний бланк експертної оцінки (додаток Б), в якому були виділені наступні характеристики прояву результатів навчання кульовій стрільбі: впевненість у собі при виконанні вправ зі стрільби, здатність за допомогою волі регулювати емоційну напруженість особистості, здатність регулювати свої емоційні стани, рівень сформованості необхідних знань, умінь та навичок володіння стрілецькою зброєю, відношення до виконання вправ зі стрільб, усвідомлення техніки виконання стрільб.

Експертами виступали викладачі з вогневої підготовки під час практичних занять в тирі та командири взводів під час стрільб на полігоні. Експерти виставляли бали від 1 до 10 по кожному показнику успішності навчання кульовій стрільбі для кожного курсанта – учасника експерименту.

Всі характеристики прояву результатів навчання кульовій стрільбі заздалегідь обговорювались з експертами. Експерти добре знали курсантів,

яких оцінювали. Враховуючи, що на кожного курсанта було три експертні оцінки, ми виключаємо можливість упередженого ставлення до респондентів.

З метою визначення рівня ефективності навчання кульовій стрільбі за результатами експертної оцінки, виділені характеристики були умовно поділені нами на ситуативні, мотиваційні (відношення до виконання стрільб, рівень військово-професійної і громадянсько-патріотичної спрямованості), діяльні, післядіяльні.

Діяльна складова вчинку кульової стрільби передбачає бажання активно діяти, виявляє енергію та завзяття; усвідомлення техніки виконання стрільб. Післядіяльна складова вчинку передбачає рефлексію змінюваності всього духу навчально-професійної діяльності, представлена у переході аналітичної самозаглибленості у діяльне прагнення змінити техніку, ставлення тощо. Цей післядіяльний аналіз виявляє себе у рівні задоволеності навчанням кульовій стрільбі, впевненості у собі при виконанні вправ зі стрільби, у рівні сформованості необхідних знань, умінь та навичок володіння зброєю.

Метод експертних оцінок щодо визначення психологічної складової успішності навчання кульовій стрільбі застосовувався нами на різних етапах проведеного дослідження з метою виявлення провідної ролі впливу різних чинників на навчання майбутніх офіцерів кульовій стрільбі.

З метою оцінки рівня власної підготовленості в стрільбі та рівня підготовленості свого начального взводу, визначення рівня задоволеності та наявності сформованих вольових якостей у курсантів нами була розроблена анкета, що застосовувалась на різних етапах експерименту (Додаток В).

Аналіз виконання пострілу здійснювався за допомогою електронно-комп'ютерної системи Скатт, що являє собою тренажер, призначений для вдосконалення техніко-тактичної майстерності стрільців, де в ході стрільби на екрані комп'ютера висвітлюються весь процес виконання пострілу та результат стрільби.

Тренажер фіксує не лише вибоїну на мішені з її числовим значенням, але й демонструє різними кольорами траєкторію прицілювання відносно мішені – до натискання на спусковий гачок, в момент натискання на спусковий гачок та післядію. Аналіз здійснення стрільб на даному тренажері дає змогу збільшити об'єм інформації про техніку виконаного пострілу, а саме – візуалізувати її, вивчити вплив коливання зброї на якість стрільби та можливість порівняти отриману інформацію на моніторі з власними відчуттями в процесі стрільби. Дослідження дій та операцій доцільно здійснювати саме на тренажері Скатт.

Під час виконання вправ на тренажері Скатт нами аналізувались наступні характеристики прицільного пострілу, як фактору якості стрільби: можливість оцінити якість процесу та результату пострілу; відстань від центру мішені до точки ураження; відхилення (відстань) від середньої точки прицілювання до вибоїни; тривалість прицілювання (занадто довгий чи швидкий свідчить про помилковість виконання прицілювання); довжина траєкторії прицілювання (свідчить про рух зброї відносно точки прицілювання). Даний показник свідчить про фізіологічну стійкість стрілка. Великі значення довжини траєкторії вказують на невпевненість стрілка в процесі наведення зброї та підвищений вплив зорового компоненту. Відносна стійкість навколо центру мішені (здатність стрілка зберегти мінімальну довжину траєкторії відносно центру мішені в необхідному напрямку); відстань між найбільш віддаленими вибоїнами (збільшення відстані свідчить про допущення помилок при виконанні стрільби (див. вправи розділ 3)).

Отож, організація констатувального емпіричного дослідження відбувалась у процесі професійного відбору та на першому семестрі навчання і містило дослідження всіх груп чинників – афективно-когнітивних в низці ситуацій виконання навчально-професійних завдань з кульової стрільби, мотиваційних (у першу чергу, громадянської мотивації і військово-професійної спрямованості), діяльних та післядіяльних чинників.

2.2. Дослідження взаємозв'язку індивідуально-психологічних особливостей майбутніх офіцерів і якості діяльності в процесі навчання кульовій стрільбі

Оволодіння стрільбою з пістолета, як основного виду табельної зброї майбутніх офіцерів, не обмежується влучною стрільбою в умовах тиру, воно є складовою частиною всього комплексу бойової підготовки військовослужбовця, що забезпечує повноцінне виконання службових завдань за призначенням. Удосконалення навичок стрільби з пістолета пов'язане як з фізичними, так і виражено з психічними процесами, м'язовою і руховою пам'яттю, мисленням, волею. Їх розвиток відбувається в ході тренувальної стрільби. Тому важливо, щоб заняття з вогневої підготовки мали не тільки навчальну, але і розвивальну, виховну спрямованість і, головне, психологічне гартування та готовність до виконання поставлених завдань.

Проводячи аналіз між психологічними особливостями вогневої підготовки військовослужбовця та стрільця-спортсмена можна означити між ними паралель. Л. М. Вайнштейн підкреслює, що здібності до оволодіння технікою пострілу полягають не в анатомічній будові м'яз, а в характері управління їх діяльністю зі сторони центральної нервової системи. Іншою стороною, яка визначає здібності стрільця, є його вміння зберігати оптимальну працездатність в емоційно напруженій обстановці [43].

Аналізуючи досвід змагань зі стрільби з бойової зброї, необхідно зазначити, що часто стрільці, володіючи бездоганною технікою, програють змагання тому, що приділяють недостатньо уваги тренуванню вольових та інших психологічних якостей.

Вогнева підготовка військовослужбовців складається з таких компонентів: вивчення матеріальної частини зброї, порядку і правил стрільби; дотримання заходів безпеки при поводженні з табельною вогнепальною зброєю; виконання нормативів з розбирання та збирання зброї,

спорядження магазину, швидкісного виготовлення до стрільби; виконання вправ практичної стрільби відповідно до «Курсу стрільби із стрілецької зброї». Відомо, що людині, яка освоїла пістолет Макарова, завдяки певній «жорсткості» натискання на спусковий гачок, підвладна і інша зброя.

На заняттях із вогневої підготовки курсанти оволодівають навичками: поводження з вогнепальною зброєю (підготовка до стрільби, оволодіння технікою пострілу, заміни магазину, усунення затримок при стрільбі); ведення прицільного вогню із різних положень (стоячи, з коліна, лежачи, сидячи, з однієї або двох рук, з упору, після фізичного навантаження, по нерухомих і рухомих цілях, в умовах поганої видимості тощо); тактично правильно діяти при виконанні завдань за призначенням із застосуванням вогнепальної зброї.

Основними завданнями під час навчання стрільбі, що потребують психологічного супроводження є оволодіння технікою та навиками плавного спуску курка і доведення цього навичку до автоматизму; здійснення прицільного пострілу; ведення швидкісної стрільби; ведення стрільби з перенесенням вогню з однієї цілі на іншу; вироблення здатності ефективно вести вогонь при дії відволікаючих чинників (шум, світло, обмежена видимість тощо). Швидкісна стрільба характеризується деякими психологічними особливостями. Під впливом підвищеного стану тривоги в організмі курсанта відбуваються психосоматичні зміни (нездатність сконцентрувати увагу, нездатність адекватно сприймати час, м'язова напруженість, зміни у функціонуванні зорового і слухового апаратів).

Особливості військової служби визначають необхідність розвитку потенційних здібностей та особистісних властивостей курсанта, його уміння ефективно пристосовуватися до вимог професійного середовища, формувати і зберігати високий рівень активності і працездатності, тобто уміння формувати оптимальний стиль життєдіяльності, активну життєву позицію, оптимальний рівень саморегуляції психофізіологічних функцій (А.М.Дончак).

В результаті експертного оцінювання психологічної складової успішності та ефективності навчання кульовій стрільбі та застосованого комплексу психодіагностичних методик, обстежувані були поділені нами на три групи.

До першої групи увійшли 33 курсанта, з високими значеннями по діяльним, діяльнісним та особистісним характеристикам успішності та ефективності навчання кульовій стрільбі: від 28 до 38 балів за діяльними та діяльнісними та від 24 до 32 балів за особистісними. Таким чином, в даній групі були курсанти, які вирізняються достатньою впевненістю в собі при поводженні зі зброєю, достатнім та високим рівнем розвитку практичних навичок володіння зброєю, відповідальним ставленням до процесу стрільби та усвідомленням техніки виконання стрільб. Такі курсанти вміло застосовують техніки саморегуляції та самонавіювання в умовах стрільби, характеризуються оптимальним рівнем емоційного напруження, високим рівнем задоволеності процесом стрільби та вираженою військово-професійною спрямованістю. Їм властива комунікативність і емоційна стабільність, інтелект і достатня нормативність поведінки.

До другої групи увійшли 31 курсант, з низькими значеннями успішності та ефективності навчання кульовій стрільбі: від 10 до 17 балів за діяльними та діяльнісними характеристиками та від 9 до 21 бала за особистісними. Такі курсанти проявляють невпевненість у собі в умовах стрільби, низький рівень розвитку знань, умінь та навичок поводження зі зброєю, недостатнє усвідомлення техніки виконання стрільб. Вони невміло застосовують техніки саморегуляції, мають високий або низький рівень емоційного напруження, не отримують задоволення від стрільби, та характеризуються недостатнім рівнем військово-професійної спрямованості.

В третій групі було 56 курсантів, які мають або високі діяльнісні та низькі особистісні параметри успішності навчання кульовій стрільбі або низькі діяльнісні та високі особистісні.

З метою визначення статистично значущих особистісних відмінностей у вищезначених групах за обраними психодіагностичними методиками ми використали однофакторний дисперсійний аналіз за критерієм Дункана для трьох незалежних гомогенних вибірок при $p \leq 0,05$.

В ході аналізу даних за допомогою опитувальника Р.Б.Кеттела, виявились суттєві відмінності між групами досліджуваних курсантів, за рівнем емоційної стабільності, рівнем консерватизму, рівнем розвитку самоконтролю, напруженості в умовах стрільби та рівнем конформізму (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Відмінності між характеристиками курсантів виділених груп за методикою Р.Б.Кеттела

Характеристики стрільця	Групи			Рівень значущості (p)
	I	II	III	
Комунікативність	5,67	4,39	5,55	0,010
Інтелект	4,97	3,42	4,29	0,005
Емоційна стабільність	5,61	3,16	4,27	0,001
Нормативність поведінки	3,33	2,77	3,11	0,004
Готовність до ризику	2,39	2,33	2,53	0,467
Тривожність	1,21	1,26	1,42	0,94
Консерватизм	2,36	1,55	1,95	0,001
Конформізм	3,84	1,74	2,52	0,001
Самоконтроль	2,48	1,71	2,05	0,001
Напруженість	1,48	2,19	1,85	0,001

Так, курсанти, які увійшли до першої групи вирізняються емоційною стабільністю, здатністю до самоконтролю в ситуаціях стрільби, схильні самостійно приймати рішення до підвищення ефективності стрільб та характеризуються оптимальним рівнем напруженості в складних ситуаціях.

Курсантам, які увійшли до другої групи властиві емоційна збудливість в умовах стрільби, низька здатність до самоконтролю, високий рівень напруженості та виражена орієнтація на залежність від думки групи.

Показники комунікативності, інтелекту та емоційної стабільності є у них нижчими.

Опитувальник структури темпераменту (ОСТ) В.М. Русалова є діагностичним методом, сутність концепції якого в тому, що він трактував темперамент як систему формальних поведінкових вимірювань, що відображають фундаментальні особливості різних блоків функціональної системи, за П.К. Анохіним. За твердженням В.М. Русалова, взаємодії з предметним світом (суб'єкт-об'єктні) і світом соціальним (суб'єкт-суб'єктні) мають різне значення і зміст, таким чином, чотирьом блокам П.К. Анохіна відповідають вісім блоків структури темпераменту В.М. Русалова [75].

Згідно В.М. Русалову, перший блок (аферентний синтез) описує ступінь напруженості взаємодії організму із середовищем; другий – ступінь складності переключення з одних програм поведінки на інші; третій – ступінь швидкості виконання певної програми поведінки стрільцем; четвертий – зворотний зв'язок – чутливість до можливого незбігання реального результату дії з тим, який передбачався. Так, предметна емоційність описує ступінь чутливості до розбіжності реального результату і бажаного, соціальна емоційність характеризує почуття впевненості під час спілкування, емоційну сенситивність, ступінь тривоги з приводу невдач у спілкуванні. Кожен блок позначає якості темпераменту, що виявляються у сфері предметної і комунікаційної діяльності.

За допомогою методики В. М. Русалова, нами досліджено індивідуально-психологічні відмінності між групами з різними рівнями успішності навчання кульовій стрільбі (табл. 2.2).

Виявлено відмінності між трьома групами курсантів за характеристиками соціальна ергічність та емоційність (при $p \leq 0,01$). Тобто, курсанти першої групи вирізняються потребою в соціальних контактах, спілкуванні, на відміну від курсантів другої групи, які проявляють прагнення до комунікації разом з надмірною чутливістю до невдач. Всі інші особистісні

відмінності за методикою В.М.Руслова в різних групах прояву успішності навчання кульовій стрільбі суттєво не відрізняються.

Таблиця 2.2

Відмінності між характеристиками курсантів виділених груп за методикою В.М.Русалова

Характеристики стрільця	Групи			Рівень значущості (p)
	I	II	III	
Предметна ергічність	2,28	2,10	2,25	0,502
<i>Продовження табл.2.2</i>				
Соціальна ергічність	2,71	2,19	2,33	0,002
Пластичність	2,33	2,29	2,27	0,915
Соціальна пластичність	1,88	1,80	1,86	0,856
Темп	2,48	2,32	2,65	0,084
Соціальний темп	2,33	2,33	2,42	0,790
Емоційність	1,82	2,19	1,46	0,001
Соціальна емоційність	1,48	1,26	1,32	0,272

Результати дослідження інших особистісних показників, зокрема рівнів самооцінки за методикою С.Будассі, сили волі М.Обозова, інтернальності за методикою Д.Роттера та якість виконання стрільб в різних група успішності представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Відмінності між характеристиками курсантів виділених груп

Характеристики	Групи			Рівень значущості (p)
	I	II	III	
Якість виконання стрільб	1,94	1,00	1,46	0,001
Задоволеність стрільбою	2,42	1,00	1,44	0,001
Впевненість у собі в стрільбі	2,85	1,06	1,93	0,001
Самооцінка (С.Будассі)	2,42	1,71	2,12	0,004
Сила волі (М.Обозов)	2,33	1,87	2,11	0,053
Рівень інтернальності (Дж.Роттер)	2,55	1,68	1,95	0,001

Так, у визначених групах, суттєво відрізняється якість стрільби, рівень впевненості в собі в ситуаціях стрільб, рівень задоволеності стрільбою, та

рівень інтернальності (при $p \leq 0,01$). Курсанти, які належать до першої групи вирізняються кращою якістю стрільби, отримують більше задоволення від процесу, характеризуються впевненістю в собі в ситуаціях стрільби та високим рівнем інтернальності.

За характеристиками рівнів сили волі та рівнів самооцінки простежується суттєва відмінність другої групи від першої та третьої.

В результаті використання багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність БОО-200», ми виявили відмінність за військово-професійною спрямованістю у першій групі прояву успішності навчання кульовій стрільбі ($p=0,004$), в другій та третій групі цей показник суттєво не відрізняється. Не виявлено суттєвих відмінностей між групами успішності навчання кульовій стрільбі за показниками стійкості до бойового стресу ($p=0,472$); комунікативний потенціал ($p=0,627$).

Таким чином, до першої групи входять курсанти з достатнім рівнем впевненості в собі в умовах стрільби, мають сформовані компетенції володіння зброєю, вирізняються легкістю побудови соціальних контактів. Такі курсанти вирізняються емоційною стабільністю, достатнім рівнем самоконтролю та оптимальним рівнем напруженості. Для таких курсантів характерний високий рівень інтернальності та самостійності в прийнятті рішень, відносна незалежність від думки групи та орієнтація на себе. Курсанти, які входять до цієї групи отримують задоволення від процесу стрільби, вони добре засвоюють соціальні норми поведінки, вирізняються вираженою військово-професійною спрямованістю.

Курсантам, які належать до другої групи, притаманна невпевненість у собі в ситуаціях стрільби, низький рівень сформованості компетенцій володіння зброєю, характеризуються складністю побудови соціальних контактів. Таким курсантам властиві емоційна збудливість в умовах стрільби, низька здатність до самоконтролю. Вони мають високий або занижений низький рівень емоційної напруженості, низький рівень інтернальності, що свідчить про низьку відповідальність, проявляють залежність від думки

групи в ситуаціях стрільби та нездатність самостійно приймати рішення щодо вдосконалення власної техніки. Курсанти другої групи не отримують достатнього задоволення від процесу стрільби та мають достатній рівень військово-професійної спрямованості. Курсанти цієї групи мають помірно виражену схильність до зривів нервової системи при значному фізичному і психічному навантаженні. Вони прагнуть уникати прийняття відповідальних рішень, схильні до конфліктів, не впевнені у власних силах. З їх боку можливі прояви неорганізованості, нетактовності, недисциплінованості.

Курсантам, які увійшли до третьої групи властивий достатній рівень впевненості в собі в умовах стрільби, легкість побудови соціальних контактів. Такі курсанти вирізняються середнім рівнем емоційної стабільності, оптимальним рівнем напруженості, середнім рівнем самоконтролю та низькою емоційністю. В стрільбі курсанти цієї групи проявляють посередні результати, деякі характеризуються високою, а деякі низькою інтернальністю та самостійністю в прийнятті рішень. Ситуаційно проявляють залежність від думки групи, отримують задоволення від стрільби та мають достатній рівень військово-професійної спрямованості.

Якість стрільби визначається за характеристиками: точне влучення в ціль, кількість вибоїн на мішені, кучність стрільби та систематичність якісного виконання вправи та класифікується наступним чином: еталонна; наближається до еталонної; нижче еталонної.

Якість стрільби «еталонна» визначається максимально високим бальним результатом стрільби або максимальною кількістю вибоїн на мішені відповідно до умов вправи, що виконується, високою кучністю та стійкою систематичністю даних результатів.

Якість стрільби «наближається до еталонної» визначається середнім результатом стрільби, середньою кількістю вибоїн на мішені, відповідно до умов вправи, що виконується, високою кучністю стрільби та переважно стійкою систематичністю даних результатів.

Якість стрільби «нижче еталонної» визначається середнім або низьким бальним результатом стрільби, низькою кількістю вибоїн на мішені, відповідно до умов вправи, що виконується, низькою кучністю та відсутністю систематичності якісного виконання стрільб.

В результаті емпіричного дослідження, методом кореляційного аналізу нами визначено зв'язок якості виконання стрільб з впевненістю курсанта в собі при стрільбі ($r=0,712$ при $p<0,01$) та статусом у колективі, що займає курсант ($r=0,418$ при $p<0,01$). Наявна кореляція з рівнем емоційної стабільності ($r=0,371$ при $p<0,01$), інтернальності ($r=0,351$ при $p<0,01$), конформізмом ($r=0,303$ при $p<0,01$), самоконтролем ($r=0,257$ при $p<0,01$), нормативністю поведінки ($r=0,224$ при $p<0,05$) (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Зв'язок якості стрільби з характеристиками стрільця

Характеристики стрільця	Коефіцієнт кореляції (за Спірменом)	Рівень значущості, p
Впевненість у собі	0,712	0,001
Емоційна стабільність	0,371	0,001
Інтернальність	0,351	0,001
Конформізм	0,303	0,001
Самоконтроль при стрільбі	0,257	0,005
Нормативність поведінки	0,224	0,014
Самооцінка	0,196	0,032
Сила волі	0,193	0,034
Напруженість при стрільбі	- 0,358	0,001

Важливими є взаємозв'язок вміння орієнтуватись на себе (свій кращий результат, власний внутрішній стан) в умовах стрільби, критично ставитись до думки групи, бути відносно незалежним від схвалення групою. Все це є проявом самостійності або залежності від групи, яка проявляє себе у нонконформізмі. При дослідженні соціометричних індексів (модифікація соціометрії Дж. Морено), відносна автономність при стрільбі знаходиться у значущій кореляції з соціометричним статусом особистості у групі. Виявлено

зворотній зв'язок якості стрільби з рівнем напруженості ($r = -0,354$ при $p < 0,01$), що свідчить, що при підвищенні рівня напруженості якість виконання стрільб значно погіршується, особливо у курсантів другої групи.

Визначено також, що впевненість у собі під час стрільби корелює з емоційною стабільністю ($r = 0,539$ при $p < 0,01$), рівнем інтернальності ($r = 0,433$ при $p < 0,01$), рівнем самоконтролю ($r = 0,412$ при $p < 0,01$), орієнтацією на свій власний кращий результат ($r = 0,368$ при $p < 0,01$), рівнем розвитку сили волі ($r = 0,270$ при $p < 0,01$), самооцінкою ($r = 0,257$ при $p < 0,01$) та нормативністю поведінки ($r = 0,245$ при $p < 0,01$).

Простежується виражений зв'язок впевненості в собі та статусом в колективі, який займає курсант ($r = 0,559$ при $p < 0,01$). Також, впевненість у собі має обернені зв'язки з рівнем напруженості ($r = -0,423$ при $p < 0,01$) (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Взаємозв'язок між впевненістю у собі та іншими характеристиками стрільця

Характеристики стрільця	Коефіцієнт кореляції (за Спірменом)	Рівень значущості, p
Статус у колективі	0,559	0,001
Емоційна стабільність	0,539	0,001
Інтернальність	0,433	0,001
Самоконтроль	0,412	0,001
Орієнтація на себе	0,368	0,001
Сила волі	0,270	0,003
Самооцінка	0,257	0,005
Нормативність поведінки	0,245	0,007
Напруженість	-0,423	0,001

Таким чином, впевненість курсантів в собі в умовах стрільби залежить від вправного володіння навичками поводження зі зброєю та характеризується здатністю курсанта регулювати свій емоційний стан, підтримувати оптимальний рівень емоційної напруженості. Впевненість в

собі та своїй зброї визначає статус в колективі, який займає курсант відповідно у військовому середовищі.

Важливою характеристикою впевненості в собі в умовах стрільби виділено високий рівень внутрішнього локус контролю, що притаманний курсантам з вираженою інтернальністю, самостійністю та особистою відповідальністю за результати стрільб. Ізольованого та небажаного у групі курсанта, який вирізняється надмірною емоційністю, нездатністю прийняти вольове рішення та не адекватною самооцінкою як правило характеризує низька якість та нестабільність результатів в стрільбі.

Якість стрільби «нижче еталону» притаманна 52,4% курсантам, які вирізняються не впевненістю в собі в умовах стрільби та 47,6% курсантів, які проявляють недостатню впевненість в собі. Якість стрільби «наближається до еталону» характеризується відсутністю курсантів не впевнених в собі в умовах стрільби та притаманна для 50,9 % курсантів з недостатньою впевненістю в собі та 49,1% курсантів, що вирізняються впевненістю в собі. Аналіз співвідношень якості стрільби та впевненості в собі в ситуаціях стрільби здійснювався за χ^2 критерієм Пірсона та свідчить про статистичну значимість ($\chi^2= 60,8$ при $p=0,001$).

На прагнення військовослужбовця до успішного опанування здатністю професійного володіння зброєю впливає статус у військовому колективі, оскільки якість стрільби значною мірою визначає його авторитет у чітко регламентованому військовому середовищі. Військовий колектив характеризується визначеною ієрархією та передбачає підпорядкування лідеру або командиру навчальної групи [222, 337]. На посаду командира групи, відповідно – командира взводу, призначають найбільш підготовленого військовослужбовця, який вирізняється лідерськими якостями, емоційною стійкістю, впевненістю в собі та здатністю приймати рішення. Командир групи користується авторитетом та повагою серед курсантів навчальної групи, він є проміжною ланкою між офіцерами та курсантами своєї групи [336]. Зазвичай перераховані вище якості забезпечують успішність виконання

стрільб, проте є курсанти, які не володіють розвиненими лідерськими якостями, але вирізняються ефективністю стрільб, відповідно ці курсанти отримують авторитет в колективі. Вправне володіння зброєю виділяється курсантами як один із показників професіоналізму офіцерів Збройних Сил України та інших військових формувань. Таким чином, успішність курсанта у кульовій стрільбі є складовою авторитету його як військовослужбовця і майбутнього командира, але успішність у стрільбі не означає обов'язкову наявність лідерських та командирських якостей військовослужбовців.

Якість виконання стрільб «нижче еталону» властива для 17,5% курсантів, які вирізняються деякою ізольованістю в колективі, якість стрільби «наближається до еталонної» властива для 82,5% курсантів, що являються «бажаними» у колективі, результати є статистично значущими ($\chi^2 = 21$ при $p = 0,001$). Статус у військовому колективі (за соціометрією Дж. Морено) корелює з рівнем самоконтролю ($r = 0,392$ при $p < 0,01$), емоційною стабільністю ($r = 0,342$ при $p < 0,01$), з рівнем інтернальності ($r = 0,203$ при $p < 0,05$), рівнем конформізму ($r = 0,193$ при $p < 0,05$), силою волі ($r = 0,186$ при $p < 0,05$); має обернену залежність з рівнем напруженості ($r = - 0,277$ при $p < 0,01$) (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Взаємозв'язок між статусом у колективі та характеристиками стрільця

Характеристики стрільця	Коефіцієнт кореляції (за Спірменом)	Рівень значущості, p
Самоконтроль	0,392	0,001
Емоційна стабільність	0,342	0,001
Інтернальність	0,203	0,026
Конформізм	0,193	0,035
Сила волі	0,186	0,042
Напруженість	- 0,277	0,002

Таким чином, навчання кульовій стрільбі з врахуванням психологічної складової опосередковано сприятиме формуванню та розвитку авторитету

командира як лідера.

Нами була досліджена емоційна стабільність (фактор С за методикою Р. Б. Кеттела), що характеризує здатність курсанта зберігати витримку та самовладання в умовах стрільби, забезпечує можливість реально оцінювати обстановку в умовах надмірного емоційного напруження. В нашому дослідженні емоційна стабільність корелює з впевненістю в собі ($r=0,539$ при $p<0,01$), статусом у колективі ($r=0,342$ при $p<0,01$), рівнем інтернальності ($r=0,310$ при $p<0,01$), самооцінкою ($r=0,259$ при $p<0,01$). Має обернений зв'язок з рівнем напруженості ($r= - 0,379$ при $p<0,01$).

За результатами дослідження якість стрільби «нижче еталону» вирізняється наявністю як емоційно збудливих, так і емоційно стійких курсантів: 34,9% курсантів – емоційно стійких та емоційно чутливих; 30,2% курсантів – емоційно збудливих. Якість стрільби «наближається до еталону» вирізняється більшою кількістю курсантів емоційно стійких – 68,4%, та 3,5% курсантів, яким притаманна емоційна збудливість. При цьому значення $\chi^2=19,19$ при $p=0,001$, що перевищує критичне значення критерію та свідчить про статистичні відмінності за визначеним показником.

Емоційно нестабільний курсант, нездатний до самоконтролю власних станів, вирізняється перекладанням відповідальності на зовнішні обставини або на інших, більше залежить від схвалення групою його результатів у стрільбі, вирізняється високим рівнем напруженості та неадекватною самооцінкою. Такий курсант постійно знаходиться під впливом очікуваної оцінки групою його результатів та потребує емоційної підтримки з боку викладачів або лідерів групи.

Рівень напруженості особистості (фактор Q4 за методикою Р.Б.Кеттела) впливає на якість стрільби, оскільки за певних умов може призвести до зниження емоційної стійкості при виконанні стрільб та характеризує збудливість курсанта. Індивідуально для кожного, при актуалізації внутрішніх ресурсів (розвитку когнітивної сфери, усвідомленого та відповідального ставлення до занять зі стрільби та формування

професійної ідентичності офіцера), можливо досягти оптимального рівня напруженості, що дасть змогу досягти високих результатів діяльності.

Як показали наші дослідження, напруженість корелює з тривожністю особистості ($r= 0,222$ при $p<0,05$). Тобто чим вищий рівень тривожності особистості в умовах стрільби тим вища емоційна напруженість, що відповідно негативно позначиться на ефективності виконання стрільб курсантом. Визначено обернену залежність напруженості з впевненістю в собі ($r= - 0,423$ при $p<0,01$), емоційною стабільністю ($r= - 0,379$ при $p<0,01$), статусом у колективі ($r= -0,282$ при $p<0,01$), рівнем готовності до ризику ($r= 0,250$ при $p<0,05$), рівнем самоконтролю ($r= - 0,217$ при $p<0,05$) та самооцінкою ($r= - 0,201$ при $p<0,05$).

В нашому дослідженні якість стрільби «нижче еталону» властива 16,1% курсантів, у яких відсутня напруженість при стрільбі, 61,3% курсантів, у яких оптимальний рівень напруженості при стрільбі та 22,6% курсантів для яких властивий високий рівень напруженості. Якість стрільби «наближається до еталону» властива для 47,4% курсантів, які вирізняються відсутністю напруженості при стрільбі, для 45,6% курсантів з оптимальним рівнем напруженості та для 7% курсантів з високим рівнем напруженості в умовах стрільби. Відмінності є статистично значимими ($\chi^2 =15,43$ при $p=0,001$).

Нами було визначено залежність індивіда від групи – конформізм – фактор Q2 за методикою Р.Б.Кеттелла, залежність від оцінки навчального взводу або здатність проявляти незалежність та орієнтуватися на свій кращий результат у стрільбі.

Конформізм високо корелює з рівнем інтернальності ($r=0,881$ при $p<0,01$), силою волі ($r=0,582$ при $p<0,01$), впевненістю курсанта у собі ($r=0,368$ при $p<0,01$), рівнем емоційної стабільності ($r=0,218$ при $p<0,05$), статусом, який займає курсант в колективі ($r= 0,193$ при $p<0,05$). Існує зворотній зв'язок між орієнтацією на врахування власного результату у стрільбі та соціальною ергічністю (складність переключення під час спілкування ($r= - 0,210$ при $p<0,05$) (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Взаємозв'язок рівня конформізму з характеристиками стрільця

Характеристики стрільця	Коефіцієнт кореляції (за Спірменом)	Рівень значущості, р
Інтернальність	0,881	0,001
Сила волі	0,582	0,001
Впевненість в собі	0,368	0,001
Емоційна стабільність	0,218	0,017
Статус в колективі	0,193	0,035
Соціальна ергічність	- 0,210	0,021

Якість виконання стрільби «нижче еталону» вирізняється більшою кількістю курсантів, які орієнтовані на залежність від думки групи – 42,9% курсантів, 38,1% курсантів орієнтовані на схвалення своїх дій групою, і лише 19% курсантів орієнтовані на свій кращий результат в стрільбі та проявляють самостійність у побудові плану дій.

Якість стрільби «наближається до еталону» характеризується більшою кількістю курсантів із вираженою самостійністю та орієнтацією на власний результат в стрільбі – 50,9% курсантів. 49,2% курсантів проявляють залежність від групи, орієнтовані на схвалення по потребують додаткової зовнішньої підтримки ($\chi^2=13,53$ при $p=0,001$) (рис. 2.1).

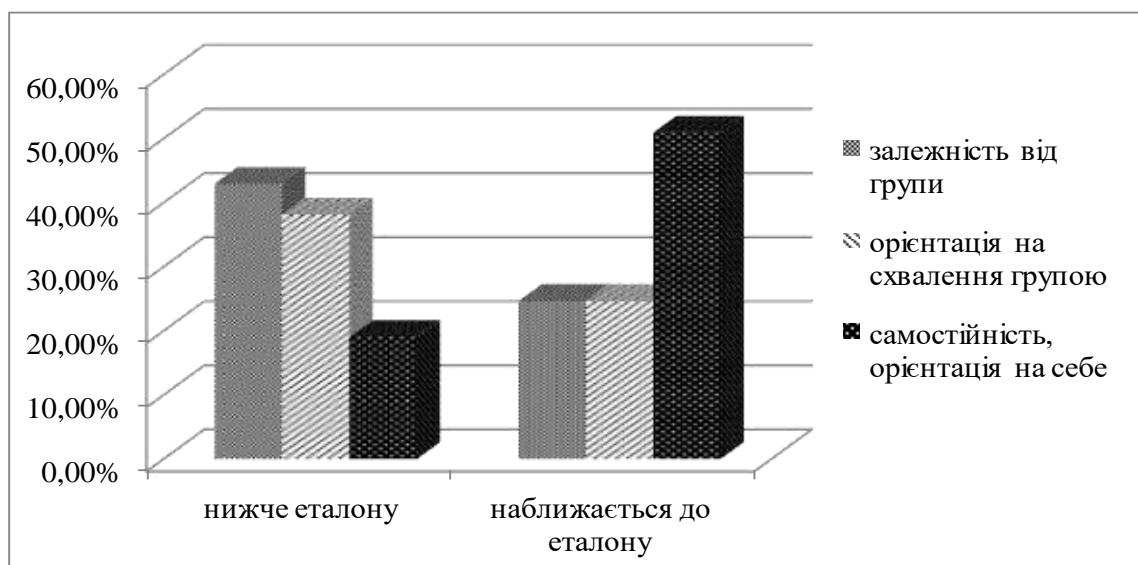

Рис. 2.1. Залежність якості стрільби від орієнтації на себе
(свій кращий результат у стрільбі)

При дослідженні рівня самоконтролю (фактор Q3 за методикою Р.Б.Кеттелла) простежується зв'язок із силою волі ($r= 0,508$ при $p<0,01$), впевненістю в собі ($r= 0,412$ при $p<0,01$), статусом в колективі ($r= 0,392$ при $p<0,01$), соціальним темпом ($r= 0,375$ при $p<0,01$), готовністю до ризику ($r= 0,366$ при $p<0,01$), емоційною стабільністю ($r= 0,230$ при $p<0,05$) та соціальною ергічністю ($r= 0,213$ при $p<0,05$). Крім того, виявлено обернену залежність з рівнем тривожності ($r= - 0,221$ при $p<0,05$) та напруженістю ($r= - 0,217$ при $p<0,05$) (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Взаємозв'язок самоконтролю та інших характеристик стрільця

Характеристики стрільця	Коефіцієнт кореляції (за Спірменом)	Рівень значущості, р
Сила волі	0,508	0,001
Впевненість у собі	0,412	0,001
Статус у колективі	0,392	0,001
Соціальний темп	0,375	0,001
Готовність до ризику	0,366	0,001
Емоційна стабільність	0,230	0,011
Соціальна ергічність	0,213	0,019
Тривожність	- 0,221	0,016
Напруженість	- 0,217	0,018

Так, у нашому дослідженні, якість стрільби «нижче еталону» властива для 27% курсантів, які вирізняються низьким рівнем самоконтролю, для 54% курсантів, з середнім рівнем самоконтролю в ситуаціях стрільби та для 19% курсантів, які вирізняються високим рівнем самоконтролю в умовах стрільби.

Якість стрільби «наближається до еталону» властива для 8,8% курсантів з низьким рівнем самоконтролю, для 56,1% курсантів, які характеризуються середнім рівнем самоконтролю в ситуаціях стрільби та для 35,1% курсантів, які вирізняються високим рівнем самоконтролю при виконанні стрільб ($\chi^2=8,32$ при $p=0,16$). Можна припустити, що самоконтроль має бути оптимальним для успішності стрільби. Контроль не має бути

надлишковим, коли правильний алгоритм дії доведений до автоматизму і досить високим при відпрацювання техніки стрільби.

В нашому дослідженні, якість виконання стрільб «нижче еталону» характеризується більшою кількістю курсантів середнього рівня інтернальності – 49,2% курсантів, 36,5% курсантів вирізняються низьким рівнем інтернальності, тобто є екстерналами і лише 14,3% курсантів з високим рівнем інтернальності. Якість стрільби «наближається до еталону» характеризується більшою кількістю курсантів з високим рівнем інтернальності – 54,4% курсантів ($\chi^2=21,73$ при $p=0,001$) (рис 2.2).

В результаті проведеного кореляційного аналізу встановлено зв'язок локусу контролю з рівнем конформізму ($r=0,881$ при $p\leq 0,01$) та статусом в колективі ($r=0,203$ при $p\leq 0,05$), рівнем розвитку сили волі ($r=0,561$ при $p\leq 0,01$), впевненістю в собі ($r=0,433$ при $p\leq 0,01$), емоційною стабільністю ($r=0,310$ при $p\leq 0,01$).

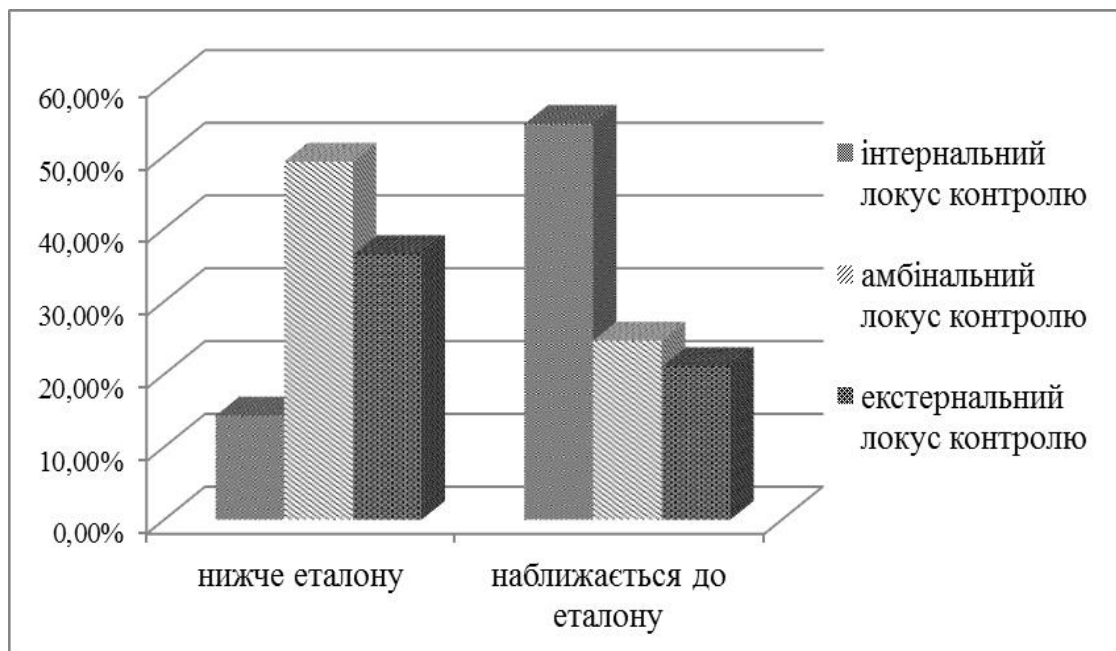

Рис. 2.2. Залежність якості стрільби від рівня інтернальності

Таким чином, спостерігаємо виражене домінування інтернальності курсантів, які в процесі професійної підготовки досягають високої якості

стрілби. Для дослідження ми використали методику дослідження рівня суб'єктивного контролю розроблену Е.Ф. Бажиним, Е.А. Голинкіною и А.М. Эткіндом в НДІ імені В. М. Бехтерева на підставі шкали локус контролю Дж. Роттера, в якій поряд з загальною шкалою інтернальності виділені субшкали локалізації контролю в ситуаціях досягнення та невдач.

При розгляді курсанта як суб'єкта діяння в навчанні, коли переважає компонент свідомої організації власного навчання, характеристики локусу контролю є важливими.

Зокрема, в нашому дослідженні локалізація контролю в ситуаціях досягнення (Ід) притаманна курсантам з вираженою орієнтацією на себе та власні сили під час навчання, в той час як локалізація контролю в ситуаціях невдач (Ін) притаманна курсантам з екстернальною позицією (табл.2.9).

Таблиця 2.9

Рівень значимості локалізації контролю в ситуаціях досягнення та невдач у навчанні кульовій стрільбі

Рівні навчання	Область локалізації контролю					
	Інтернальна			Екстернальна		
	Ід	Ін	р	Ід	Ін	р
Високий рівень ефективності	24,4	11,54	2,12	3,8	26,92	4,36
Середній рівень ефективності	15,9	5,7	2,24	11,4	25	2,37
Низький рівень ефективності	29,7	13,9	2,76	3,94	28,7	5,22

Примітки: рівень значимості відповідає $p \leq 0,01$.

Ефективність навчання кульовій стрільбі передбачає вміння застосовувати вольові зусилля до свідомого планування своїх дій в стрільбі, здатності усвідомити техніку виконання стрільби, розвивати дисциплінованість, рішучість, стійкість в подоланні перешкод та труднощів.

За методикою М.М.Обозова «Самооцінка сили волі», сила волі в ситуаціях стрільби нами розглядається як здатність курсанта і його вміння в

разі необхідності актуалізувати внутрішні резерви налагодження емоційно-вольового стану для стрільби разом з розвитком вольових якостей (дисциплінованості, організованості, самостійності, відповідальності).

В нашому дослідженні, в першій групі 48,5% курсантів притаманний високий рівень сили волі, 36,4% курсантів вирізняються середнім рівнем сили волі, лише 15,2% курсантів характеризуються недостатнім розвитком сили волі. В другій групі перебувають 35,5% курсантів з низьким рівнем сили волі, 41,9% – з середнім рівнем сили волі та 22,6% курсантів з високим рівнем сили волі. В третій групі 23,2% курсантів характеризуються низьким рівнем сили волі, 42,9% вирізняються середнім рівнем сили волі та 33,9% курсантів – високим рівнем сили волі ($\chi^2=6,10$ при $p=0,192$).

За результатами проведеного аналізу встановлено коефіцієнт кореляції Пірсона між рівнем розвитку сили волі з орієнтацією на себе ($r=0,582$ при $p\leq 0,01$) та рівнем інтернальності ($r=0,561$ при $p\leq 0,01$), виявлено зв'язок з рівнем самоконтролю ($r=0,508$ при $p\leq 0,01$), готовністю до ризику ($r=0,330$ при $p\leq 0,01$), впевненістю в собі ($r=0,270$ при $p\leq 0,01$), соціальним темпом ($r=0,249$ при $p\leq 0,01$), рівнем інтелекту ($r=0,221$ при $p\leq 0,05$) та статусом в колективі ($r=0,186$ при $p\leq 0,05$). Виявлено також обернену залежність сили волі з тривожністю ($r= - 0,209$ при $p\leq 0,05$).

Якість виконання стрільб «нижче еталону» характеризується більшою кількістю курсантів з середнім рівнем розвитку сили волі – 46% курсантів та 25,4% курсантів з високим рівнем сили волі. Якість стрільби «наближається до еталону» представлена у 45,6% курсантів високого рівня сили волі, 46% курсантів з середньо розвиненою силою волі та 19,3% курсантів з низьким рівнем сили волі ($\chi^2=5,43$ при $p=0,066$) (рис 2.3).

В результаті проведення анкети (Додаток Б) для виявлення вольових якостей курсантів, нами було визначено, що викладачі вважають організованими – 17,8% курсантів, дисциплінованими – 21,4%, цілеспрямованими – 32,1%, самостійними – 16%, наполегливими – 32,1%, такими, що проявляють витримку та самовладання – 35,7%. У 10% курсантів

визначають здатність до різнобічного аналізу своїх дій в умовах стрільби, для 12,5% курсантів властива навіюваність, для 8,9% курсантів характерна здатність до вироблення плану дій з удосконалення стрільб.

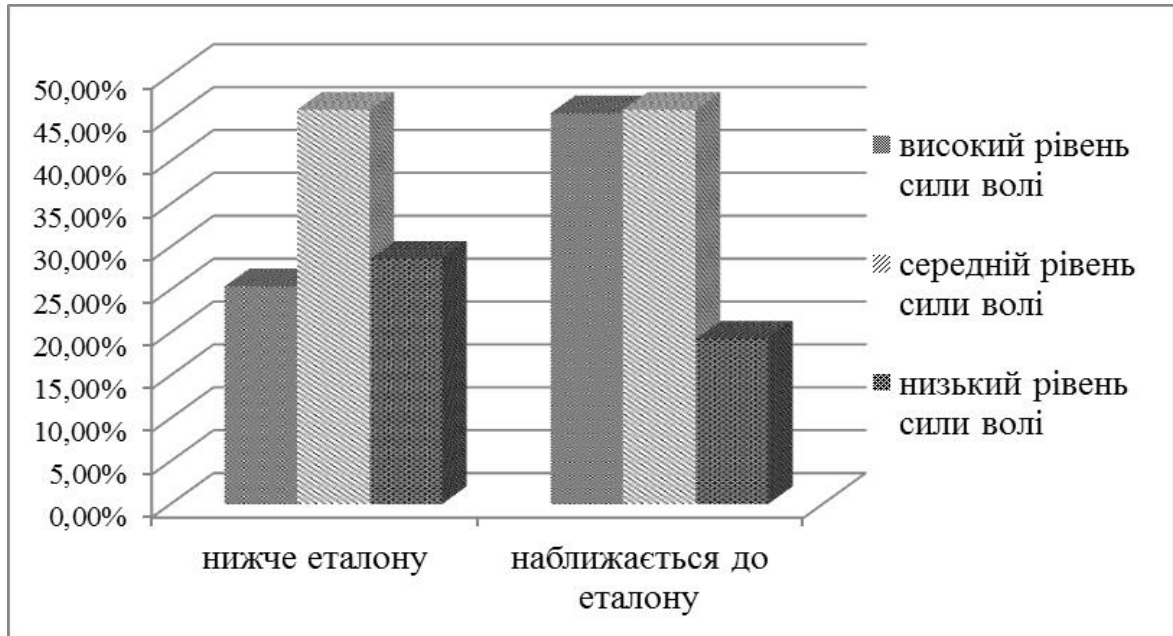

Рис.2.3. Залежність якості стрільби від рівня розвитку сили волі

16% курсантів постійно працюють над собою, незалежно від бажання, для досягнення високих результатів у стрільбі, 12,5% курсантів можуть докладати зусилля заради успішних результатів в разі необхідності. 14,2% курсантів відчувають необхідність докласти більше зусиль, проте не хочуть цим перейматися. 7,1% курсантів особливо не зацікавлені стрільбами, проте в інших дисциплінах можуть докласти необхідних зусиль.

З метою визначення рівня самооцінки курсантів в стрільбі застосована адаптована нами методика С.А.Будассі. Обстежувані оцінювались за рівнем прояву показників самооцінки в стрільбі – занижена самооцінка, адекватна самооцінка та завищена самооцінка.

В нашому дослідженні до першої групи (на високому рівні ефективності) 57,6% курсантів вирізняються адекватною самооцінкою, 33,3% курсантів мають завищену самооцінку, а 9,1% курсантів – занижену самооцінку. В групі (на низькому рівні ефективності) 54,8% курсантів мають

занижену самооцінку, 25,8% курсантів вирізняються завищеною самооцінкою, а 19,4% курсантів мають адекватну самооцінку.

В третій групі (на середньому рівні ефективності) 66,1% курсантів адекватно оцінюють свої можливості в ситуаціях стрільби, 10,7% курсантів вирізняються завищенням своїх здібностей стосовно стрільб та 23,2% курсантів мають завищену самооцінку. Процентні співвідношення в групах є статистично значущими ($\chi^2=39,7$ при $p=0,001$). Дані результати підтвердились і методом анкетування курсантів для визначення самооцінки рівня підготовленості в стрільбі та при порівнянні цих результатів з експертною оцінкою викладача. (Додатки В, Б).

Визначено, що адекватно оцінюють рівень своєї підготовленості з кульової стрільби та рівень підготовленості навчальної групи лише 27,5% курсантів. У таких курсантів зазвичай не виникає відчуття незадоволеності через свої власні невдачі в стрільбі у порівнянні з групою. Вони намагаються стріляти краще та при удосконаленні стрільби орієнтуються на власний кращий результат відносно незалежно від групи. Такі курсанти вирізняються впевненістю у собі під час виконання стрільб.

46,7% опитаних курсантів адекватно оцінюють рівень підготовленості свого взводу в кульовій стрільбі та не завжди адекватно рівень своєї підготовленості в стрільбі. На запитання «Наскільки Вас турбує оцінка товаришами Ваших результатів у стрільбі?», вони вказують на намагання показати результати не нижчі від очікувань групи, для таких курсантів властива недостатня впевненість у собі в умовах стрільб.

25,8% курсантів зазвичай завищують або занижують рівень своєї підготовленості з кульової стрільби, для них характерне виражене відчуття незадоволеності через свої невдачі у порівнянні з результатами товаришів. Такі курсанти роблять все для того, щоб виправдати очікування колективу стосовно результатів своєї стрільби, зазвичай вони не відчувають впевненості в собі і показують низький рівень успішності.

Нами визначено залежність самооцінки курсантів від рівня емоційної стабільності ($r=0,259$ при $p\leq 0,01$), від упевненості у собі ($r=0,257$ при $p\leq 0,01$). Визначено обернену залежність рівня самооцінки з рівнем напруженості при виконання вправ зі стрільби ($r= -0,201$ при $p\leq 0,05$).

Отже, в процесі навчання кульовій стрільбі важливо впливати на формування адекватної оцінки особистістю власної стрільби та оцінки курсантом стрільби групи і орієнтації виконання стрільб у відносній незалежності від впливу інших, що визначає успішність і ефективність навчання кульовій стрільбі.

За допомогою опитувальника структури темпераменту В. М. Русалова, нами визначено кореляційні зв'язки між адаптивністю та соціальною ергічністю ($r= 0,254$ при $p<0,01$), швидкістю моторно-рухових актів ($r= 0,218$ при $p<0,01$), виявлено обернену залежність з предметною емоційністю ($r= - 0, 232$ при $p<0,01$). Крім цього, простежуються кореляційні зв'язки соціальної емоційності з рівнем задоволеності від стрільби ($r= 0,288$ при $p<0,01$), а також соціального темпу рівнем розвитку сил волі ($r= 0,249$ при $p<0,01$).

Показано, що здатність переключення з одного виду діяльності на інший корелює з швидкістю моторно-рухових актів ($r= 0,470$ при $p<0,01$), готовністю до ризику ($r= 0,249$ при $p<0,01$) та оберненою залежністю з рівнем тривожності ($r= - 0,325$ при $p<0,01$).

Швидкість моторно-рухових операцій корелює з рівнем розвитку сили волі ($r= 0,249$ при $p<0,01$), готовністю до ризику ($r= 0,398$ при $p<0,01$), рівнем самоконтролю ($r= 0,375$ при $p<0,01$), соціальною ергічністю ($r= 0,364$ при $p<0,01$). Визначено обернений зв'язок швидкості моторно-рухових актів з соціальною емоційністю курсантів ($r= - 0,274$ при $p<0,01$).

Чутливість до очікуваного результату стрільби, емоційність (у тому числі соціальна емоційність) в структурі темпераменту, переважання негативних емоцій при невідповідності очікувань стрільби і реальних результатів, підвищення тривожності в ситуації стрільби характеризує

представників групи з низьким рівнем успішності та ефективності в навчанні кульовій стрільбі.

Нашим дослідженням виявлено зв'язок емоційності з рівнем напруженості ($r = 0,253$ при $p < 0,01$), задоволеністю від стрільби ($r = - 0,188$ при $p < 0,05$), виявлено обернену залежність рівня емоційності з темпом виконання стрільби ($r = - 0,274$ при $p < 0,01$), пластичністю ($r = - 0,249$ при $p < 0,01$) та адаптивністю ($r = - 0,232$ при $p < 0,01$).

З метою визначення рівня задоволеності стрільбою, ми застосовували розроблену нами анкету (Додаток В). В результаті визначено, що 57,1% курсантів отримують задоволення від стрільб та швидко переключаються на інші цікаві навчальні предмети, з них 12,5% курсантів відчують підйом настрою та впевненість в своїх силах після занять з вогневої підготовки протягом тривалого часу. 42,9% курсантів байдуже ставляться до занять зі стрільби через нестабільність своїх результатів.

Відомо, що вихід на вогневий рубіж характеризується рівнем напруженості. В умовах напруженості у військовослужбовців із сильним типом нервової системи спостерігається незначне зниження результатів на відміну від військовослужбовців із слабким типом нервової системи, у яких результат в стрільбі значно погіршується.

Стрільці із слабкою нервовою системою, високою тривожністю, емоційним збудженням вирізняються детальним плануванням своїх дій у стрільбі, підвищеним контролем діяльності, у них спостерігається складність швидкого самостійного прийняття рішень .

Нами визначено зв'язки між екстра-інтраверсією та комунікативним потенціалом особистості (за методикою «Адаптивність-200») ($r = 0,244$ при $p < 0,01$), рівнем тривожності ($r = 0,207$ при $p < 0,01$), виявили обернену залежність з рівнем предметної ергічності ($r = - 0,262$ при $p < 0,01$).

Традиційно типи темпераменту визначаються у ВВНЗ за методикою ЕРІ (Eysenck Personality Inventory) Г. Айзенка), результати нами враховувались. Екстраверти, на відміну від інтровертів, більш комунікативні

та орієнтовані на налагодження соціальних контактів (в протизагу предметній ергічності інтравертів). Такі курсанти (екстраверти) частіше мають тенденцію до успішної стрільби в умовах емоційної стабільності, але в умовах підвищеної емоційної напруженості – тенденцію низької якості стрільб.

Якість стрільби «наближається до еталонної» виявлена у 79% сангвініків, 17% флегматиків, 4% меланхоліків, для холериків не властива (рис.2.4). Більший відсоток курсантів з сангвіністичним типом темпераменту визначено результатом професійного психологічного відбору.

Флегматики та сангвініки однаково успішно займаються стрілковим спортом (М.Б.Умаров)[293]. За рахунок врівноваженості нервових процесів та достатньої сили флегматик за необхідності може бути рухливим так само як і сангвінік може проявляти витримку (там же). Значне переважання процесу збудження може призвести до зайвої активності та поспішності при виконанні стрільб, виснаження організму та втрати витримки. Переважання гальмівних механізмів може спричинити надмірну обережність, недостатню рішучість дій, невпевненість, або навіть страх виконання пострілу. Урівноваженість процесів збудження та гальмування змінюють, стимулюють один одного в необхідних межах.

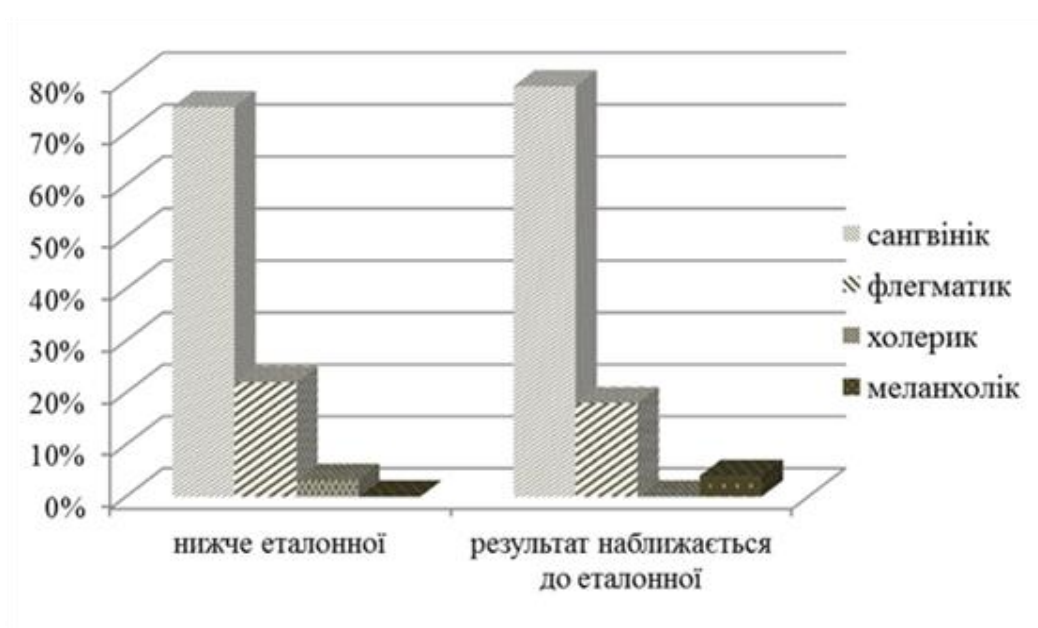

Рис.2.4. Залежність якості стрільби від типу темпераменту

Досліджено, що серед курсантів, екстравертів, які вирізняються впевненістю в собі – 21,2%; невпевнені складають 34,8%. Курсантів інтровертів, які вирізняються впевненістю в собі – 14,3%, невпевнені в собі інтроверти – 4,8%. Це свідчить про те, що робота з особистістю щодо розвитку впевненості у собі, що проявлятиметься у ситуаціях стрільби, має проводитися незалежно від інтра- чи екстравертованості.

Курсантів екстравертів емоційно стійких – 47%, емоційно збудливих – 16,7%. Курсантів інтровертів емоційно стійких – 47,6%, емоційно збудливих – 14,3%. Тому необхідно сприяти саморегуляції курсантів з орієнтацією на урахуванням ними збудливості їх нервової системи.

Курсантів екстравертів з високим рівнем самоконтролю – 19,7%, з низьким рівнем самоконтролю – 22,7%. Курсантів інтровертів з високим рівнем самоконтролю – 47,6%, з низьким рівнем самоконтролю – 9,5% ($\chi^2=15$, при $p=0,001$).

З високим рівнем напруженості прийняло участь 12,1% курсантів екстравертів; з оптимальним рівнем напруженості – 54,5%, курсантів інтровертів з високим рівнем напруженості – 15%, з оптимальним рівнем напруженості – 20%. 28,1% курсантів екстравертів характеризуються високою стійкістю до бойового стресу; 5,3% курсантів – характеризуються задовільною стійкістю до бойового стресу. 31,6% курсантів інтровертів характеризуються високою стійкістю до бойового стресу, курсанти інтроверти з задовільною стійкістю до бойового виявилися відсутніми ($\chi^2=19$, при $p=0,001$).

Отримують задоволення від стрільб 50% курсантів екстравертів. Відсоток курсантів інтровертів, які отримують задоволення від стрільб складає 66,7%.

Вивчення нервово-психічної стійкості, яка є показником адаптивних здібностей курсанта і визначає здатність ефективно діяти в умовах виконання стрільб, дозволяє виявити ступінь психологічної готовності до застосування стрілецької зброї.

Отож, курсантам з добре розвинутою здатністю до професійного застосування стрілецької зброї, властиві високий ступінь емоційної стійкості під час прийняття відповідальних рішень, витриманість, врівноваженість і самовладання, адекватні самооцінка і сприйняття дійсності, відносна автономність у колективі.

2.3. Розвиток особистості майбутніх офіцерів у зв'язку з рівнем ефективності їх навчання

Враховуючи значну кількість первинних показників, що були виділені за психодіагностичними методиками, був проведений факторний аналіз для визначення їх структурних зв'язків. Для виконання цієї процедури були обрані найбільш інформативні показники, що пов'язані з успішністю навчання кульовій стрільбі. Як наслідок, виділено психологічні характеристики особистості та діяльності: адаптивність, військово-професійна спрямованість, комунікативний потенціал, нервово-психічна стійкість, впевненість у собі при стрільбі, статус у колективі, задоволеність стрільбою, комунікативність, емоційна стабільність, тривожність, орієнтація на себе, самоконтроль, напруженість, предметна ергічність, пластичність, темп, інтернальність, самооцінка особистості та сила волі. За допомогою метода головних компонент отримані власні їх значення та процент дисперсії.

Нами враховувався критерій Кайзера. Для опису структури первинних показників достатньо використовувати п'ять компонент, власні значення яких перевищують 1 та описують 50,828% від загальної дисперсії (табл. 2.10).

Таким чином, найбільш значущими характеристиками є адаптивність (найбільш – військово-професійна, комунікативна і тільки третьою за значущістю є нервово-психологічна стійкість) і задоволення стрільбою. Для подальшого вивчення необхідно було дослідити вплив всіх показників.

Таблиця 2.10

Значущість психологічних характеристик стрілка

Психологічні характеристики особистості та діяльності	Первинні значення		Перевернута сума квадратів	
	Процент дисперсії	Кумулятивний процент	Процент дисперсії	Кумулятивний процент
Адаптивність	17,505	17,505	17,505	17,505
Адаптивність НПС	10,792	28,297	10,792	28,297
Адаптивність КП	9,679	37,976	9,679	37,976
Адаптивність ВПС	7,091	45,067	7,091	45,067
Задоволеність стрільбою	5,761	50,828	5,761	50,828
Впевненість у собі в ситуаціях стрільби	5,465	56,293	-	-
Самооцінка	4,791	61,084	-	-
Сила волі	4,417	65,501	-	-
Локус-контроль	3,582	69,083	-	-
Статус у колективі	3,149	72,232	-	-
Комунікативність	3,095	75,327	-	-
Інтелект	2,875	78,202	-	-
Емоційна стабільність	2,748	80,950	-	-
Нормативність поведінки	2,479	83,429	-	-
Готовність до ризику	2,256	85,686	-	-
Тривожність	1,906	87,592	-	-
Консерватизм	1,772	89,364	-	-
Орієнтація на себе	1,416	92,427	-	-
Самоконтроль	1,386	93,813	-	-
Напруженість	1,234	95,047	-	-
Предметна ергічність	1,095	96,142	-	-
Соціальна ергічність	0,938	97,079	-	-
Пластичність	0,729	97,808	-	-
Соціальна пластичність	0,677	98,485	-	-
Темп	0,566	99,052	-	-
Соціальний темп	0,374	99,425	-	-
Емоційність	0,326	99,752	-	-
Соціальна емоційність	0,248	100	-	-

Методом обертанням Варімакс з нормалізацією Кайзера нами була виділена факторна структура всіх досліджуваних показників за допомогою методу головних компонент для обраної кількості компонент. Отримані результати найбільш вагомих представлено окремо в таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

**Результати факторного аналізу впливу психологічних характеристик
на стрільбу курсанта**

Психологічні характеристики особистості та діяльності	1 «адаптивність»	2 «діяльнісний фактор»	3 «особистісний фактор»
Адаптивність НПС	0,858	-	-
Адаптивність	0,814	-0,158	-
Адаптивність КП	0,658	0,209	-
Емоційна стабільність	0,673	-	-
Статус у колективі	0,459	0,354	0,203
Консерватизм	0,453	-	-0,115
Впевненість в собі в стрільбі	0,825	-	-
Якість виконання стрільб	-	0,663	-
Самооцінка	-	0,562	-0,271
Напруженість	-	-0,657	-0,19
Задоволеність стрільбою	-	0,761	-
Інтелект	0,21	0,258	0,365
Емоційність	-0,284	0,293	-0,361
Військово-професійна спрямованість	0,192	-	0,476
Орієнтація на свій кращий результат	0,202	-	0,814
Локус-контроль	0,329	-	0,765
Самоконтроль	0,272	0,194	0,407
Пластичність	-	-0,145	0,748
Соціальна емоційність	0,231	-0,234	-0,622
Предметна ергічність	0,176	-0,335	0,589
Соціальний темп	-0,158	-	0,573
Готовність до ризику	-	0,206	0,530
Темп	0,124	-0,134	0,517
Тривожність	-	-0,240	-
Соціальна ергічність	-	-0,244	0,225
Комунікативність	0,101	-	0,135
Нормативність поведінки	0,184	0,175	-

Перший фактор умовно названий «адаптивність» має найбільшу вагу (17,50% дисперсії) і містить адаптивність, впевненість в собі в ситуаціях стрільби, емоційну стабільність, статус в колективі.

Другий фактор умовно названий «діяльнісний фактор» (12,23%) містить характеристики якості виконання стрільб, відповідність оцінки власної діяльності при стрільбі адекватному рівню домагань, емоційно-вольову регуляцію, чітку орієнтацію на отримання знань, навичок та умінь та задоволеність від процесу стрільби.

Третій фактор (10,75%) умовно названий нами «особистісний фактор» містить військово-професійну спрямованість, стійкий інтерес до процесу професійного застосування зброї та орієнтацію на захист країни, орієнтацію на свій кращий результат в стрільбі та незалежність від групи, рівень інтернальності, легкість переключення з однієї діяльності на іншу, а також легкість побудови соціальних контактів та швидкість переключення з однієї діяльності на іншу.

Ефективність навчання кульові стрільбі проявляє себе через вчинкову активність особистості при виконанні нею навчально-професійної діяльності.

Логіка циклічно-вчинкового підходу виділяє мотиваційний чинник, що значною мірою впливає на навчання. Військово-професійна спрямованість, громадянська, ідейна, в першу чергу, ціннісно-сміслові орієнтації особистості визначають його активність та прагнення до удосконалення. Під особистісною спрямованістю майбутнього офіцера при виконанні ним завдань за призначенням із застосуванням зброї, ми розуміємо, перш за все, прагнення до переможного збройного захисту країни, з іншого боку, спрямована успішна дія обмежується різного роду страхами – за своє життя в умовах небезпеки, страхом соціального невизнання тощо. Для всіх військовослужбовців генеральним напрямком спрямованості діяння та діяльності є зміст Військової присяги. Для осіб з вираженою військово-патріотичною спрямованістю її зміст набуває особистісного значення і стає сенсом життя.

Ефективність діяльності майбутнього офіцера і високий громадянський зміст вчинку використання зброї для захисту країни з ризиком для власного життя при виконанні завдань визначається розвитком спрямованості ще у шкільний період, звідси пострає зростання ролі патріотичного виховання, ставлення до навчання, а також профорієнтації та профвідбору до ВВНЗ системи Міністерства освіти та науки України та Міністерства оборони України. Сформована професійна і громадянська спрямованість передбачає внутрішнє прийняття своєї професії, стійке позитивне емоційне ставлення до неї, професійну гідність. Вона забезпечує гармонійне поєднання конкретних мотивів поведінки військовослужбовця, їх системний характер.

Серед мотивів і романтично-юнацьке ставлення до зброї, спонукання зовнішніми атрибутами діяльності (наявність особливої форми тощо), соціальні мотиви (статус у суспільстві), матеріальні (діяльність як засіб вирішення матеріальних та побутових проблем) тощо.

До першої групи, що характеризується високим рівнем ефективності стрільби, увійшли 84,4% курсантів з високим рівнем військово-професійної спрямованості, орієнтації на професійну діяльність та 15,6% з достатнім рівнем. До групи, члени якої характеризуються низьким рівнем ефективності у стрільбі увійшли 41,8% курсантів, які вирізняються високим рівнем розвитку військово-професійної і професійної спрямованості та 58,2% з достатнім рівнем ($\chi^2 = 16,53$ при $p=0,001$).

Емоційно-вольова регуляція діяльності супроводжує всі складові вчинкового циклу. Оптимальний рівень емоційної напруженості характеризується активацією різних функцій організму в зв'язку з конкретними вольовими актами виконанням цілеспрямованої діяльності, підготовки до неї, супроводжується помірними змінами фізіологічних реакцій організму і проявляється у хорошому самопочутті, стабільному і впевненому виконанні дій. Зайвий рівень емоційної напруженості курсанта при виконанні ним завдань з кульової стрільби обумовлюється тривожністю, що виникає при мінімальній інтенсивності внутрішніх або зовнішніх

подразників та підвищує кількість помилок при стрільбі. Зависокий та занижений рівень емоційної напруженості призводить до появи помилок у виконанні дій та операцій. Тому важливо сприяти формуванню у курсанта саме оптимального рівня емоційної напруженості.

Підвищення емоційної напруженості негативно відбивається на результатах діяльності і проявляється в роздратуванні, підвищеній втомлюваності, занепокоєнні, пригніченому настрої. Внаслідок цього, з'являються почуття невпевненості, страху, послаблення уваги, підвищена чутливість і навіюваність тощо. Причинами такої емоційної напруженості можуть бути: надмірна емоційна збудливість, невірноваженість; недостатній рівень розвитку професійних здібностей, знань, навиків та умінь, які необхідні для успішної діяльності. Під час переживання страху, тривоги, невпевненості у собі людина не відчуває внутрішнього задоволення від своєї діяльності, з'являється прагнення «сховатися в собі», приховати від колег свої думки й почуття. Внаслідок цього – непорозуміння й конфлікти у взаємовідносинах з іншими. Виникнення зайвої емоційної напруженості вимагає, з одного боку чуйності, розуміння та уважного, вдумливого ставлення колег до курсанта ще в період навчання у ВВНЗ, з іншого, передбачає переорієнтування курсанта на адекватне реагування в ситуації від наставників, тренерів і керівників усіх рангів.

У групу курсантів з високим рівнем успішності і ефективності навчання входять 3% курсантів з високим рівнем емоційної напруженості, 42,4% курсантів – з оптимальним рівнем та 54,5% курсантів вирізняються відсутністю зайвої емоційної напруженості. До другої групи входять 22,6 % курсантів із зайвою емоційною напруженістю та 29% курсантів з оптимальним рівнем емоційної напруженості та 48,4% курсантів вирізняються низьким рівнем емоційної напруженості. До третьої групи увійшли 18,2% курсантів з високим рівнем напруженості, 32,7% курсантів з низьким рівнем напруженості та 49,1% курсантів з оптимальним рівнем напруженості ($\chi^2=21,71$ при $p=0,001$).

Орієнтація на себе в ситуації стрільби визначається здатністю самостійно приймати рішення щодо покращення якості стрільби, враховуючи наявні знання, уміння та навички і свій власний кращий результат (В.Плохих). Курсанти орієнтовані на себе в ситуаціях стрільби, здатні не піддаватися впливу різних факторів, що перешкоджають досягненню поставленої мети, критично оцінюють поради та пропозиції інших, діють на основі своїх поглядів і переконань враховуючи власний досвід. Такі курсанти відносно і оптимально не залежать від думки інших та орієнтуються на власний результат в стрільбі.

В групі з високим рівнем ефективності у стрільбі 66,7% курсантів, які орієнтовані на себе в ситуаціях стрільби, 33,4% курсантів проявляють залежність від думки групи або орієнтуються на схвалення власної діяльності групою. В групу з низьким рівнем ефективності в стрільбі входять 19,4% курсантів, які орієнтуються на власний, кращий результат в стрільбі, 80,6% курсантів проявляють залежність від групи та орієнтуються на схвалення свого результату групою. До групи з середнім рівнем успішності входять 23,2% курсантів з орієнтацією на себе в умовах стрільби та 37,5% курсантів проявляють ситуаційну залежність від оцінки групи в стрільбі, 39,3% курсантів чітко орієнтовані на схвалення власного результату в стрільбі членами своєї навчальної групи незалежно від ситуації ($\chi^2=21,86$ при $p=0,001$).

Післядіяльні чинники впливу на активність курсанта проявляють себе в результатах аналізу і самооцінки курсантом своєї діяльності і навчально-професійного діяння з метою подальшого удосконалення.

Витоки впевненості у собі в умовах стрільби є результатом усвідомлення курсантом власної здатності успішно виконати вправу зі стрільби, адекватно оцінити свої можливості стосовно стрільб. Впевненість у собі військовослужбовця є інтегральною якістю, яка базується на впевненості у володінні зброєю, командирі, тренері, товаришах. У групу з високим рівнем успішності навчання кульової стрільби входять 84,8% впевнених в собі

курсантів в умовах стрільби та 15,2% курсантів даної групи вирізняються недостатньою впевненістю. В групу з низьким рівнем ефективності в стрільбі увійшли 92,9% курсантів – з недостатньою впевненістю в собі та 7,1% курсантів не впевнених в собі в умовах стрільб.

Задоволеність від процесу стрільби отримують 100% курсантів високого рівня ефективності навчання та 56,4% курсантів середнього рівня ефективності навчання кульової стрільби. Байдуже ставляться до процесу стрільби 43,6% курсантів середнього рівня ефективності та 58,1% низького рівня ефективності, не отримують задоволення від стрільби 41,9% курсантів низького рівня ефективності, при цьому значення критерію $\chi^2=84,03$ більше критичного значення при $p=0,001$, що свідчить про статистичну значимість співвідношень в групах курсантів.

В групі з високим рівнем ефективності навчання кульовій стрільбі 69,7% курсантів вирізняються високою інтернальністю, в групі з середнім рівнем ефективності 23,2% курсантів проявляють внутрішній локус контролю. В групі курсантів з низьким рівнем ефективності навчання кульовій стрільбі лише 12,9% курсантів вирізняються високою інтернальністю, 45,2% курсантів цієї групи проявляють зовнішній локус контролю. При цьому, визначено статистичну значимість процентних співвідношень між групами, $\chi^2=29,91$ при $p=0,001$.

Таким чином, дослідження показало, що ефективність навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів залежить від адаптованості курсанта до ситуацій стрільб, його мотивації, наявності чітких навичок володіння зброєю, оптимального рівня напруженості при виконанні вправ зі стрільби, здатності регулювати свій власний емоційний стан, свідомого діяння, інтернальності, впевненості в собі в ситуаціях стрільб, адекватного рівня домагань.

Відповідно отриманим результатам нами визначено високий, середній та низький рівні ефективності навчання кульовій стрільбі.

Високий рівень ефективності навчання кульової стрільби вирізняється повною адаптованістю до ситуацій стрільбі, що проявляє себе в ефективності

дій в екстремальних ситуаціях і змаганнях; вмінням регулювати свої емоційні стани при подоланні труднощів, що виникають в ситуаціях стрільб та, опосередковано; в задоволеності процесом і результатом навчання кульовій стрільбі; проявляє себе в ефективності когнітивних процесів під час стрільби в умовах напруженості; орієнтованості курсантів на вибір індивідуального стилю, способу дій та операцій при стрільбі, що свідчать про афективно – когнітивний компонент вчинкової активності; високим рівнем вмотивованості до професійного використання зброї, що виявляється в повному усвідомленні професійних цінностей офіцера та актуалізованості мотивації поведінки професійного захисника країни; якість пострілу відповідно еталону проявляє себе в наявності знань, навичок та умінь, що ґрунтуються на усвідомленні алгоритму дії, послідовності дій та операцій з врахуванням психологічного змісту, де відповідні навички сформовані у повній мірі (влучності, кучності, швидкості та постійності результату); адекватною оцінкою своєї діяльності та вираженою орієнтацією на свій кращий результат у стрільбі в доцільній незалежності від оцінки групою.

Середній рівень ефективності навчання характеризується не повною адаптованістю до ситуацій стрільби, що проявляє себе в ефективності дій в екстремальних ситуаціях і змаганнях, частковим вмінням регулювати свої емоційні стани при подоланні труднощів, що виникають в ситуаціях стрільб та, опосередковано; в не повній задоволеності процесом і результатом навчання кульовій стрільбі; проявляє себе в частковій ефективності когнітивних процесів у процесі при стрільбі в умовах напруженості, ситуативній орієнтованості курсантів на вибір індивідуального стилю, способу дій та операцій при стрільбі, що свідчать про афективно – когнітивний компонент вчинкової активності; достатнім рівнем вмотивованості до професійного використання зброї, що виявляється в неповному усвідомленні професійних цінностей офіцера та частковій актуалізованості мотивації поведінки професійного захисника країни; якість пострілу не є повною мірою відповідною еталону проявляє себе в наявності

знань, навичок та умінь, що ґрунтуються на неповному усвідомленні алгоритму дії, послідовності дій та операцій з врахуванням психологічного змісту, де відповідні навички сформовані у не в повній мірі (влучності, кучності, швидкості та постійності результату); адекватність оцінки своєї діяльності та орієнтація на свій кращий результат у стрільбі в доцільній незалежності від оцінки групою є ситуативною.

Низький рівень ефективності навчання вирізняється не адаптованістю до ситуацій стрільби, що проявляє себе в неефективності дій в екстремальних ситуаціях і змаганнях, невмінням регулювати свої емоційні стани при подоланні труднощів, що виникають в ситуаціях стрільби та, опосередковано, в незадоволеності процесом і результатами навчання кульовій стрільбі; проявляє себе в неефективності когнітивних процесів у процесі при стрільбі в умовах напруженості, відсутності орієнтованості курсантів на вибір індивідуального стилю способу дій та операцій при стрільбі, що свідчать про афективно – когнітивний компонент вчинкової активності; низьким рівнем вмотивованості до професійного використання зброї, що виявляється у недостатньому усвідомленні професійних цінностей офіцера та актуалізованості мотивації поведінки професійного захисника країни; низькій якості пострілу відповідно еталону, що проявляє себе у відсутності достатнього рівня знань, навичок та умінь без усвідомлення алгоритму дії, послідовності дій та операцій та без врахування психологічного змісту, де відповідні навички не сформовані (влучності, кучності, швидкості та постійності результату); оцінка своєї діяльності адекватною, орієнтація на свій кращий результат у стрільбі в доцільній незалежності від оцінки групою відсутня.

Висновки до другого розділу

1. Результати нашого констатуючого експерименту на основі врахування принципів циклічно-вчинкового підходу показали, що навчання майбутніх офіцерів кульовій стрільбі обумовлено багатьма чинниками – ситуативними, в яких найбільша значущість належить адаптованості; мотиваційними, діяльними та післядіяльними, що узагальнено проявляють себе в задоволеності діяльністю з кульової стрільби та власними особистісними вчинками у зв'язку з нею.

2. В якості критеріїв ефективної кульової стрільби виступили:

1. Адаптованість до ситуацій стрільби: 1.1. Надійність дії в екстремальних ситуаціях і змаганнях; 1.2. Задоволеність процесом і результатом навчання кульовій стрільбі; 2. Афективно–когнітивний компонент вчинкової активності: 2.1. Ефективність когнітивних процесів у процесі при стрільбі в умовах напруженості. 2.2. Вибір курсантом індивідуального стилю способу дій та операцій при стрільбі. Розвинутий афективно-когнітивний компонент вчинкової активності у кульовій стрільбі свідчить про наявність розвинутого інтересу до кульової стрільби, продукує діяльне ставлення до навчання, що проявляє себе в активізації роботи з виправлення помилок та підвищення результату, стійке дійове ставлення до себе як професійного захисника країни та бажання діяти відповідно індивідуальної програми з особистісного удосконалення. 3. Мотивація до професійного використання зброї: 3.1. Рівень усвідомлення професійних цінностей офіцера. 3.2. Рівень актуалізації мотивації поведінки професійного захисника країни. 4. Якість пострілу відповідно еталону: 4.1. Усвідомлення алгоритму дії, послідовності дій та операцій з врахуванням психологічного змісту; 4.2. Влучність, кучність, швидкість та постійність якості результату. 5. Особистісна впевненість при використанні зброї: 5.1. Адекватність оцінки власної діяльності; 5.2. Орієнтація на свій кращий результат у стрільбі при оптимальній взаємодії з іншими військовослужбовцями.

Циклічно-вчинковий підхід А.В. Фурмана дозволив розглянути навчання відповідно логіці вчинку у компонентній структурі: афективно-когнітивний (цілеспрямованість та уміння ситуаційно мобілізувати себе), потребо-мотиваційний (потреби, мотиви, цілі виникнення інтересу до професійної діяльності), комунікативно-продуктивний (взаємовідносини у колективі на основі підвищення власного авторитету, обговорення процесу вчинення, практичне здійснення діяльності) та свідомий контроль за результатами власного вчинення та рівнем свого розвитку чи/або індивідуальних досягнень.

Таким чином, на афективно-когнітивний компонент найбільшою мірою впливають ситуаційні чинники, потребо-мотиваційний – мотиваційні, операційно-діяльний – чинники діяння і рефлексивний – післядіяльні; тоді як емоційно-вольовий буде наскрізно присутній на всіх етапах учинкового циклу навчання кульовій стрільбі.

3. За допомогою відібраних методик нами досліджено чинники навчання курсантів при професійному застосуванні зброї. Вірогідність та надійність результатів вивчення особливостей навчання майбутніх офіцерів кульовій стрільбі у ході констатувального етапу експерименту забезпечувалися адекватністю застосованих методів та методик меті та завданням дослідження, статистичною обробкою експериментальних даних, кількісним і якісним аналізом.

4. На успішність та ефективність стрільби впливає адаптивність (0,858) та особистісна впевненість в ситуації кульової стрільби (0,825) при значущості задоволеності процесом та результатом діяльності (0,761), орієнтації на свій кращий результат та намаганні перевищити його (0, 814). Вчинковий характер активності курсантів при кульовій стрільбі свідчить про значущість свідомих зусиль курсантів у професійній підготовці майбутніх офіцерів до захисту країни.

5. Встановлено, що значна кількість курсантів при стрільбі допускає помилки, неточності, які гальмують виконання дій, недостатньо аналізують

свої дії і прогнозують їх ефективність. Це свідчить про необхідність психологічного супроводження всього процесу навчання на всіх його етапах.

Отже, можемо зробити висновок, що у процесі навчання кульовій стрільби психологічний компонент є вираженим, існує цілий ряд чинників, що впливають на успішність навчання кульовій стрільбі. Тому для підвищення ефективності навчально-педагогічного процесу ВВНЗ необхідно задіяти чинники, які сприятимуть здатності курсанта до професійного застосування зброї.

Необхідно розробити та експериментально перевірити спеціальну програму психологічного супроводження навчальної діяльності навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів.

Публікації автора, у яких представлені матеріали даного розділу:

1. Заровна О.Ю. Психодіагностика емоційно-вольової стійкості військовослужбовців за контрактом у процесі професійного психологічного відбору / О.Ю.Заровна: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції [«Військова освіта та наука: сьогодення та майбутнє»] / Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Т.1. – Київ – 2008. – С.155-156.

2. Заровна О.Ю. Експериментальне дослідження стресостійкості військовослужбовців за контрактом / О.Ю.Заровна : матеріали II Всеармійської науково-практичної конференції [«Актуальні проблеми психологічного забезпечення життєдіяльності військ (сил) в сучасних умовах»], (Київ, 29 жовтня 2009 р.) / Міністерство оборони України. Національна академія оборони України. – К. : НАОУ, 2009. – С. 93-95.

3. Богуш О.Ю. Психологічні чинники навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів / О.Ю.Богуш // Проблеми Сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. – Випуск 16. – Київ: Аксіома, 2012. – С. 55-64.

РОЗДІЛ 3

ЦИКЛІЧНО-ВЧИНКОВА ТЕХНОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ЗДАТНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ДО ПРОФЕСІЙНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВИЩОМУ ВІЙСЬКОВОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Збройне протистояння на території України висуває нові вимоги до системи військової освіти у вищих військових навчальних закладах та підготовки висококваліфікованих кадрів у сфері захисту недоторканості кордонів та незалежності нашої держави, зокрема, до навченості курсантів кульовій стрільбі.

Головним завданням освітнього процесу є не тільки засвоєння випускниками системи військових знань, умінь і навичок, формування необхідних компетенцій військовослужбовця [4, 35, 67, 118, 206, 242, 292], але й передбачає становлення особистості майбутнього офіцера, розвиток системи його цінностей та здатність до вчинку професійного застосування зброї задля захисту країни.

Тому важливою є організація навчального процесу, що спрямована на підготовку майбутніх офіцерів відповідно до сучасних вимог на основі сучасної методології з відповідним теоретичним підґрунтям. Вирішення цього надзавдання зумовлює застосування адекватного меті та завданням становлення особистості майбутнього офіцера, що професійно володіє зброєю, методологічного підходу, який має бути зреалізований в практичній програмі супроводження навчального процесу.

Отже, завданням цього розділу є обґрунтування, розроблення та емпіричне підтвердження ефективності діяльнісно-особистісної програми психологічного супроводження навчання майбутнього офіцера кульовій стрільбі.

3.1. Актуалізація психологічної складової навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів

За результатами наших досліджень, виявлено, що в звичних стереотипних умовах служби досить поширеним є те, що офіцери роками повторюють завчені при навчанні помилки в стрільбі. Таке явище спостерігаються у третини військовослужбовців з вислугою понад п'ятнадцять років. Рішення цієї проблеми зазвичай шукають у збільшенні числа тренувань без боєприпасів, у регулярному проведенні стрільб, при актуалізації несвідомої складової цього процесу, збільшуючи кількість стрільб. Але в результаті «завченої безпорадності» помітного успіху в подоланні «вогневої немочі» у цих осіб не спостерігається.

Причиною неуспіху можуть бути: неможливість вгамувати хвилювання в актуальній ситуації дії, пов'язане з тремтінням руки при прицілюванні і невпевненістю в позитивному результаті пострілу. Успішні дії на заняттях з кульової стрільби часто блокуються психологічними факторами, до яких відносяться: недооцінка значення нервово-психологічної стійкості для надійного попадання в центр мішені і помилкові погляди, що потрібний рівень стійкості є наслідком мимовільних дій; переключення уваги в завершальній фазі пострілу з зосередженості на своєму нервово-психологічному стані на роботу вказівного пальця; відсутність установок на збереження актуального стану прицілювання в певний час після пострілу; недостатній рівень дисциплінованості у своїй роботі; прагнення до отримання задоволення, а не тільки бажання гарного пострілу; орієнтація на досягнення задовільного результату стрільби, байдужість до отримання якісного результату.

Позиція, якої ми притримуємось, – разом зі значенням кількості стрільб, слід розглядати стрільбу як процес навчання, що має усвідомлений характер, і тому результати підготовки курсанта у такий спосіб мають бути прогнозованими.

Основні завдання при сприянні успішності навчання кульовій стрільбі – формування інтересу до кульової стрільби, готовності до тренувальної та змагальної діяльності, що вимагає вольових зусиль для подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод, вдосконалення емоційно-вольових якостей особистості, розвитку впевненості у собі при володінні зброєю; готовності до застосування зброї; виховання прагнення до успіху у навчанні, прагнення до його ефективності тощо.

Курсанти і студенти, які свідомо поєднують засоби технічної підготовки і прийоми психологічної саморегуляції, стабільно показують високі результати у кульовій стрільбі. В навчальній ситуації прийняття завдання важливим є усвідомлення поставлених завдань. Для ефективного навчання засобом бесіди проводилась активізація мотиваційних спонукань, мотиву любові до своєї Батьківщини, в процесі всієї військово-службової діяльності заохочувались відносини військового побратимства, здійснювалась актуалізація професійно-діяльнісної складової, техніка пострілу роз'яснювалась викладачем та інструкторами. Після виконання завдання здійснювались рефлексія і саморефлексія вчинку, самовідтворення та заглиблений аналіз всього процесу кульової стрільби, проявів емоційно-вольової регуляції тощо.

Курсантами застосовувалися вправи і прийоми, об'єднані у межах програми, яка містить чотири блоки: *перший* – цілеспрямована спеціальна психологічна підготовка, спрямована на озброєння курсантів психологічними знаннями, вміннями і навичками, які необхідні для компетентного і професійного застосування зброї і розвитку особистісних якостей людини, що професійно володіє зброєю; *другий* – психодіагностичний моніторинг ефективності навчання, мета якого полягає у зборі та аналізі інформації щодо відповідності якості навчання еталону та встановлення рівня ефективності навчання в розвитку знань, умінь, навичок та компетентності особистості майбутнього офіцера; *третій* – розвиток, який спрямований на нормалізацію та стабілізацію емоційного стану, емоційно-вольову регуляцію напруження

при подоланні труднощів, спрямований на відпрацювання особистісної детермінанти ефективного навчання; *четвертий* полягає у здійсненні психокорекційних заходів, спрямованих на усунення та відпрацювання алгоритму дій на операцій, пов'язаних зі змінами в ефективності навчання майбутніх офіцерів.

Принципи – є рамковими світоглядними настановами: метасистемності, циклічності, контекстності, синергійності. Принципи вчинкового підход є людиноствердними. Внутрішній світ курсанта – динамічна відкрита система, ядром якого як і всього людського життя є вчинок. Категорія вчинку – це осередок самопізнання і самотворення.

Вчинкова діалектика (В.Романець) [193] у навчанні передбачає наявність періодів особистісного становлення курсантів в процесі навчання кульовій стрільбі залежно від курсу навчання, повторення даного циклу на новому рівні якості.

При опануванні діяльнісної складової кульової стрільби ми звертали увагу на послідовне засвоєння всіх елементів, при необхідності повертались до незасвоєних; передбачалось оптимальне насичення змістом відповідно індивідуальних можливостей курсанта.

При сприянні розвитку мотивації, курсантам давалось цільове настановлення на актуалізацію змісту свідомості для з'ясування цілісного контексту захисту країни в житті людини. Для цього актуалізувалися уявлення про захисника від часів первісного світу, фольклору в уявленнях віри, витворах музики, живопису, літератури. Так здійснювався послідовний поступ до себе як захисника країни.

В ході проведення занять з вогневої підготовки, хвилювання за правильність наданої відповіді чи виконаної вправи, отримання зброї та набоїв для виконання практичних вправ в стрілецькому тирі або на полігоні спричинює напруженість ситуації. Спостереження за курсантами під час практичних занять з вогневої підготовки показали, що перед виконанням вправи у молодих вояків в тій чи іншій мірі підвищується кров'яний тиск,

збільшується частота скорочень серця, пітніють руки, спина, все тіло, у деяких осіб хвилювання досягає майже свого пікового значення [131].

Тому зі всією групою курсантів ми проводили роботу, яка сприяє регуляції психологічного стану у ситуації підготовки до стрільб і їх виконанню. Нервово-психологічне збудження передбачає побоювання і тривогу, і при посиленні до певної міри, може покращувати дію. Але існує певна межа збудження, його піковий вияв, за яким дія погіршується – завдяки зайвому напруженню. Далі включаються особистісні механізми бажання «не вдарити обличчям у багнюку», зберегти власне Я, порушується темп стрільби. Це зайве напруження споріднене до дії психологічного стану афекту і його можливо попередити лише на стадії входження у нього. Тому курсанти орієнтувались на спостереження за собою «зі сторони на ситуацію» за ознаками фізіологічних проявів неконтрольованого стану. Свідоме розслаблення м'язів є способом недопущення такого стану.

Психологічним прийомом (що відпрацьовується індивідуально) є пошук відчуття та образу, які сукупно налаштовують на зібраність при виконанні стрільб. Так, для одного курсанта, це може бути образ і відчуття низької зеленої трави, гладі синього озера, природної тиші і спокою, що дозволяють налагодити внутрішній стан. Деякі курсанти порівнювали себе в момент стрільби з краплиною води, що ритмічно відривається та падає, інші «зливались» з кулею в стволі своєї зброї, або порівнювали процес стрільби з натягуванням нитки до межі, але не допускаючи її пориву тощо.

Механізм вибору такого образу може бути актуалізований індивідуальним зверненням до досвіду більш раннього періоду життя, з увагою до ритмічних, заспокоюючих дій в їх послідовних операціях. Це можуть бути улюблені явища природи, технологізовані дієві образи тощо. Головне – індивідуальний їх характер, стереотипізація, однотонність, монотонність дій. Особам з нестабільним типом нервової системи (холерик, меланхолік) ці вправи особливо важливі.

З метою належного розвитку вчинкової активності у навчанні кульовій стрільбі, розвитку мотивації ми сприяли усвідомленню курсантами рушійних причин власної активності в підвищенні якості навчання.

Для свідомого окреслення спрямованості особистості важливим є постановка мети, в ім'я якої необхідно подолати труднощі (професійний захист країни і збереження власного життя, авторитет серед товаришів по взводу); ми орієнтували курсанта на постановку реально досяжних нових і більш високих цілей, конкретних (близьких) проміжних і перспективних.

Ми орієнтували курсантів на свідоме розуміння та осмислення особистісно значущих завдань і навчальної дії на майбутнє; чітке уявлення рухів, дій та операцій, які потрібно виконати; використання в кожному тренувальному занятті прийомів і методів психологічної саморегуляції, виконання самостійних рішень; виховання здатності протистояти негативним емоційним реакціям на екстремальні ситуації, що можуть перешкодити досягненню високого навчального результату; вміння оптимально контролювати свої дії, поведінку; розвивати обов'язковість при виконанні навчально-професійних завдань. Здійснення тренувального впливу на цілісну особистість майбутнього офіцера відбувалось при врахуванні вікових особливостей курсантів з властивим для них романтизмом юності.

Зайве і неконструктивне хвилювання юнаків ми вчили витіснити шляхом усвідомлення ними ряду механізмів успішної кульової стрільби і ефективного навчання, що мають закономірний характер. В свідомості майбутнього офіцера закріплювався психологічний механізм, який лежить в основі управління спуском в процесі пострілу. Вимога плавності спуску нерідко витісняє зі свідомості стрілка те, що плавність не є самостійним елементом техніки прицільного пострілу, а тільки способом не порушити положення наведеної на ціль зброї. Тому для курсантів підкреслювалась особлива роль уявлень при управлінні спуском, як це показано рядом джерел з числа навчальної та методичної літератури (О.О. Юрьєв, О. В. Барабанщиков, О.Я.Корх, М. Б. Умаров та ін.).

Для досягнення високих і постійних результатів в кульовій стрільбі необхідна увага зверталась на свідоме відношення до власної підготовки, вдосконалення необхідних навичок; здатність проявляти зусилля на межі з фізичними та психічними можливостям; розвиток емоційно-вольової витривалості, що дозволяють виявити результати навчання у напруженій обстановці.

Курсантів спонукали до актуалізації власного потенціалу. Поняття актуалізації означає процес виявлення дій, вчинків, передумови яких вже потенційно визріли, характеризує їх перехід у структуру поточного моменту.

Якщо поняття «активізувати» значить — пробудити до активності, посилити діяльність, оживити її [27, с. 385-386], то поняття актуалізації означає пробудження активності в тому, що існує потенційно, або вже може мати місце в діяльності і має шанс бути більш актуальним. Якщо особистість у своїй активності припускає здатність до цілеспрямованого і планомірного перетворення навколишнього й самої себе в ньому, то термін «актуалізація» акцентує увагу на переході можливого в дійсне і свідчить про розширення меж активності особистості. Якщо активізація може мати місце у підсиленні доведеної до автоматизму, механічної, звичайної діяльності, то актуалізація припускає актуальний характер даної діяльності у зв'язку із зовнішніми умовами, актуалізація або реалізація характеризує розгортання сутнісних сил особистості.

Термін актуалізації, що широко використовується у психологічній літературі для вивчення динаміки різних психічних явищ, указує на складні процесуальні механізми, що лежать у його основі. Щодо вивчення процесів мислення, С. Л. Рубінштейн писав [250], що за простим, як здається, актом, означеним терміном актуалізації, виявляється складний розумовий процес. Логічно припустити, що процес актуалізації є складним і у відношенні до інших психічних актів особистості, особливо, коли йдеться про актуалізацію сутнісного потенціалу особистості, у тому числі, у становленні громадянськості. Актуалізація у навчально-виховному процесі позитивного

розвитку припускає розгортання сутнісних сил індивіда. У процесі актуалізації переходять в актуальний план ті можливості, що без цілеспрямованого впливу можуть розвиватися не в повну силу, незважаючи на сприятливі умови віку чи умови актуальної діяльності. На перший план при цьому виступають такі важливі характеристики особистості, як-то: здатність до свідомого вибору, визначення життєвих орієнтирів, тверда життєва позиція й, передусім, розуміння людиною сенсу власного життя.

Істотною характеристикою становлення особистості стають тенденції, що в саморегулюванні людини інтегрують регуляційні процеси в цілеспрямовану життєдіяльність, у вчинкову активність. Основою нашого розуміння стали положення С. Л. Рубінштейна про тенденції, які виступають як прагнення, коли намічено не тільки вхідний, але і кінцевий їх пункт [250]. Проблема спрямованості, за С. Л. Рубінштейном це питання про динамічні тенденції, що як мотиви визначають людську діяльність, самі, в свою чергу, визначаючи її цілі і задачі.

Відношення курсанта до занять з вогневої підготовки може бути обумовлене зацікавленістю самим процесом стрільби, потребою вправного володіння зброєю, бажанням отримати позитивну оцінку, прагненням самоствердження у військовому колективі тощо.

Свідоме відношення до власної підготовки обумовлює актуалізацію і розвиток мотиваційної складової та характеризує пошук шляхів досягнення цілей самовдосконалення, які поступово змінюють особистість.

На початку підготовки основний акцент робиться на формуванні у курсантів не тільки інтересу до стрільби, що і так значною мірою властиве юнакам, але й на розвиток рис характеру, громадянської спрямованості, вольових якостей – дисциплінованості, відповідальності за виконання плану підготовки до стрільби і результати пострілів.

Базовими ставленнями успішного стрільця є повага до тренера, повага і вимогливість до самого себе. В ході сприяння успішності стрільби ми обґрунтовували та закріплювали на практичних заняттях правила стрільби,

вимагаючи від курсантів їх глибокого розуміння. Діяльність і свідоме діяння взаємопов'язані складові влучної стрільби. На основі поетапного формування розумових дій (П.Я.Гальперін, В.В.Давидов) курсанти засвоювали алгоритм правильних дій, візуалізували дії, проговорювали вголос, доводили до автоматизму, виробляли та аналізували індивідуальний почерк застосування зброї. Під час тренувань з використанням тренажера Скатт курсанти усвідомлювали типову для себе траєкторію прицілювання та показники стрільби, серед яких виокремлювався власний «лідерський» результат. Принцип використання лідерського результату був прийнятий нами з праць В.Плохих [211].

Для старшого юнацького віку властивим є активне професійне самовизначення, сензитивність до опанування майбутньою професією, до своєї життєвої перспективи і процесу професійного та особистісного вдосконалення загалом. В цьому віці існує протиріччя між романтичним уявленням про майбутню професію, реальною буденністю і труднощами, що виникають в навчанні. Завдяки зосередженості на техніці влучного пострілу, здійснюється перехід від романтичного-розважального юнацького ставлення до зброї у стійкий інтерес до процесу професійного застосування зброї. Завдяки звертання уваги курсанта на типові для нього помилки з візуалізацією хибних пострілів (з допомогою Скатт) здійснювався перехід від «завченої безпорадності» до усвідомленої впевненості дій, як можливості професійного виконання завдань. У віці старшої юності розвивається громадянська спрямованість і орієнтація на захист себе, інших та країни [276], відбувається засвоєння системи цінностей як регулятора соціальної поведінки та усвідомлення власної значимості в професійному захисті країни.

Через систему індивідуальних і групових бесід здійснювався розвиток системи уявлень курсантів про себе як військового професіонала, Я-концепція майбутнього офіцера. Нами розвивалась воєнно-ідейна переконаність курсанта в значущості своєї діяльності захисника країни,

формувався морально-психологічна готовність курсантів до виконання завдань за призначенням за будь-яких умов, навчання військовослужбовців основам організації психологічної підготовки та забезпечення психологічної стійкості. Військово-патріотичне виховання особового складу здійснювалось неформально, на національно-історичних, бойових, і в першу чергу – на сучасних прикладах мужності, традиціях українського народу, здійснювався розвиток самосвідомості військовослужбовця як громадянина і патріота України. Громадянська переконаність створює засади для формування військово-патріотичної спрямованості особистості курсанта, яка визначається моральною надійністю особистості.

У переважній більшості курсантів (56%) метою навчання у вищому військовому навчальному закладі визначилось бажання стати офіцером, професіоналом своєї справи та досягти кар'єрного успіху в обраній спеціальності. Це бажання проявилось у прагненні до змагання з іншими. Важливо було переорієнтувати курсантів, орієнтованих виключно на змагання з іншими (26%) на прагнення досягнути вищого результату по відношенню до попередніх власних результатів, що характеризує осіб з високим рівнем успішності та ефективності стрільби.

Впевненість курсанта у собі в ситуаціях стрільби залежить від переживання успіху в значущій діяльності та уникнення невдач. Уникнення невдачі при несприятливому досвіді може перетворитися на самостійне прагнення, тоді будь-яка ситуація, орієнтована на досягнення передбачає очікування невдач та негативних переживань, виникнення тривоги, занепокоєння (Т.С.Кудріна) [136]. При посиленні цієї потреби мотивація діяльності буде не конструктивною, а захисною, що значно знижує її ефективність. Тому у групи курсантів, орієнтованих на уникнення невдач був застосований прийом заохочення увагою тренера, викладача, психолога, тоді як неконструктивність орієнтації уникнення невдач пояснювалась і зосередження уваги на таких діях зі сторони педагогів та командирів не здійснювалась. У групи курсантів, які характеризувались прагненням досягти

виконання поставлених завдань на основі врахування складнощів, що супроводжують досягнення мети (36%), здійснювалась орієнтація на усвідомлення відповідності умінь поставленій меті. Цим здійснювалась діяльнісно-особистісна орієнтація курсанта у кульовій стрільбі, коли курсант «підганяв» свою діяльність через підвищення знань, умінь та навичок завдяки вольовим зусиллям, дисципліні чи іншим якостям особистості (індивідуально). В таких умовах проявляє себе вчинковий характер навчання і майбутній офіцер виходить на рівень свідомого удосконалення.

При діяльнісній орієнтації (42%) курсант не аналізує особливості власного характеру, в цьому випадку навіть досягнутий особистістю випадковий успіх не призводить до адекватної оцінки помилок і планування подальших зусиль для того, щоб вони не повторювалися. Ці курсанти потребують спрямованої дії тренера/викладача чи психолога на роз'яснення зв'язку успіху у навчанні і власних зусиль, спрямованих не тільки на опанування технікою стрільби, але й своєї особистості, власного нервово-психологічного стану тощо.

Задоволеність діяльністю викликає бажання вдосконалювати свою професійну майстерність, пізнати краще свій напрям роботи, поглибити психологічні знання, тобто, служить вихідним моментом формування психологічної складової діяльності (В.Д.Шадріков) [327, с.37]. Як показали наші дослідження, задоволеність стрільбою багато в чому пов'язана з упевненістю в собі у ситуаціях стрільби (70%), з відсутністю надмірної емоційної напруженості (27%).

Зайву емоційну напруженість ми долали тренуванням в умовах психічних переважань, у тому числі, при помірно напруженому ритмі професійної діяльності. Як наслідок – підвищена стомлюваність, що позначалась як на фізичному самопочутті людини, так і на якості стрільби, після таких тренувань.

Вплив на курсанта очікувань колективу щодо успішності результатів його діяльності у стрільбі визначає статус у даному військовому колективі

(В.В. Ягунов) [337]. Курсанти, на відміну від студентів, завдяки якості стрільби бажають підвищити авторитет та статус у військовому колективі. Тому для курсантів, що прагнули авторитету в колективі, але були досить неуспішними у стрільбі (26%) актуалізувалась можливість підвищення авторитету. За А.С.Троцем, особливо гостро для курсанта є усвідомлення ставлення курсантського колективу до себе – «як ставляться до мене» на першому курсі [291].

Формувальний експеримент проводився з курсантами з першого по випускний курс. Після визначення вихідних психодіагностичних даних особистісних якостей курсантів першого курсу навчання, обстежувані були поділені нами на контрольну та експериментальну групи по 60 чоловік в кожній. Так, курсантів представників високого рівня успішності у контрольній групі 23,3%, в експериментальній – 31,7%; середнього рівня успішності в контрольній групі 48,3%, в експериментальній – 45%; низького рівня успішності в контрольній групі – 28,3%, в експериментальній – 23,3% (рис. 3.1).

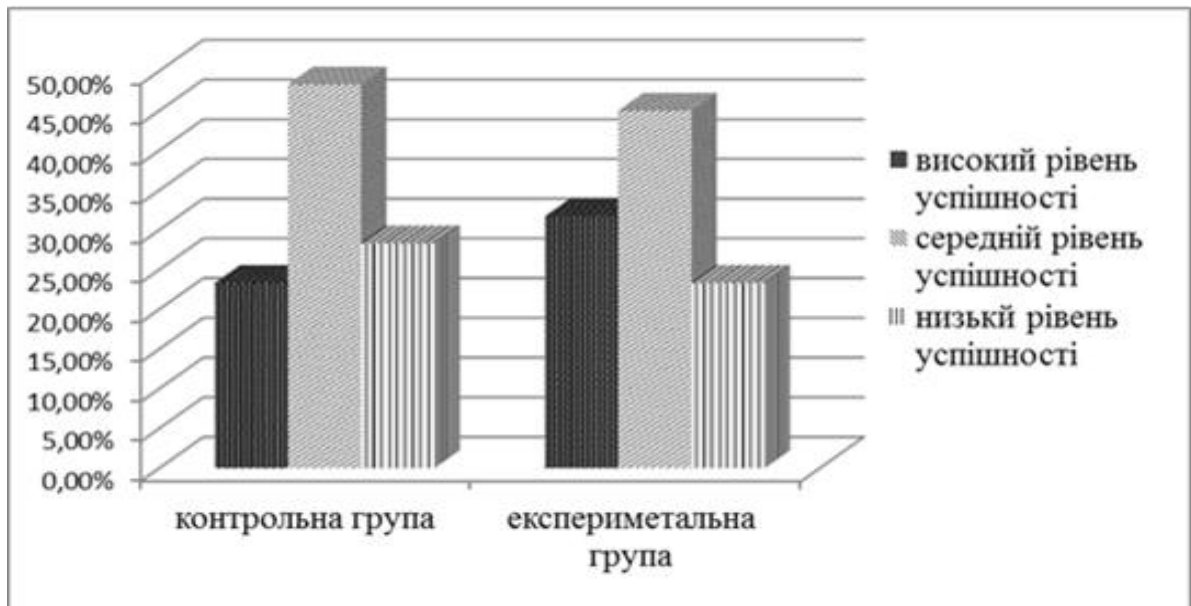

Рис. 3.1. Порівняння контрольної та експериментальної груп за рівнями ефективності навчання кульовій стрільбі

Порівняльний аналіз на етапі констатувального експерименту здійснювався з використанням t-критерію Стьюдента. За результатами статистичної обробки даних виявлено, що значення $t=0,97$ для рівнів успішності менше критичного при $p>0,05$, що свідчить про відсутність статистичних відмінностей в контрольній та експериментальній групах.

Для курсантів другого курсу властиве завершення адаптації до умов навчання та активний процес злагодженості курсантських колективів, підвищується їх згуртованість. Зростає значення розвитку професійних компетенцій, моральних якостей та їх роль для життя в колективі. Тому на другому курсі основна увага приділялась розвитку мотивації навчання кульової стрільби.

Третій курс вирізняється вираженою самостійністю, нерідко, курсанти навчаються нижче своїх можливостей, на цьому етапі відбувається зміна пріоритетів, на основі придбаного досвіду. Сформовані професійні якості займають провідне місце в системі оцінки курсанта навчальною групою, викладачами та в очікуванні відповідного ставлення до себе. За змістом цей період характеризується пошуком сенсу і активною діяльністю, спрямованою на остаточне опанування професійним еталоном і моральним ідеалом. Тому на четвертому курсі найбільшу увагу приділяли розвитку курсантів як діячів в їх суб'єктності і свідомості вчинків, пов'язаних з навчально-професійною діяльністю.

На четвертому курсі курсанти вирізняються чіткою приналежністю до професії військового. Курсанти більше замислюються над проблемами самореалізації і орієнтовані на активне придбання досвіду, що дозволить вважати себе гідною особистістю та компетентним фахівцем.

Вагоме місце займає орієнтація на оволодіння професійними якостями фахівця. Планове проходження практики та стажувань сприяє прагненню придбати всі ті знання, що необхідні для реалізації мети закінчення вузу та кар'єрного зростання, що перетворилася з бажання стати офіцером в майбутньому у найближчу перспективу отримання розподілу на подальше

місце проходження служби. Ставлення до навчання стає більш відповідальним, розвивається прагнення до самовдосконалення, самоосвіти, самовиховання.

Стажування у військах дає максимальне наближення до майбутньої професійної діяльності курсантів. Воно виявляє суттєвий вплив не тільки на процес формування професійних умінь і навичок у кульовій стрільбі. Тому на стажування кожному курсантові індивідуально давалось завдання, над розвитком яких особистісних якостей треба працювати, на які елементи удосконалення техніки стрільби слід звернути увагу з позиції психологічного супроводження процесу навчання. На четвертому курсі актуалізувався процес рефлексії курсантів. Ми спонукали курсантів до аналізу своєї діяльності, того, що вчиняли курсанти (індивідуально), у зв'язку з процесом удосконалення себе в майстерності кульової стрільби для професійного захисту країни.

Враховувалась задоволеність діяльністю як інтегративна ознака успішності і ефективності діяльності [240]. Особливу увагу на стажуванні ми приділяли зв'язку знань з психології з практикою військової служби та реальними тренуваннями у стрільбі (після віртуальних тренувань на тренажері Скатт та навчальних стрільб).

На практичних заняттях з вогневої підготовки, увагу курсантів ми звертали на різні екстремальні ситуації з використанням вогнепальної зброї і свою поведінку в цих ситуаціях, таким чином, розвивали особистісні якості курсанта у кульовій стрільбі. Ми детально аналізували як самі ситуації, так і те, як вели себе в ній курсанти, наскільки прийняте ними рішення було правильним і виявляло потрібний результат (в тому числі, і на психологічній смузі перешкод).

Слід відмітити, що не всі курсанти, які добре аналізували професійні завдання пов'язані з використанням вогнепальної зброї, могли так само успішно практично відпрацювати ситуаційні завдання в стрілецькому тирі чи на стажуванні. Ці факти примусили нас припустити, що розвиток їх мислення

дещо відстає від розвитку у практичних діях. Ми проводили систематичне обговорення ситуацій, що виникають на психологічній смузі перешкод, пов'язаних з використанням вогнепальної зброї, звертали увагу на їх аналіз та аналіз поведінки курсантів в цих ситуаціях. Такі обговорення надавали, за відгуками курсантів, велику допомогу під час стажування, примушували весь час аналізувати, оцінювати свою поведінку, тренувати спостережливість та мислення, спрямоване на практичну дію. Отже, розвиток уміння діяти в напружених ситуаціях, відбувався за активної участі самих курсантів. Третина курсантів відмітили покращення уважності та концентрованості на завданні.

Внаслідок поетапності формування розумової діяльності при стрільбі (поетапного відпрацювання всіх дій та операцій виконання стрільб – хвату зброї, правильної стійки, компетентного приведення зброї до бойової готовності, утримання пістолета, прицілювання, регуляції дихання, натискання на спусковий гачок, утримання зброї після пострілу (рис. 1.2). та усвідомленні психологічного супроводження техніки правильного володіння зброєю ми сприяли впевненості у собі під час виконання стрільб, здатності до адекватної самооцінки своєї діяльності, формуванню чітких навичок володіння зброєю.

В умовах формувального експерименту у всіх курсантів, не залежно від успішності в навчанні, 10 хвилин заняття з вогневої підготовки ми присвячували повторенню основних теоретичних положень, актуалізували мисленнєву активність курсанта, піднімали в обговоренні проблемні питання навчання кульовій стрільбі і особистісного розвитку курсантів у зв'язку з цими проблемами.

Впливи когнітивної сфери на успішність навчання здійснювались через актуалізацію відчуттів, необхідних для успішного пострілу. Це почуття ваги зброї та відчуття власного тіла. З метою зменшення амплітуди коливань зброї, на зап'ястя курсанту пропонувалось повісити ваги (500 гр) та утримувати зброю протягом 30 сек., далі 30 сек. робиться відпочинок, і так 5-

10 підходів. Завдяки цьому, при стрільбі на Скатті або зі зброї в тирі ми викликали у курсантів звичні адекватні відчуття важкості зброї.

Досить ефективною на практиці виявилась така вправа – стрілок приймає вихідне положення, цілиться протягом 10 сек., закриває очі на 10 сек., потім відкриває очі оцінює наскільки змістилась зброя відносно початкового прицілювання та приймає рішення щодо положення свого тіла при стрільбі (перемістити стопи, якщо зброя змістилась по горизонталі, змінити ширину постави ніг, якщо зміщення вертикальне, варіювати положення правої руки відносно плечей). Психологічним змістом цієї вправи було відчуття власного тіла при стрільбі. Вправа виконувалась декілька разів для закріплення цього відчуття.

Після вправи курсантам пропонувалось описати свої враження та пояснити складнощі, що при цьому виникали і можливості їх подолання.

Рефлексивна активність курсантів є післядіяльним чинником навчання. У курсантів підвищився ступінь рефлексивності (контрольна група – 19.31, експериментальна – 21.16), Співвідношення суб'єктивних та об'єктивних висловлювань КГ – $7,4 \pm 5,0$, ЕГ – $7,2 \pm 5,6$, індекс самосприйняття в контрольній групі $77,4 \pm 19,5$, в експериментальній – $78,3 \pm 18,7$.

В процесі навчання, таким чином, актуалізувались певні відчуття, мислення та інші пізнавальні процеси.

Емоційно-когнітивна сфера особистості забезпечує процес стрільби при правильній саморегуляції особистістю своїх переживань. Тому регуляція напруження та переживання з допомогою дихання – важливий елемент підготовки всіх курсантів. Крім того, дихання супроводжується ритмічним скороченням груп м'язів, рухом грудної клітки, що спричинює відхилення від точки прицілювання [260]. Нами використовувались вправи прогресивної м'язової релаксації за Е.Джекобсоном. Самостійна робота курсантів з опанування методу проводилась (на заняттях психології, кульової стрільби та заняттях з фізичного виховання) 2-3 рази на тиждень, самонавчання 1-2 рази

в день. Кожний сеанс триває від 30 до 60 хвилин. Весь курс навчання займав від 3 до 6 місяців.

Під час точного прицілювання та вижиму спускового гачка потрібно призупинити процес дихання саме у момент, коли організм готується до наповнення легенів повітрям (3-4 сек.), після виконання пострілу – відновити дихання.

Особлива увага зверталась на вміння здійснювати регуляцію дихання в момент емоційного напруження при стрільбі. В цьому напрямку курсантам низького рівня ефективності навчання кульової стрільби пропонувалась наступна вправа: в умовах вихідного положення курсант робив повний вдих, потім затримавши подих уявляв коло та повільно видихав у нього, повторюючи ці дії тричі. Таким же чином уявляв інші геометричні фігури при регуляції дихання. Для курсантів високого рівня ефективності навчання достатньо було змінити інтервал між вдихом та видихом та затримати дихання на декілька секунд.

Натискання на спусковий гачок – один із важливих технічних елементів стрільби. Для розвитку довільності натискання на спусковий гачок, курсантам пропонувалась наступна вправа: із закритими очима (краще зав'язаними), виконувати стрільбу без патронів по тридцять підходів протягом 10 сек. один постріл, далі робиться відпочинок 10 сек. Спочатку курсанти здійснювали постріли на 3-5 сек., тоді викладач ставив задачу – контролювати натискання на спусковий гачок, в межах 10 сек. Таким чином, у курсантів переноситься зайва увага з очікування стрільби на процес правильного виконання завдання. Цю вправу частіше проводили з курсантами, що характеризуються невпевненістю в собі під час виконання стрільб.

Для всієї групи здійснювався показ виконання завдання зі стрільби одним із курсантів за допомогою тренажеру Скатт. Щоб результати не висвічувались на екран та не озвучувались, проте зберігались у пам'яті комп'ютера, вікно комп'ютерної програми зверталось. Потім результати

обговорювали та аналізували всією групою. Виконання завдання на тренажері Скатт доцільно повторювати з курсантами, що мають завищений рівень самооцінки відносно кульової стрільби. Таким чином, Скатт дозволяв проводити роботу з профілактики самовпевненості при стрільбі.

Для розвитку зосередженості курсантів на вправі, здатності виконати завдання за визначений час, регулювати свій темп виконання стрільб виконувалась вправа на координацію положення тіла при стрільбі, що включає в себе тридцять пострілів без набоїв, кожний по 10 сек., на відпочинок відводилось 20 сек. Умовою виконання вправи є утримання зброї після натискання на спусковий гачок протягом 1сек., таким чином виконати постріл необхідно на восьмій – дев'ятій сек. прицілювання. Якщо курсант виконав вправу за менший проміжок часу, він все одно повинен утримувати зброю до команди «Стоп», тобто тримати зброю 10 сек. Якщо курсант не встиг виконати вправу у визначений час і пролунала команда «Стоп», він завершує постріл під час відпочинку і починає свій постріл за командою як і група, зменшивши таким чином свій час для відпочинку.

Дана вправа дозволила здійснювати розвиток саморегуляції курсанта при відпрацюванні індивідуального темпу стрільби. Вдосконалювались і відточувались операції діяльній складовій виконання стрільб. З метою утримання зброї після виконання пострілу, ми пропонували курсантам, уявити, що одразу після їх пострілу відбудеться інший постріл без їх участі і обов'язково необхідно, щоб ці попадання на мішені накладались один на одного.

Ці вправи дозволяють розвивати не тільки навички вправного володіння зброєю та усвідомлення техніки виконання стрільби, але і розвивати свої вольові якості, здатність до самоконтролю, оскільки вправи виконуються досить монотонно і є необхідність докладати зусиль для досягнення результату в умовах монотонії діяльності.

Відомо, що чим вищий рівень професійності, тим менше довжина траєкторії прицілювання (довжина коливань зброї під час виконання

пострілу). Тому доцільно візуалізувати процес пострілу на тренажері Скатт для кожного курсанта (індивідуально). При роботі на тренажері Скатт, увага курсантів зверталась не тільки на довжину траєкторії, враховувався також і час виконання пострілу, кучність стрільби та середню точку попадання. Завдяки спеціальним вправам на тренажері Скатт у курсантів розвивається здатність до візуального мислення при стрільбі, здатність розв'язувати завдання з опорою на характерний для своєї стрільби візуальний образ траєкторії рухів.

Для того, щоб зменшити психологічне навантаження щодо значення отриманого результату при стрільбі на кучність з патронами зазвичай використовується білий аркуш.

Стан оптимального емоційного напруження при вдалій стрільбі закріплюється в емоційній пам'яті та сприяє в подальшому впевненості та рішучості у подібних ситуаціях. Для розвитку оптимального рівня емоційної напруженості в екстремальних умовах ми вводили ситуацію змагань. В ситуації змагань курсанти навчалися змінювати власний психологічний стан напрямом думок і конструктивною діяльністю.

Уповільнене обмірковування технічного елемента курсантом на початку навчання дозволяє точніше уявити всі тонкощі досліджуваного руху і вчасно відсікає можливі помилки, і як результат – закріплення неправильного автоматизму.

При оволодінні технікою стрільби на основі розробленого алгоритму власної візуалізованої дії, ускладнювалися умови завдяки зміні термінів виконання вправи, доповнення вправи конкретними додатковими завданнями.

При вивченні окремого елемента техніки обґрунтовувалась ефективність дії на основі її психологічного змісту.

На початковому етапі навчання курсантів орієнтували на зосередження на техніці виконання, адже коли у свідомості домінує зайва турбота про результат, вона емоційно витісняє уявлення про те, як досягти цього

результату. Ця думка і відповідний їй емоційний стан починають заважати точним уявленням про технічні елементи, без виконання яких потрапити в «десятку» просто неможливо. Тому для досягнення бажаного результату увагу курсантів орієнтували до образу тих дій, які ведуть до цього результату.

Після виконання стрільб на Скатті курсанти були ознайомлені з результатами попередньої стрільби, аналізувались нормативи, відповідно яким виконувались вправи, проводилось індивідуальне консультування.

Розвиток готовності курсанта до професійного застосуванні зброї відбувався під час польових зборів (стрільби на полігоні з різних зразків озброєння та військової техніки, планових занять з психологічної підготовки). Таким чином, підвищувалось усвідомлення курсантами переходу від романтичного ставлення до зброї, що характерно для юнацтва до усвідомленого володіння зброєю в умовах професійної діяльності майбутніми захисниками країни.

З цією метою з курсантами експериментальної групи ми організували зустріч з військовослужбовцями – учасниками бойових дій. Була організована бесіда, яка мала на меті роз'яснити курсантам значення вправного володіння зброєю в бойових умовах на конкретних прикладах виконання завдання за призначенням та збереження життя.

Слід враховувати, що на початку навчання стрільба здійснюється без патронів, після адаптації стрільба здійснюється з використанням патронів.

Важливим є «знайомство» курсанта з відчуттям пострілу. Задача полягає в тому, щоб курсант виконував свої дії на такому ж рівні зосередження як і при тренуванні без патронів.

Курсант як правило відчуває напруження при наближенні пострілу, який у зв'язку з цим може відбутися долею секунди раніше або пізніше, що впливає на успішність стрільби. Перший постріл супроводжується неорганізованістю рухів, напруженістю м'язів обличчя, надмірним напруженням в результаті очікування свого пострілу та пострілу товариша

тощо. Тому ми спостерігали за характером переживань курсанта в момент пострілу, обговорювали відчуття курсантів свого емоційного стану та можливості його регулювання. Ми використовували закономірність – людина найбільш чутлива до засвоєння діяльності на її початку, тому відчуття новизни пострілу ми використовували для підсилення уважності до навчальних впливів.

В роботі з курсантами з високим рівнем напруженості, перед виконанням стрільб увага зосереджувалась саме на техніці стрільби, застосовувався метод довільного самонавіювання Е.Купе, самонакази типу: «Тримаю себе в руках», «Заспокоююсь», «Я знаю як потрібно це зробити». В іншому випадку ми навпаки концентрували увагу на досягненні високого результату та використовували самонакази «Мобілізуюсь», «Я повинен це зробити», «Я покажу кращий результат». Важливо, і ми це підкреслювали, суб'єктність при обиранні курсантом словесної формули для самонавіювання і самонаказу. Ми звертали увагу курсантів на те, щоб фрази чи слова, які вони для себе обрали, були дійсно значимими саме для них і спонукали до діяння.

Поряд з методом довільного самонавіювання Е.Купе, ми використовували вправи, що сприяють концентрації уваги на виконанні елементів стрільби та своїх відчуттях, що виникають у зв'язку зі стрільбою завдяки відволіканню від зайвих подразників. У курсантів формувалось вміння відволіктись від стороннього та в потрібний момент зосередитись на об'єкті, що сприяє зміні емоційного стану. Наприклад, курсантам пропонувалась вправа – зосередитись на годинниковій стрілці і якомога довше не допускати інших думок. Кожен мав вибрати свій образ для концентрації уваги. Цей образ мав відображати дію в стабілізаційному заспокоюючому ритмі. Спочатку виконання вправи займає не більше 5-7 сек., її слід виконувати як під час занять з вогневої підготовки, а і для розвитку навичок концентрації уваги. Використовувались за вибором психотехнічні ігри в спорті, які сприяють концентрації уваги [311, 312] (М.Цзен).

Нами здійснювалась корекція особистісних якостей курсантів, в першу чергу їх самостійності, прагнення орієнтуватись на свій кращий результат у стрільбі. На етапі констатувального експерименту нами було виявлено, що курсанти, які орієнтовані на свій кращий результат у стрільбі, мають ліпші показники якості стрільби $r=0,319$ при $p<0,01$.

В процесі формувального експерименту ми аналізували індивідуальну програму підготовки у стрільбі спортсменів високого рівня, результати їх тренувань на Скатт; деяких з цих прикладів детально обговорювались та аналізувались.

Курсантів спонукали до відтворення успішної стрільби у найменших деталях (починаючи з правильної стійки, дихання, прицілювання, образних асоціацій, закінчуючи натисканням на спусковий гачок), як при стійці на вогневому рубежі, так і при стрільбі без патронів, до зв'язування успішністю дії з типовим емоційним станом, що його супроводжує, сприяє успішності стрільбі при його відтворенні.

Таким чином, у курсантів формувався власний, характерний стиль виконання стрільб при орієнтації на ефективний процес і власний кращий результат, що впливають на успішність навчання індивідуально.

Для розвитку самостійності при діях у команді, з курсантами проводилась наступна вправа – група курсантів зав'язують очі, інструктор дає команду дійти до протилежного краю аудиторії, ні з ким не зіштовхнувшись, після того всі зупиняються і інструктор дає команду: не знімаючи пов'язок, взятися за руки та побудувати квадрат. В цей час інструктор спостерігає за тим, хто проявляє лідерські якості, а хто підпорядковується. Обов'язково, після виконання завдання проводилось обговорення.

Важливою є фіксація на відчуттях під час якісної стрільби. Курсантам пропонувалось провести аналогію своїх відчуттів при виконанні пострілу з відчуттями інших, їх уявленнях, що вони актуалізують перед стрільбами.

Проводилась вправа на розвиток уваги та пам'яті: курсант стоїть спиною до іншого курсанта, який розкладає на столі предмети, наприклад, набої; за командою тренера, учасник, що стояв спиною, розвертається на одну секунду до столу з метою миттєво запам'ятати предмети, потім повертається назад. Після цього курсант, що розкладав предмети, запитує учасника про те, скільки набоїв лежало на столі. Через певний час курсанти відзначали, що їх здібності запам'ятовування та уважності поліпшуються.

В межах орієнтації на розвиток військово-професійної спрямованості з курсантами всіх рівнів успішності організували зустрічі з ветеранами військової служби, учасниками бойових дій. Так формувалась орієнтація на навчання кульовій стрільбі як на спосіб професійного захисту країни.

В результаті проведених занять нам вдалось значно підвищити якість стрільб курсантів (рис. 3.3).

Якість стрільби «наближається до еталону» на середньому рівні ефективності збільшилась з 46,4% курсантів до 67,9%, натомість з'явилося 18,9% курсантів з якістю стрільби «еталонна».

На низькому рівні ефективності якість стрільби «наближається до еталону» проявилась у 50% курсантів, а «еталонна» – у 8,3% курсантів, натомість «нижче еталонної» – зменшилась до 41,7% курсантів.

На високому рівні ефективності зріс відсоток курсантів з якістю стрільби «нижче еталону» з 6,1% до 14%, відсоток курсантів з якістю стрільби «наближається до еталону» зменшився з 93,9% до 32,6%, натомість з'явилась якість стрільби «еталонна», що проявляється у 53,5% курсантів цього рівня, $\chi^2 = 27,91$ при $p = 0,001$, що свідчить про статистичну значимість отриманих співвідношень.

Після проведення формувального експерименту встановлено, що в експериментальній групі відсутні курсанти низького рівня ефективності навчання кульової стрільби, натомість в контрольній групі – 40% курсантів низького рівня ефективності, 38,3% курсантів середнього рівня та 21,7% курсантів високого рівня ефективності.

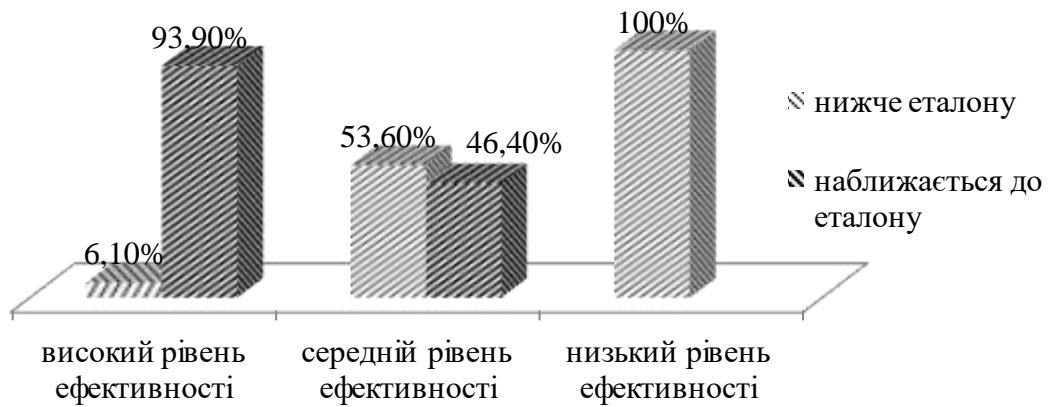

Рис. 3.2. Якість виконання стрільб до проведення формувального експерименту на різних рівнях ефективності навчання кульовій стрільбі

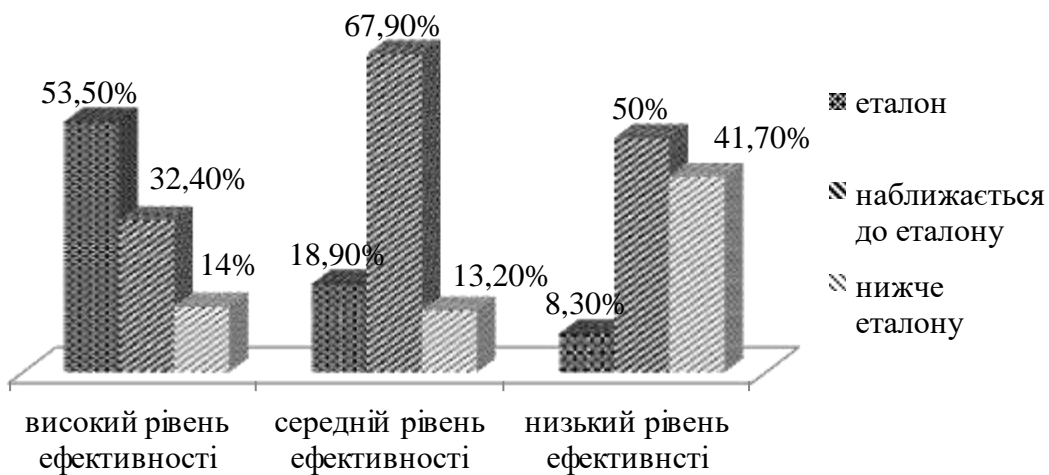

Рис. 3.3. Якість виконання стрільб після проведення формувального експерименту на різних рівнях ефективності навчання кульовій стрільбі

З метою визначення статистичних відмінностей за рівнями успішності між контрольною та експериментальною групами, нами застосовано t-критерій Стюдента, $t=6,36$, що більше критичного значення при $p<0,001$, та свідчить про наявність суттєвих відмінностей між групами.

3.2. Порівняння результатів навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів

Розглянемо та порівняємо результати проведеного формувального експерименту з врахуванням психологічної складової ефективного навчання кульової стрільби майбутніх офіцерів з використанням психодіагностичних методик, які ми застосовували під час констатувального експерименту (табл. 3.1).

Оцінка ефективності впливу психологічних чинників в контрольній та експериментальній групах здійснювалась за статистичними критеріями, зокрема t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок. З метою дослідження динаміки зміни психологічних показників ефективності навчання як в контрольній так і в експериментальній групі, їх статистичних даних, та визначення чи не пов'язана ця динаміка з впливом часу, нами застосовано тест Вілкоксона для порівняння двох залежних вибірок.

Таблиця 3.1

Порівняння даних ефективності навчання кульовій стрільбі до та після проведення формувального експерименту

Показники ефективності	Етап	Групи досліджуваних				t	p
		КГ (n=60)		ЕГ (n=60)			
		М	S	М	S		
Якість виконання стрільб	До	1,48	0,504	1,47	0,503	0,181	0,856
	Після	3,67	0,650	4,13	0,655	3,916	0,001
Задоволеність стрільбою	До	1,45	0,749	1,63	0,594	1,978	0,050
	Після	1,17	0,736	1,69	0,376	4,376	0,001
Впевненість у собі	До	1,97	0,712	1,95	0,723	0,127	0,899
	Після	1,98	0,504	2,37	0,520	- 4,102	0,001
Емоційна стабільність	До	4,23	1,760	4,47	1,682	- 0,742	0,459
	Після	3,28	1,2 09	4,12	1,508	- 3,340	0,001

<i>Продовження табл.3.1</i>							
Консерватизм	До	2,08	0,809	1,83	0,746	1,772	0,079
	Після	1,98	0,792	2,32	0,873	- 2,191	0,030
Орієнтація на себе	До	1,95	0,852	2,05	0,811	- 0,658	0,512
	Після	2,22	0,613	2,40	0,694	- 1,534	0,128
Самоконтроль	До	2,20	0,684	1,97	0,637	1,934	0,56
	Після	1,80	0,684	2,25	0,773	- 3,377	0,001
Напруженість	До	1,95	0,622	1,73	0,691	1,836	0,69
	Після	1,93	0,821	1,65	0,577	2,188	0,031
Соціальна ергічність	До	2,53	0,700	2,42	0,743	0,885	0,378
	Після	2,25	0,728	2,33	0,655	- 0,659	0,511
Емоційність	До	1,78	0,885	1,72	0,804	0,432	0,667
	Після	1,65	0,799	1,42	0,696	1,706	0,091
Рівень інтернальності	До	2,05	0,790	2,03	0,802	0,115	0,909
	Після	2,07	0,691	2,13	0,676	- 0,523	0,602
Сила волі	До	2,22	0,761	2,00	0,759	1,561	0,121
	Після	2,00	0,713	2,23	0,789	- 1,699	0,092
Самооцінка	До	2,02	0,723	2,05	0,675	0,001	1,000
	Після	2,05	0,701	2,18	0,431	- 1,569	0,119

Примітка: М – середнє значення; S – стандартне відхилення; статистично значущі відмінності – при $p \leq 0,05$ на етапі до експерименту та $p \leq 0,001$ на етапі після експерименту

При забезпеченні психологічного супроводження навчання курсантів кульовій стрільбі розвивався не тільки стійкий інтерес до професійного застосування зброї, мотивація професійного захисту країни, задоволеність стрільбою, але й розвивалась саморегуляція курсанта, бажання мати авторитет та підвищити свій статус серед військовослужбовців завдяки якості стрільби доповнювався орієнтацією на свій кращий результат.

Засвоєння техніки правильного володіння зброєю відбувалося при усвідомленні вчинкового характеру її професійного застосування, врахувалась поетапність формування діяльності. Для ситуаційних чинників особливого значення набуло відчуття влучних пострілів і психологічного супроводження, що обумовлює ефективність діяння у навчанні.

Після проведених занять якість стрільби у курсантів четвертого курсу в експериментальній групі вища ніж в контрольній групі ($M=4,13$) та ($M=3,67$) відповідно. В результаті застосованого тесту Вілкоксона маємо значення $Z = - 1,568$ при $p=0,117$, що свідчить про значимість підвищення ефективності якості стрільби. В експериментальній групі покращилась впевненість курсантів в собі в умовах стрільби ($M=2,37$), ($Z = - 2,844$ при $p=0,004$) курсанти цієї групи чітко усвідомлюють техніку виконання стрільб та здатні самостійно приймати рішення щодо оптимізації процесу стрільби, стрільба відбувається без зайвого напруження ($M=1,65$) на відміну від курсантів контрольної групи, де значення напруженості вище ($M=1,93$), при чому $Z = - 0,363$ при $p=0,717$, що свідчить і про природне зменшення рівня напруженості протягом навчання у ВВНЗ.

На першому курсі навчання значення показника консерватизм – радикалізм нижчі ($M=2,08$ та $M=1,83$), що обумовлено адаптацією першокурсника до умов навчання. На четвертому курсі навчання, високі значення в експериментальній групі за показником ($M=2,32$), на відміну від контрольної групи ($M=1,98$) свідчить про схильність до прийняття нових ідей та актуалізацію потреби у самовдосконаленні ($Z = - 1,886$ при $p=0,059$).

Для курсантів четвертого курсу навчання властиві високі значення показника орієнтації на свій кращий результат у стрільбі на відміну від першокурсників. Важливо, що на старших курсах в експериментальній групі ці значення вищі, ніж в контрольній групі ($M=2,40$) та ($M=2,22$), $Z = - 3,416$ при $p=0,001$ тобто актуалізація психологічної складової в ході проведених занять дозволила курсантам орієнтуватись на свій кращий результат в стрільбі та бути відносно незалежними від схвалення інших.

Зміни, що прямо чи опосередковано впливають на саморегуляцію у ситуаціях кульової стрільби пояснюються не тільки віком, курсанти дорослішають, мужніють. Рівень інтернальності в експериментальній групі курсантів четвертого курсу ($M=2,13$) вищий ніж в контрольній групі, що свідчить про внутрішній локус-контролю, на відміну від рівня інтернальності у курсантів першого курсу ($M=2,05$), $Z= - 0,790$ при $p=0,429$. На старших курсах курсанти більш схильні до самоаналізу, послідовніше та наполегливіше ставляться до досягнення поставленої мети. Після проведеного формувального експерименту значення показника самоконтролю вище в експериментальній групі ($M=2,25$). Потреба в соціальних контактах в експериментальній групі вища, ніж в контрольній, відповідно ($M=2,33$) та ($M=2,25$), $Z= - 1,835$ при $p=0,67$, що свідчить про вплив застосованих нами методів на розвиток комунікативно сфери курсанта.

В ході формувального експерименту сила волі у курсантів експериментальної групи стала вищою ніж в контрольній групі ($M=2,23$) та ($M=2,00$). Сприйняття дійсності і самооцінка стали більш адекватними. Поліпшились здібність курсантів керувати ситуацією, самооцінка курсантів експериментальної групи ($M=2,18$), в контрольній склала ($M=2,05$), $Z= - 0,599$ при $p=0,549$. Після актуалізації психологічної складової відсоток курсантів, що адекватно оцінюють рівень своєї підготовленості в стрільбі та рівень підготовленості групи на всіх рівнях успішності навчання кульовій стрільбі збільшився на 12%.

Показники соціальної і предметної ергічності вказують на те, що ефективність навчання підвищується там, де збільшується суб'єктність курсанта як по відношенню до дій, так і в ситуаціях дій в соціумі, адже професійна діяльність військовослужбовця здебільше є діяльністю в команді.

Рівень впевненості у собі під час виконання стрільб суттєво змінився в контрольній та експериментальній групі після проведення експерименту: в експериментальній групі відсоток курсантів не впевнених в собі знизився з 28,3% до 1,7%, а відсоток курсантів впевнених у собі під час стрільб

збільшився з 23,3% до 38,3%. Натомість в контрольній групі відсоток впевнених в собі курсантів знизився з 23,3% до 11,7%, відсоток не впевнених в собі курсантів також знизився з 26,7% до 13,3% ($\chi^2 = 14,978$ перевищує критичне значення $p=0,001$) (рис. 3.4).

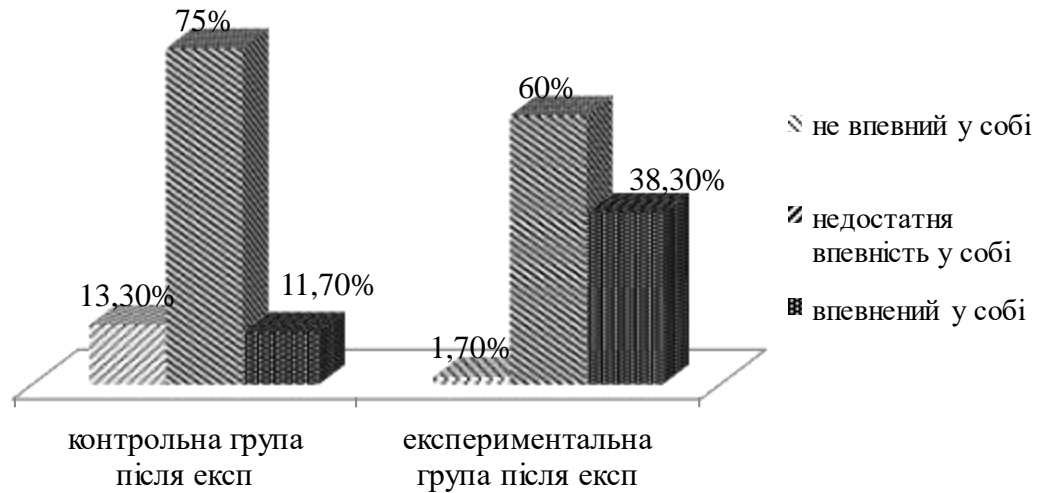

Рис. 3.4. Рівень впевненості курсантів при кульовій стрільбі після проведення формувального експерименту

В процесі формувального експерименту зменшилась кількість курсантів з високим рівнем напруженості та збільшилась кількість курсантів з оптимальним рівнем напруженості (стресостійкості) з 33,3% у контрольній групі до 55% у експериментальній групі ($\chi^2=13,990$ при $p=0,001$). В експериментальній групі 55% курсантів вирізняються оптимальним рівнем напруженості, лише 5 % курсантів мають високий рівень напруженості.

В контрольній групі оптимальний рівень напруженості притаманний 33,30% курсантів, а високий рівень напруженості в умовах стрільби проявляють 30% курсантів, що відповідно позначається і на якості стрільби (рис.3.5).

Нам вдалось майже вдвічі підвищити кількість курсантів, орієнтованих на власний результат у стрільбі з 22% у контрольній групі до 43,3% – у експериментальній групі ($\chi^2=5,922$ при $p=0,052$).

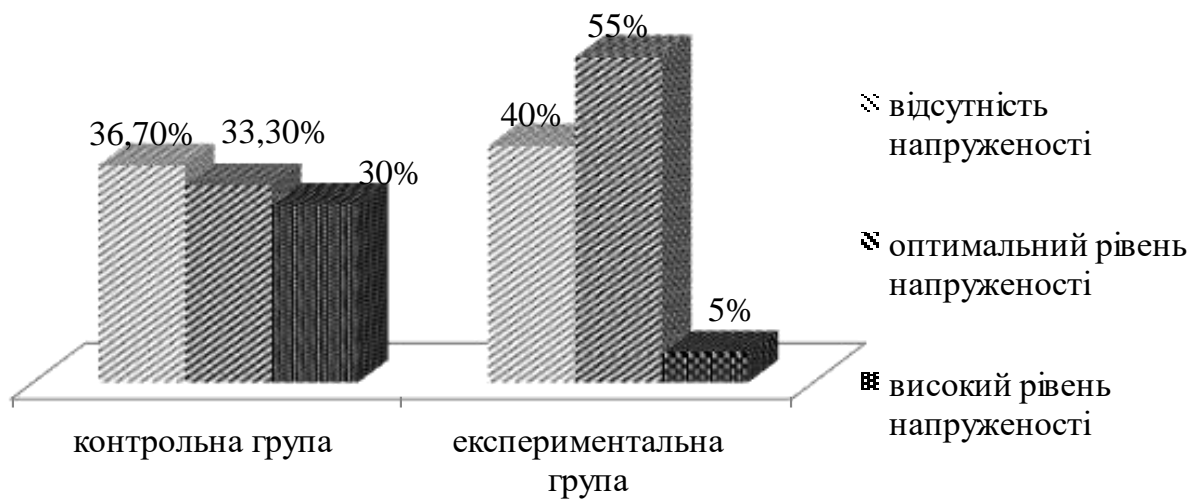

Рис. 3.5. Рівень напруженості курсантів після проведення формувального експерименту

Також, зменшився відсоток курсантів із залежністю від групи в процесі стрільб з 67% у контрольній групі до 41,7% в експериментальній групі (рис. 3.6).

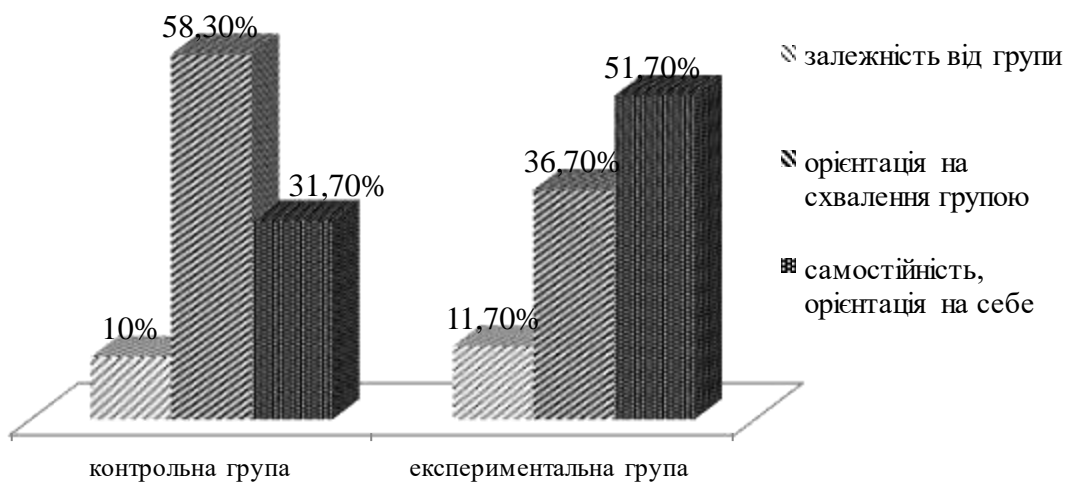

Рис. 3.6. Рівень конформізму курсантів у процесі стрільби після проведення формувального експерименту

Відповідні результати підтверджуються і кількістю курсантів з високим рівнем інтернальності, так самостійність та внутрішній локус-контролю

проявляють 30% курсантів експериментальної групи, в контрольній групі цей показник проявився у 27% курсантів, натомість, в контрольній групі переважає кількість курсантів з низьким рівнем інтернальності – 20,3%, в експериментальній відсоток курсантів складає 16,7% ($\chi^2=0,307$ при $p=0,858$).

Адекватна самооцінка властива 45% курсантів експериментальної групи та 15% курсантів контрольної групи, 35% курсантів контрольної групи вирізняються низьким рівнем самоконтролю, в експериментальній групі її відсоток склав 20%. В експериментальній групі 78,3% курсантів адекватно оцінюють себе в стрільбі, 20 % вирізняються завищеною самооцінкою. В контрольній групі 51,7% курсантів мають адекватну самооцінку, 25% курсантів вирізняються завищеною самооцінкою, 23,3% курсантів мають занижену самооцінку ($\chi^2=14,882$ при $p=0,001$) (рис. 3.7).

Кількість курсантів з високим рівнем сили волі в експериментальній групі майже в двічі більше ніж в контрольній групі, де роль психологічних чинників ефективності навчання кульовій стрільбі не було враховано в достатній мірі (45% та 25% курсантів відповідно). В контрольній та експериментальній групах низький рівень розвитку сили волі складає 25% та 21,7% відповідно, а кількість курсантів з середнім рівнем розвитку сили волі переважає в контрольній групі 50%, в експериментальній – 33,3% ($\chi^2=5,571$ при $p=0,062$).

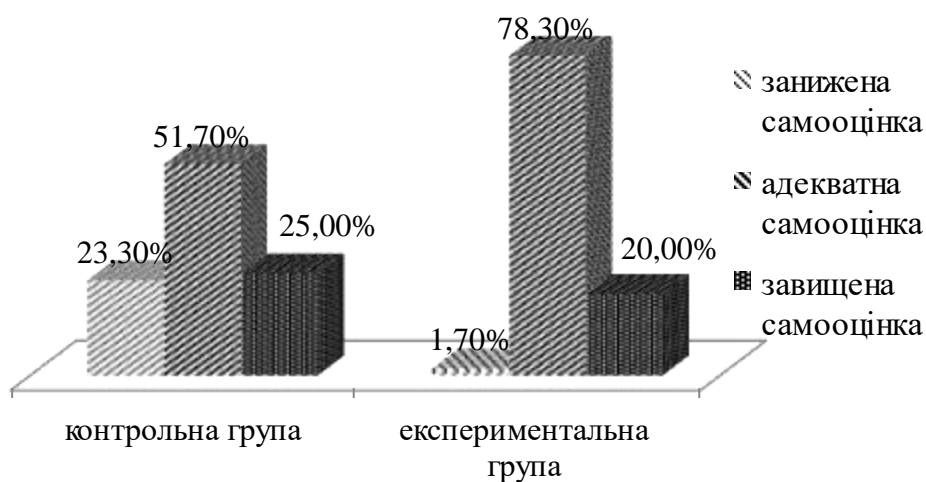

Рис. 3.7. Рівень самооцінки курсантів у процесі стрільби після проведення формувального експерименту

На високому рівні успішності та ефективності навчання 51,2% курсантів мають високий рівень сили волі, 34,9% курсантів вирізняються середнім проявом сили волі та 14 % курсантів мають низький рівень сили волі. На середньому рівні успішності переважає середній рівень прояву сили волі, так 41,5% курсантів мають середній рівень сили волі, 30,2% курсантів вирізняються високим рівнем сили волі та 28,3% курсантам властивий низький рівень сили волі. На низькому рівні успішності переважає середній рівень сили волі – 54,2 % курсантів, 29,2% курсантів вирізняються низьким рівнем сили волі та 16,7% курсантам притаманний високий рівень розвитку вольових якостей.

Після формувального експерименту підвищується зв'язок сили волі курсантів з рівнем самоконтролю ($r=0,615$ при $p \leq 0,01$), з орієнтацією на свій кращий результат в ситуаціях стрільби ($r=0,584$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до ризику ($r=0,436$ при $p \leq 0,01$).

Нами побудовано діаграму показників успішності та ефективності навчання кульовій стрільбі в контрольній та експериментальній групах після формувального експерименту (рис. 3.8). В процентному значенні вирізняється «профіль» ефективності навчання курсантів кульовій стрільбі.

У курсантів експериментальних взводів, в яких проводилась цілеспрямована робота з актуалізації психологічних чинників з урахуванням циклічно-вчинкового підходу, під час відпрацювання навчальних вправ зі стрілецької зброї ми спостерігали велику різноманітність застосованих психологічних прийомів саморегуляції, в порівнянні з курсантами контрольних взводів. Вони були менш схильні некритично переймати чужий досвід, проявляли більше ініціативи і самостійності в напружених ситуаціях, практично не виявляли емоційних зривів, невпевненості в ситуаціях стрільб, що призводить до помилок.

В контрольній та експериментальні групах простежується усвідомлення себе за навчально-професійною приналежністю (курсант, майбутній професіонал, військовослужбовець) – 81% та 84% відповідно;

моральним змістом вчинків застосування зброї для професійного захисту країни (захисник, воїн, побратим, патріот тощо) – 36% та 47%; особистісними якостями (веселий, стриманий, впевнений, сильний, дисциплінований) – 92% та 96% відповідно.

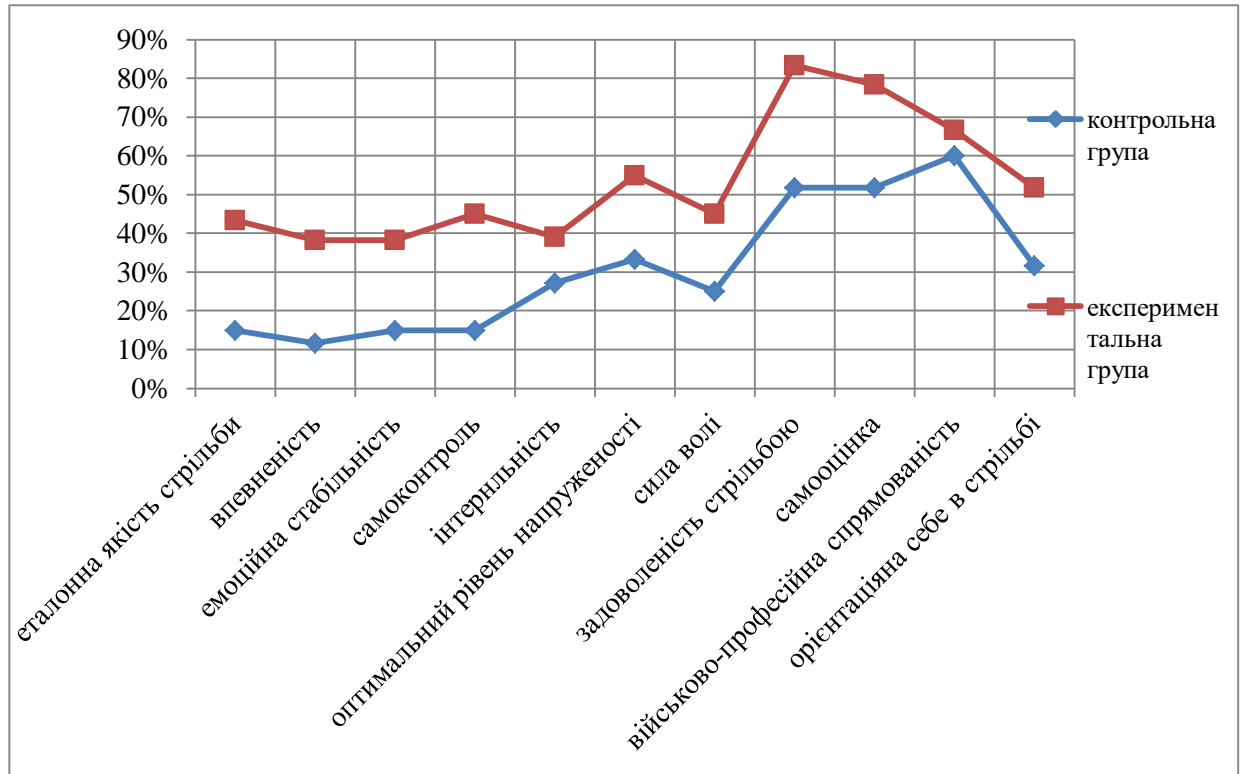

Рис. 3.8. Діаграма показників ефективності навчання кульової стрільби в контрольній та експериментальній групах після формувального експерименту

За допомогою множинного регресійного аналізу, визначено статистичну залежність ефективності навчання кульової стрільби (залежна змінна) з психологічними чинниками, так 51% варіації ефективності навчання кульової стрільби пояснюється впливом незалежних змінних ($R^2 = 0,507$), в нашому випадку – психологічними чинниками.

Провідний вплив на ефективність навчання кульової стрільби має ситуативний чинник ($B = 0,427$), значення коефіцієнта регресії є статистично значущим при $p=0,001$. Мотиваційний чинник ($B=0,269$ при $p=0,001$),

діяльний чинник ($B=0,115$ при $p=0,02$), післядіяльний чинник має значення коефіцієнта регресії $0,212$ при $p=0,018$).

3.3. Результати застосування діяльнісно-особистісної програми психологічного супроводження

Процес підготовки майбутнього офіцера з його початку і до завершення навчання курсанта у вищому військовому навчальному закладі традиційно супроводжується рядом психологічних методик, спрямованих на моніторинг розвитку психологічних якостей курсанта протягом усього навчання, а саме, розвитку його комунікативних та особистісних здібностей, рівня нервово-психічної стійкості особистості, військово-професійної спрямованості.

Розроблена та апробована програма діяльнісно-особистісного психологічного супроводження навчання курсантів вищих військових навчальних закладів кульовій стрільбі містила вплив не тільки на вогневу підготовку військовослужбовців, але й на викладання військової психології та педагогіки, військового навчання та виховання, морально-психологічного забезпечення, фізичного виховання тощо. Таким чином, було задіяно цілий комплекс дисциплін, посилювались структурно-логічні зв'язки між дисциплінами та спільна дія командира, викладача та інструктора.

Мета даної діяльнісно-особистісної програми психологічного супроводження – через розвиток вчинкової активності курсантів досягти більшого рівня успішності та ефективності навчання кульовій стрільбі.

Діяльнісно-особистісна програма психологічного супроводження навчання кульовій стрільбі курсантів вищих військових навчальних закладів завдяки актуалізації психологічних чинників впроваджувалась нами на протязі трьох років послідовно.

В період адаптації основний акцент робився на формуванні інтересу не тільки до стрільби взагалі, що і так властиво для старшого юнацького віку,

але і на усвідомленні техніки стрільби. Ми домагались орієнтації курсантів на усвідомленні своїх відчуттів від початкових стрільб, зокрема, ефекту першого пострілу.

Розв'язуючи завдання оптимізації адаптації курсантів, зважаючи на тривалий характер даного процесу, ми по-перше, сприяли прийняттю соціальної позиції курсанта ВВНЗ як захисника країни, і, по-друге, процесу супроводу певних результатів у навчанні аналізом психологічних причин та технічних і психологічних наслідків у навчанні кульовій стрільбі.

З метою підвищення мотивації навчання кульовій стрільбі для всіх курсантів організовувався перегляд відеороликів з висвітленням особливостей вогневої підготовки військовослужбовців різних армій світу.

Після проходження первинної військово-професійної підготовки всіх курсантів знайомили з технікою власної стрільби (вхідний рівень знань, навичок, умінь, у разі їх наївності, до спеціального навчання), потім уточнювали окремі елементи їх техніки, а далі вдосконалювали техніку стрільби з урахуванням індивідуального характеру пострілу.

Курсанти, що не мали практики кульової стрільби, в умовах експериментальної програми були залучені до актуалізації психологічних чинників навчання відповідно циклічно-вчинковому підходу.

Засвоєння основних правил стрільби з стрілецької зброї курсанти вивчали на основі поетапного формування розумової дії (В. Давидов).

Виконанню вправ у тирі передувало ретельне вивчення «індивідуального почерку застосування зброї»; проговорювання елементів стрільби без зброї; внутрішнє проговорювання елементів стрільби; перехід дії у внутрішній план та доведення цих дій до автоматизму при дотриманні заходів безпеки при поводженні зі зброєю.

Діяльнісний підхід мав другорядне значення по відношенню до особистісної активності курсанта, яку спонукали до діяльного характеру і прояву свідомого вчинку (до себе, професійного захисту країни, до інших, до навчання тощо).

При вивченні окремого елемента техніки та ознайомленні з ним обумовлювалась ефективність дії психологічними чинниками (у вправах на прийняття правильного положення тіла, прицілювання, регуляцію дихання, натискання на спусковий гачок). Чітка назва, пояснення призначення, неодноразовий показ елемента – спочатку був повільний, супроводжувався попереднім обговоренням його психологічного змісту; здійснювалось розучування елемента на основі поетапного формування дій, виправлення помилок. Пришвидшення виконання елемента в умовах, що ускладнювались здійснювалось після засвоєння психологічного змісту дії і її психологічних наслідків у разі виконання; здійснювалось закріплення і вдосконалення дій в ході навчальних занять при врахуванні індивідуальних особливостей емоцій та пізнання.

В. І. Моросанова відзначає, що «чим вище ступінь усвідомленого саморегулювання, розвиненість, взаємозв'язок всіх основних ланок саморегуляції, тим легше проходить адаптація до складних видів діяльності» [175].

Сучасні дослідження саморегуляції присвячені вивченню індивідуального стилю. В його структуру входять індивідуальні прийоми, способи поведінки, пізнання, практичні дії тощо. Поняття індивідуального стилю саморегуляції запропоновано О. О. Конопкіним і розвинуто В. І. Моросановою та визначається як стійка, типова своєрідність довільної активності. До стильових особливостей саморегуляції В. І. Моросанова відносить по-перше, індивідуально-типові особливості регуляторних процесів планування завдань, моделювання ситуацій, програмування дій, оцінювання результатів, тобто процесів, що реалізують основні ланки системи саморегуляції, і, по-друге, стильові особливості, які характеризують функціонування всіх ланок системи саморегулювання і є одночасно особливими властивостями, наприклад, самостійність, надійність, гнучкість, ініціативність [175].

За результатами аналізу стрільби на тренажері Скатт (довжини траєкторії, швидкості руху точки прицілювання, кучності стрільби, час виконання пострілу), курсанти усвідомлювали типову для себе траєкторію прицілювання, виокремлювався власний «лідерський» результат по відношенню до самого себе.

Оволодіння технікою стрільби здійснювалось на основі образу дії, розробленого індивідуально на основі візуалізації, структури вчинкової активності курсанта при навчанні стрільбі індивідуально, власного «почерку» стрільби. Після цього, умови виконання навчального завдання ускладнювалися, зокрема, завдяки зміні швидкості виконання вправи. Прийомами саморегуляції згідно професійному стандарту, доповнювались програмою діяльнісно-особистісного супроводження навчання кульовій стрільбі, внаслідок чого підвищувалась здатність курсантів свідомо контролювати власні прояви психіки, переключати увагу та концентруватися, відволікатися від негативних подразників, знаходити оптимальний для успішної кульової стрільби психічний стан.

Опосередкованими чинниками успішності у навчанні кульовій стрільбі стають створення зрілого навчально-професійного колективу, формування мотивації досягнень; розвиток громадянськості майбутнього офіцера як захисника країни (Л.А.Снігур); розвиток впевненості майбутнього офіцера у собі; визначення найбільш ймовірних джерел напруги (індивідуально) в ситуаціях кульової стрільби і джерел налагодження оптимального психологічного стану, освоєння психічного відновлення після напружених ситуацій кульової стрільби.

Стажування у військах максимально наближене до майбутньої професійної діяльності курсантів та впливає не тільки на формування професійних умінь і навичок в стрільбі, але й на становлення особистості майбутніх офіцерів. Під час стажування у військах здійснювалось перевірка знань, навичок та умінь, отриманих під час навчання кульовій стрільбі, вивчалися задоволеність діяльністю.

Для розвитку прояву ініціативи ми використовували групове самостійне тренування без керівництва викладача.

Формувальна робота проводилась диференційовано. Для курсантів з розвиненим стійким інтересом до процесу стрільби застосовувалось самостійне тренування – складна форма навчання, доступна лише для високого рівня успішності стрільби, «успішні» в кульовій стрільбі проявляють підвищені зусилля та терплячість. Для ефективності такого тренування ми ставили перед курсантами складну, але реальну мету.

Стрільба, що здійснюється без бажання, не лише втомлює, але й не приносить очікуваного результату навчання. Найбільш складним з позиції розуміння психологічної складової цього процесу є тренування без набоїв. В цьому тренуванні виключається можливість стимулюючого впливу колективу, що підкріплює зацікавленість. Тренування без набоїв з дотриманням всіх правил стрільби вимагає значного самоконтролю емоційних станів та вольових зусиль, розвиває свідоме прагнення до вдосконалення. В таких тренуваннях курсант досягає певного вдосконалення та, в результаті отримує здатність точно відмічати вибоїну на мішені при аналізі власних суб'єктивних відчуттів при оцінці виконаного пострілу. При цьому курсанти аналізують, а потім відпрацьовують до автоматизму положення мушки в прорізі прицільного механізму, положення зброї відносно мішені, враховують характер спуску курка в момент пострілу, направлення руху ствола в момент віддачі.

При кожному такому тренуванні чітко ставилось конкретне завдання по досягненню мети: попрацювати певний час (кількість годин, вибити певну кількість балів, домогтися високої кучності тощо). Такий метод не лише вдосконалює технічні навички стрілка, але й укріплює волю, виховує характер.

Методика актуалізації психологічних чинників навчання кульовій стрільбі безпосередньо на заняттях розрахована на 5 занять по дві години, що складає 10 годин за наступним переліком тем: «Загальні основи вогневої

підготовки»; «Пістолет Макарова»; «Тренажер Скатт»; «Прийоми та правила стрільби з Пістолета Макарова»; «Психологічні особливості виконання влучної стрільби. Методи саморегуляції» (табл. 3.6). Останнє заняття містило переважно спеціальні знання з індивідуальної психологічної підготовки.

Нами було включено актуалізацію психологічних аспектів в зміст заняття з вогневої підготовки. Розглянемо зміст заняття та методику їх проведення.

Таблиця 3.6.

Заняття з кульової стрільби

№ з/п	Тема	Кількість годин
1	Загальні основи вогневої підготовки	2
2	Пістолет Макарова	2
3	Тренажер СКАТТ	2
4	Прийоми та правила стрільби з Пістолета Макарова	2
5	Психологічні особливості виконання влучної стрільби Методи саморегуляції	2

Тема заняття: «Загальні основи вогневої підготовки» - 2 години в навчальній аудиторії.

Для мотивації навчання викладач розповідав історію розвитку та вдосконалення зброї з первісних часів, поступово переходив до зразків озброєння механізованих підрозділів в Збройних Силах України та роз'яснював основні бойові властивості та характеристики різних зразків озброєння. З метою формування зацікавленості у подальшому вивченні зразків озброєння та особливостей їх вправного застосування, викладач використовував плакати, фотографії із використанням вказаної зброї в сучасних умовах бою, макети зразків озброєння.

З метою усвідомлення необхідності вправного володіння зброєю як способі професійного вдосконалення, на заняття запрошувався офіцер –

учасник бойових дій, який на конкретних прикладах роз'яснював курсантам значення вправного володіння зброєю. Такі зустрічі сприяли формуванню готовності до захисту Батьківщини та розвиток військово-професійної спрямованості.

При роз'ясненні матеріалу підкреслювалась важливість вогневої підготовки у професійній підготовці майбутнього офіцера, необхідність мати теоретичну та практичну підготовку для ефективного застосування стрілецької зброї.

Курсантам роз'яснювали необхідність тримати зосередженість та пильність до кінця виконання стрільб, застерігали від втрати зосередженості та контролю за своїми діями після серії вдалив пострілів.

У курсантів з низьким рівнем ефективності навчання досліджувались причини неуспіху (індивідуально) – через невдалий початок стрільби або внаслідок втоми. Усунення помилок є попередженням розвитку невпевненості у власних силах.

При хвилюванні через обмеження часу (при виконанні відповідних вправ), коли вдалий момент для пострілу втрачено і ліміт часу виходить, це призводить до того, що стрілок відволікається, в результаті робить поспішний постріл, необережний чи зухвалий. Проблема можливості зриву курка може виникнути, якщо пристрілка зброї відбувалась неякісно і спусковий гачок не відкореговано. Рухи при цьому стають скованими та обережними, увага відволікається і зазвичай виходить невдалий постріл внаслідок негативного психологічного змісту дії.

Думки, що віддзеркалюють страх зміщення зброї в момент пострілу ведуть до гальмування виконання пострілу. В результаті стрільба затягується, з'являється втома у м'язах, тощо (М. Б. Умаров [293, с.13-19]). «Будь-які фактори, що впливають на успішність стрільби діють двома шляхами: відволіканням уваги від точного та своєчасного спуску курка зброї та посиленням стартового хвилювання. Для того, щоб звести до мінімуму вплив цих факторів, необхідно зусиллям волі концентрувати увагу на правильному

та точному виконанні елементів стрільби, отримати досвід спортивної боротьби та розширити можливість спокійно відноситись до зовнішніх факторів» М. Б. Умаров [293,с.19].

Як відмічає О. О. Юрьєв, іноді, навіть у гарно тренованих стрілків настає період, коли порушується узгодженість між прицілюванням та натисканням на пусковий гачок. В більшості випадків, негативний стан (приклад: достатньо впевнена стійка, проте вказівний палець не натискає на гачок [335]. Пізніше, коли зброя починає відхилятися, стрілок в останні доли секунди розуміє, що вдалий момент для пострілу втрачено, але все одно із запізненням тисне на пусковий гачок).

Такий стан виникає внаслідок випадкового успіху стрілка, який він переживає з приводу очікування іншими високими результатами, спортивної невдачі на відповідальних стрільбах. Внаслідок сильного хвилювання, виснаження в результаті постійних тренувань, його побоювання повторення поганого результату, негативного оцінювання експертами тощо створюється відчуття непевненості в собі. Внаслідок неконтрольованих думок про аналіз здійснення пострілу зброя коливається, посилюється свідомий контроль за діями при натисканні на пусковий гачок. При цьому порушується відпрацьований раніше автоматизований характер виконання дії, оскільки в уже визначені між певними нервовими центрами умовнорефлекторні зв'язки влітаються нові вищі центри свідомості [335, с. 269-270].

Причинами постійної емоційної напруженості можуть бути: надмірна емоційна збудливість, невірноваженість; недостатній рівень розвитку професійних здібностей, знань, навиків та умінь, які необхідні для успішної службової діяльності; недостатній рівень розвитку професійної спрямованості. Наслідки проявляються в роздратуванні, підвищеній втомлюваності, занепокоєнні, пригніченому настрої, почутті непевненості, страху, послабленні уваги, підвищеній навіюваності тощо.

Увага курсантів зверталась на те, що підвищення емоційної напруженості негативно відбивається на результатах стрільби.

Необхідним стає синтез якостей особистості, що дає можливість упевнено, самостійно, без емоційного напруження виконувати свою професійну діяльність у різних, часом непередбачуваних умовах упродовж всієї професійної діяльності з мінімальними помилками, що стає можливим внаслідок свідомої активної післядії.

Встановлювався зв'язок між успішністю навчання кульовій стрільбі і характеристиками майбутнього офіцера. Психологічний центр дії невмілого стрілка – помилкове уявлення про техніку прицілювання і здійснення пострілу як про необхідність негайного (ривком) спуску курка в ту коротку мить, коли йому здається, що він «зловив» потрібну мить. Відбувається ривок і, внаслідок цього, відхилення лінії прицілювання вниз – політ кулі здійснюється нижче цілі або вправо-вліво від неї. Результат такої дії – невлучення. Психологічний ефект невлучення – пригнічення. У наслідок ряду невлучень виникає психологічний бар'єр. «Психологічний бар'єр – це вплив негативного минулого досвіду тих, хто навчається, який перешкоджає розумінню й правильній оцінці ситуацій, фактів, закономірностей, вибору способів дії, стратегій вирішення проблем, сприйняттю інновацій у навчальній діяльності, що, насамперед, виявляється в пізнавальній та комунікативній пасивності суб'єкта навчання та унеможливорює належне виконання ним навчальних завдань. Внаслідок, утворюється хибне коло, складові якого посилюють одне одного, розірвати яке покликаний викладач (Н. В. Сопілко)»[278].

Вивчення навчального матеріалу будувалось на знаннях та вміннях, отриманих курсантами під час проходження первинної військово-професійної підготовки чи в спортивних секціях в період навчання в загальноосвітній школі, на заняттях з початкової військової підготовки. З курсантами обговорювались відчуття та емоції, що виникали у них під час стрільб та визначалось, які складності були під час стрільб. Увага зверталась на те, що досконале вивчення матеріальної частини зброї сприятиме впевненості при володінні нею.

Впевненості в собі в умовах стрільби сприяє засвоєння вимог безпеки при поводженні зі зброєю та боєприпасами. Викладач роз'яснює, що вогнева підготовка є обов'язковою дисципліною вищого військового навчального закладу та видом діяльності підвищеної небезпеки та будь-яке порушення заходів безпеки при поводженні зі зброєю може призвести до небезпечної ситуації або нещасного випадку. Знання правил поводження зі зброєю та заходів безпеки під час виконання стрільб також є важливою складовою успішності навчання кульової стрільби. В структурно-логічні зв'язки було включено дисципліну «Безпека життєдіяльності», в змісті якої передбачався психологічний аспект безпеки при кульовій стрільбі

При проведенні зняття за темою «Пістолет Макарова» (2-годинне заняття проводиться в навчальній аудиторії) вводиться наступний психологічний зміст: залежність психологічного стану стрільця від технічного стану зброї.

В момент виконання стрільб в тирі, стрілок повістю зосереджений на стрільбі, будь-яка затримка стрільби з бойової зброї у новачка завжди викликає схвильованість або паніку. На занятті був актуалізований зв'язок з військовою психологією, де вивчається стан паніки в умовах військової професійної діяльності. Курсанти повторювали закономірність, згідно якій паніку легше попередити, ліквідувати на етапі входження в цей стан; зупинити активний стан допомагає віднайдений в свідомості достатньо сильний подразник. При цьому, при вивченні матеріальної частини зброї викладач робив акцент на важливості отримання твердих навичок в розбиранні, збиранні, чищенні зброї, огляді, підготовці до стрільби та стрільбі, згадував особливості внутрішньої та зовнішньої балістики. Увага курсантів зверталась на можливість швидкого визначення причин затримок в стрільбі та вмілому усуненні несправностей.

Досконале знання матеріальної частини зброї та їх призначення сприяло зменшенню рівня емоційно-психологічного напруження в складних умовах ведення стрільби.

Курсанти намагались вдосконалити власні навички, усвідомити свій кращий результат та перевершити в ньому своїх одногрупників. Розвивалась зацікавленість в навчанні.

Емоційно-вольова активність наскрізно присутня на всіх етапах учинкового циклу ефективного і успішного навчання. На кожному етапі вчинкового циклу відпрацьовувались властиві йому акценти.

На ситуативному етапі важливо стабілізувати власний психологічний стан для спокійного виконання наступних елементів пострілу; для підвищення мотивації навчання, що вже досягло певного рівня, з курсантами проводили міні-змагання на розбирання та збирання пістолету із зав'язаними очима, на операційно-діяльнісному – важливим є чітке розучування кожної операції дії та доведення їх до автоматизму, з одної сторони, з іншої, і головне, свідоме ставлення до удосконалення своєї діяльності, ініціація вольових зусиль у спрямованому напрямку. Після здачі нормативів курсантами, викладач разом з психологом спонукав курсантів розповісти про відчуття та емоції, що у них виникали під час виконання. Такі обговорення дають можливість курсантам зрозуміти, які саме емоції та переживання виникають у них в ситуаціях змагання.

На операційно-діяльнісному етапі враховувались індивідуальні психофізіологічні особливості людини. Прицілювання – є складним зоровим та руховим процесом, що вимагає високої координації дій стрілка. При цьому, зоровий аналізатор сигналізує про відхилення прицільних механізмів, а імпульси центральної нервової системи посиляються до відповідних м'язових груп, для корекції положення руки зі зброєю відповідно до цілі. Для правильного прицілювання необхідно, щоб мушка розташовувалась чітко посередині прорізу цілика, а її вершина була на рівні з верхніми краями цілика. Відомо, що око не може чітко сприймати зображення, розташовані на різній відстані, таким чином, якщо стрілок чітко бачить мушку, то мішень буде сприйматися розпливчато. Перед початком відпрацювання практичних вправ, необхідно визначити сприятливий метод прицілювання: одним оком –

монокулярне прицілювання, обома очима – бінокулярне прицілювання. Для кожної людини властиве провідне око, що сприяє прицільній стрільбі. Для того щоб визначити «провідне», «прицільне» око, потрібно, тримаючи кисть руки на деякій відстані, скласти пальці в кільце та подивитись через нього на деякий мілкий предмет, таким чином, щоб бачити його обома очима. Після цього по-черзі закриваючи око, простежити, чи залишається предмет в кільці. «Прицільним» буде те око, яким стрілок бачить предмет не зміщеним (О.О. Юрьєв) [335, с.225].

Курсанти орієнтувались на чітке усвідомлювати положення мушки та точне її вирівнювання і намагались не зміщувати погляд з мушки на мішень, бо це призводить до передчасної втоми м'язів ока і зайвої психологічної напруженості як результат та збільшує час прицілювання, що тягне за собою збільшення коливань зброї та невдалий постріл.

Регуляція дихання має не аби яке значення для успішної стрільби, оскільки супроводжує ритмічні рухи грудної клітки, живота, що викликає зміщення та коливання зброї. За О.О.Юрьєвим пульсація при затримці дихання на вдиху значно менша ніж на видиху, та сприяє певній нерухомості стійці стрілка на той проміжок часу, що необхідний для вдалого пострілу.

Амплітуда коливань залежить від правильної стійки стрільця та його психічного стану, таким чином курсанту необхідно оволодіти майстерністю своєчасного та плавного натискання на спусковий гачок при ефективній саморегуляції власного емоційного стану.

Натискання спускового гачка має вирішальне значення в техніці виконання пострілу. Влучна стрільба досягається завдяки узгодженості процесів плавного натискання на спусковий гачок та прицілювання. Складність полягає у тому, що під час прицілювання відбувається коливання зброї.

Однією з помилок стрілка є різкий ривок спускового гачка. Частіше така помилка спостерігається у невпевнених у собі стрілків – початківців, коли вони намагаються вловити нетривалий сприятливий момент, постріл

здійснюється швидко. Наслідками ривка є погіршення кучності стрільби, далекі нефіксовані відриви вліво та вниз. Тренування «вхолосту» допомагає оволодіти руховими навичками при натисканні на спусковий гачок, дозволяє правильно відпрацювати техніку натискання на спусковий гачок. В результаті цього зброя не буде зміщуватися.

Мотивація на виконання цієї монотонної вправи підвищується, коли викладач та психолог пояснюють її значення для влучної стрільби.

Іншою помилкою може бути «затягування пострілу», внаслідок чого стрілку не вистачає подиху при затримці дихання, око втомлюється, що призводить до зниження уваги і концентрації на прицільному механізмі. Крім того, через втому м'язів втрачається стійкість, зростає індивідуальна психічна напруженість. Курсант натискає на спусковий гачок в несприятливих умовах. «Затягування пострілу» відбувається внаслідок занадто обережного повільного натискання на спусковий гачок, що спричиняє страх здійснити невдалий постріл і надалі. При стрільбі без патронів цей шлях сприймається нормально, а при переході до стрільби з патронами натискання вимагає значного зусилля при такому ж затягуванні пострілу, це призводить до порушення взаємодій нервових процесів в рухових центрах, що відповідають за роботу м'язів.

Для розвитку довільності курсантам пропонували вправу: натискання на спусковий гачок із зав'язаними очима протягом 10 сек. по 2-3 підходи. З метою концентрації уваги курсанта на власних відчуттях та правильному виконанні натискання на спусковий гачок, вправа виконувалась із закритими очима.

По закінченню вправи курсанти висловлювали свої враження, описували відчуття та планували подальші кроки у навчанні стосовно вдосконалення особистості та діяльності.

Утримання зброї після пострілу – важливий елемент влучної стрільби, що передбачає затримання зброї в тому ж положенні для стрільби вже після здійснення пострілу. Детальніше цей елемент стрільби розглядався через

висвітлення зображення руху траєкторії прицілювання з тренажеру Скатт на екран, чим запобігали передчасному зміщенню зброї.

З метою утримання зброї після пострілу, здійснювались координація положення тіла, прицілювання та натискання на спусковий гачок. З курсантами виконувалась вправа, що включає виконання пострілу протягом 10 сек. по 5-6 підходів. Особлива увага курсантів звертається на утримання зброї після натискання на спусковий гачок протягом однієї секунди тобто на 8-9 сек. В разі, якщо курсант виконав завдання за менший проміжок часу, він все одно утримує зброю до команди «Стоп» або, якщо виконав вправу після команди «Стоп», - скорочував свій власний час для відпочинку.

По закінченню вправи обговорювались складнощі, що виникали під час виконання та відчуття, які супроводжували вправу.

Виконання даної вправи сприяє розвитку індивідуального темпу стрільби, усвідомленню техніки виконання стрільб та розвитку самоконтролю.

Двохгодинне заняття за темою: «Тренажер Скатт» починається із короткого опитування курсантів щодо особливостей виконання елементів стрільби з урахуванням його психологічного змісту та основних правил поведіння зі зброєю, що триває 10 хв.

Під час проведення заняття викладач пояснює особливості підготовки та стрільби на тренажері Скатт. Здійснюється показ виконання стрільби на тренажері і роз'яснюються всі параметри та характеристики виконання пострілу, що виводить тренажер на екран монітора.

Курсант виконує звичну для себе вправу на тренажері, результати зберігаються в пам'яті комп'ютера. Після завершення вправи результати висвітлюються на екран, аналізуються допущені помилки та обговорюються групою. Особливу користь ми вбачаємо у задіянні тренажера з курсантами, які мають завищений рівень самооцінки.

Візуалізація траєкторії прицілювання дозволяє точніше уявити всі тонкощі руху і дає можливість вчасно попередити закріплення помилок. В

результаті курсанти розвивають здатність до усвідомлення процесу стрільби, дій та операцій.

Для розвитку професійного аналізу курсантам давалися завдання провести цілеспрямоване спостереження за окремими фрагментами стрільби своїх однокласників з різним рівнем успішності на зображеннях процесу, результату пострілу, отриманих на тренажері Скатт, здійснювався аналіз помилок.

Оскільки емоційно-вольовий компонент є наскрізно присутнім на всіх етапах учинкового циклу психологічної підготовки до професійної діяльності, для курсантів під час занять вводився стресовий фактор звукошумових перешкод – запис пострілів із стрілецької зброї. Досить швидко у курсантів формувалась психологічна стійкість до звукошумових перешкод, чого і вимагає курс стрільб.

Зайва турбота про результат стрільби створює певний емоційний фон, що заважає зосередитись на техніці. В процес тренувань на тренажері Скатт вводилися міні-змагання на правильність виконання вправи (не на її результат), що зосереджує увагу курсантів на усвідомленому виконанні стрільб, активному використанні закарбованих в уяві образів. Після проведення індивідуальних міні-змагань курсантам пропонувалось описати свої відчуття на папері, провести аналогію з уявленнями або процесами, які вони актуалізували в процесі стрільби. Курсантам під час самостійної підготовки ставилось завдання навчитися відтворювати відчуття та образи, що супроводжували їх під час вдалих та правильних стрільб.

Результати проведення змагань вивішувались на стендах та формувалась рейтинг кращих стрілків. Паралельно з цим, психолог сприяв правильному сприйманню курсантом свого рейтингу і результату.

З метою розвитку впевненості у собі в ситуаціях стрільби через становлення власного стилю стрільби та орієнтації на власний кращий результат, курсантам демонстрували записи з тренувань на тренажері Скатт

відомих стрілків, звернувши увагу при цьому, що у кожного з них індивідуальна траєкторія, власний час на виконання вправи тощо.

Під час двох годинного заняття в тирі «Прийоми та правила стрільби з пістолета Макарова» курсанти вивчали та вдосконалювали техніку виконання стрільб. Крім перевірки знань матеріальної частини та виконання нормативів, відпрацювання прийомів та правил стрільби з пістолету, виконання вправи у заняття вводився і психологічний зміст.

Під час роботи навчальна група ділилася на 3 підгрупи для виконання всіх завдань послідовно за участі викладача, двох інструкторів та психолога. У першій групі, де перевірялись знання матеріальної частини зброї, розвивалась впевненість у поведженні зі зброєю у разі виникнення затримок.

Друга підгрупа повторювала елементи та правила стрільби з пістолета з обов'язковим зверненням уваги на психологічні чинники ефективного виконання навчальних вправ, правильне виконання курсантами всіх елементів стрільби, координацію положення тіла у просторі, відчуття, дихання, правильне прицілювання та натискання на спусковий гачок.

За необхідності, курсантам пропонується виконати вправи, які вони вважають за необхідні, без набоїв (вхолосту). Вправа, зміст якої виконується за власною ініціативою, розвиває відповідальне ставлення до процесу діяльності (Ю. Приходько), зокрема, – до стрільби. Курсант внаслідок цієї вправи відчуває себе більш впевнено та самостійно, крім того, монотонні тренування за власною ініціативою сприяють кращому відтворенню необхідних відчуттів в момент стрільби, тобто сприятимуть успішності виконання вправ.

Третя підгрупа відпрацьовувала елементи стрільби з бойовими набоями у тирі, увага курсантів зверталась на внутрішнє зосередження правильного виконання всіх складових виконання стрільби та на важливість оптимального нервово-психологічного напруження.

Процес виконання пострілу супроводжується віддачею зброї та сильним звуковим ефектом, пред'являє високі вимоги до нервової системи

людини (О.О.Юрьєв). В подальшій стрільбі курсант в очікуванні на віддачу (силовий удар) мимовільно скорочує м'язи, у відповідь на різкий звук, під дією безумовного рефлексу буде реагувати сіпанням та кліпанням очей, що негативно позначиться на успішності виконання пострілу [335, с.281].

Курсанти орієнтувались на контроль власного психологічного стану, емоцій під час виконання вправи, при виході на вогневу позицію, прийнятті положення для стрільби, контролю заходів безпеки. Курсанти слідкували за виникненням страху або невпевненості в собі та їх причинами. Після проведення стрільб в тирі викладач та психолог опитують курсантів про їх відчуття, складнощі, що виникли в процесі стрільб та можливі шляхи вирішення проблемних питань. Зазвичай курсанти вказують на значне хвилювання та напруженість, складність стійкого прицілювання та значне коливання зброї.

Курсантам надавалось завдання, вже після здійснення стрільб, але в той же день або на ранок наступного дня (для зберігання у пам'яті поетапного процесу стрільби), у письмовій формі описати свої відчуття від стрільби, відповіді на питання: Що відчували під час стрільб? Напруження, яке виникало, було конструктивним чи деструктивним?

Психологічний аналіз письмових відповідей вказує, що 50% курсантів на початковому етапові навчання вказують на зайву психологічну напруженість, емоційну збудженість, переключення думок, 9% вказують, що причиною невдалої стрільби була погана зосередженість, страх зброї.

При закінченні занять викладач виділяє тих курсантів, зміст навчання яких містив увагу до психологічних чинників навчання, чим мотивує інших на вдосконалення своїх навичок внутрішньої саморегуляції. Акцентування уваги на гірших результатах навчання знижує впевненість курсанта у ситуації стрільби зацікавленість стрільбою загалом.

При проведенні 2- годинного заняття в навчальній аудиторії за темою «Психологічні особливості виконання влучної стрільби, методи

саморегуляції» психологічний зміст переважав порівняно з технікою виконання пострілу.

Курсант орієнтувався на те, що техніка виконання пострілу знаходиться у великій залежності від психічного стану стрільця. Психологічно підготовлений стрілець може свідомо керувати своїм станом, максимально зосереджуватися на виконанні пострілу і боротися за кращий результат. Але результати стрільби часто залежать не тільки вміння регулювати свій стан під час стрільби, від рівня розвитку техніки стрільби, але й від морально-вольових якостей військовослужбовця.

Техніка виконання вправ зі стрільби містить сукупність довільних рухів, оволодіння якими призводить до утворення нових та використання раніше закріплених зв'язків між нервовими центрами в корі великих півкуль. Точність та своєчасність виконання цих рухів (прицілювання та натискання на спусковий гачок) залежить від швидкості протікання нервових процесів. Узгодження процесів збудження та гальмування відбувається за умови систематичного тренування, по мірі оволодіння рухами відбувається їх автоматизація (утворення динамічного стереотипу), що дозволяє виконувати рухи без посиленого контролю з боку свідомості. Відповідно, стрілок в гарній спортивній формі при обробці пострілу не замислюється над натисканням на спусковий гачок. Як тільки коливання зброї зменшуються та настає найбільш сприятливий момент для пострілу, палець натискає на спусковий гачок своєчасно.

Функціональна роль усвідомленої саморегуляції – управління усвідомлено прийнятої суб'єктом мети. Подолання афектної напруги, що виникає в процесі регуляції, контроль взаємодії суб'єкта з дійсністю з метою збереження і підтримки позитивного само відношення – функціональна роль психічної регуляції (Моросанова В.І.).

Здібності до довільної саморегуляції можуть розвиватися за умов критичного відношення до себе, постійної самоактуалізації. Втеча від вирішення гострих життєвих питань тільки ускладнює процес навчання.

Розвиток вольових якостей – необхідна складова фізичної, технічної, тактичної і теоретичної підготовки військовослужбовця, без якого неможливі успіхи у кульовій стрільбі. Необхідно багаторазове повторення вольових дій, щоб правильна поведінка перетворилося на звичку, осмислене вчинкування, щоб прояви окремих вольових якостей перетворилися у риси характеру.

Доцільно ознайомити курсантів з методом ідеомоторного тренування, що являє собою можливість уявного програмування певних дій та операцій.

Розроблена нами діяльнісно-особистісна програма психологічного супроводження навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів передбачала діагностику успішності та ефективності навчання через наявність чітких навичок володіння зброєю, якість стрільби; самооцінку своєї діяльності, впевненості в собі в умовах виконання стрільб та задоволеності діяльністю. Враховувалась мотивація навчання курсантів та здатність до аналізу процесу та результату стрільб.

Романтичне ставлення до зброї, її емоційна привабливість для юнацтва, бажання проявити себе перед іншими сприяли розвитку мотивації на навчання. Неабияке значення в забезпеченні успішності навчання кульовій стрільбі має захопленість своєю професією, зокрема, зацікавленість процесом стрільби та бажання постійно вдосконалювати власні навички.

Готовність до виконання конкретного складного завдання досягалася цілеспрямованим, взаємопов'язаним впливом на особистість курсанта. Важливо не тільки розтлумачити зміст завдання, ознайомити з обставинами майбутніх дій, організацією діяльності, вправ та тренування, але, перш за все, активізувати орієнтацію на успішні дії. Вона здійснювалася прийомом схвалення з боку психолога, викладача, товаришів з навчання, через створення на заняттях доброзичливої атмосфери і настрою, при якому курсанти максимально заспокоювали свою нервову систему і водночас зосереджено працювали.

На старших курсах, коли курсанти уже мають деякий досвід поводження з вогнепальною зброєю і емоційної регуляції свого стану,

спеціально створювалось невелике емоційне напруження на занятті (що підвищувало ефективність проведення заняття), що наближало умови виконання стрілецьких вправ до тих можливих екстремальних ситуацій бою, що чекають на них в майбутній службовій діяльності.

Таким чином, робота командирів, практичних психологів та викладачів з актуалізації психологічних чинників навчання кульовій стрільбі проводилась з урахуванням вихідного рівня підготовки курсантів, особливостей їх мотивації до навчання, особистісних якостей, здатності до рефлексії власної діяльності та вчинків.

Висновки до третього розділу

1. Застосування циклічно-вчинкової технології навчання кульовій стрільбі підтвердило її вплив на особистість майбутнього офіцера, розвиток його мотивації та емоційно-вольової саморегуляції, підвищилась адаптованість курсантів до вимог середовища, які моделюють умови завдання. Пізнавально-пошукова активність, вмотивованість до виконання завдань за призначенням, технічна підготовленість до виконання нерозривно і органічно поєднувалась з психологічною, підвищилась особистісна впевненість при виконанні завдань щодо професійного застосування зброї.

2. У процесі дослідження ми розробили та обґрунтували діяльнісно-особистісну програму психологічного супроводження навчання курсантів кульовій стрільбі, при застосуванні якої розвивається афективно-когнітивний компонент вчинкової активності, підвищується ефективність і успішність навчання, що забезпечує компетентне володіння зброєю майбутнім офіцером, впевненість при використанні зброї, розвиток сили волі майбутнього офіцера, мотивацію до професійного використання зброї, орієнтацію на самовдосконалення.

Засобом підвищення якості кульової стрільби стала актуалізація психологічних чинників навчання, що умовно об'єднані в групи відповідно циклічно-вчинковому підходу.

3. Програми містить чотири блоки: *перший* – озброєння курсантів психологічними знаннями, вміннями і навичками, які необхідні для компетентного і професійного застосування зброї і розвитку особистісних якостей людини, яка професійно володіє зброєю; *другий* – психодіагностичний моніторинг ефективності навчання, мета якого полягає у зборі та аналізі інформації щодо відповідності якості навчання та актуалізованості чинників (ситуаційних, мотиваційних, діяльних та післядіяльних) вчинкової активності курсантів при навчанні; *третій* – спрямований на розвиток емоційно-вольової регуляції, що супроводжує всі етапи вчинку; *четвертий* полягає у здійсненні психокорекційних заходів. Провідна роль належить особистості курсанта як суб'єкта вчинкової активності.

4. Формувальні впливи здійснювались відповідно до рівня успішності та ефективності навчання і з врахуванням курсу навчання.

5. Діяльнісно-особистісного програма психологічного супроводження навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів теоретично та емпірично обґрунтована, її реалізація в курсі вогневої підготовки спільно з іншими навчальними дисциплінами та на практиці під час стажування призвела до підвищення успішності і ефективності навчання, про що свідчить порівняння результатів навчання курсантів експериментальної і контрольної груп.

Публікації автора, у яких представлені матеріали даного розділу:

1. Богуш О.Ю. Візуальне мислення як фактор успішності кульової стрільби / О.Ю.Богуш // Наука і освіта. – 2011. – №9/СV. – С.25-28.

2. Богуш О.Ю. Оптимізація підготовки майбутнього офіцера шляхом актуалізації психологічної складової кульової стрільби / О.Ю.Богуш

// Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського. – 2012. – №7-8. – С.131-139.

3. Богуш О.Ю. Снігур Ю.М. Створення та збереження у військовослужбовців оптимального рівня психологічної підготовленості до стрільб / О.Ю. Богуш Ю.М.Снігур : матеріали XVI міжнародної науково-методичної конференції [«Управління якістю підготовки фахівців». частина II «Методичне забезпечення та організація навчального процесу»], (Одеса, 21-22 квітня 2011 р.) / Одеська державна академія будівництва та архітектури, 2011. – Ч.2. – С. 22-24

4. Богуш О.Ю. Актуалізація мислення під час занять з кульової стрільби / О.Ю.Богуш : тези доповідей восьмої наукової конференції Харківського університету Повітряних сил імені Івана Кожедуба [«Новітні технології – для захисту повітряного простору»], (Харків, 18-19 квітня 2012 р.) / ХУПС, 2012. – С. 378.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження психологічних чинників навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів.

1. Результати теоретичного дослідження проблеми навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів в наукових джерелах дали змогу встановити залежність його ефективності від психологічних чинників, які здатні впливати на якість результатів навчання. Проведений аналіз літератури з проблеми дослідження визначив наукову актуальність даного питання та конструктивність циклічно-вчинкового підходу.

На основах цього підходу створено теоретичну схему вчинкової активності курсанта при навчанні кульовій стрільбі, яка у практиці організації навчального процесу у вищому військовому навчальному закладі сприяє розвитку здатності майбутніх офіцерів до професійного застосування зброї та становлення особистості як захисника країни.

Здатність до професійного застосування зброї – невід’ємна складова професійної діяльності курсанта як майбутнього офіцера, що впливає на його авторитет у колективі і виконання завдань за призначенням та збереження власного життя, є не тільки результатом навчання, але й наслідком емоційно-вольової саморегуляції та вчинкової активності особистості професійного захисника країни. Вперше запропонована структура вчинкової активності курсанта при навчанні кульовій стрільбі для розкриття впливу психологічних чинників навчання на здатність випускника вищого військового навчального закладу до професійного застосування зброї.

Концепція циклічно-вчинкового підходу дозволила згрупувати чисельні чинники навчання – ситуаційні чинники, в яких особливо яскраво проявляється афективно-когнітивна складова активності курсанта у кульовій стрільбі, мотиваційні, діяльні та післядіяльні, що впливають на успішність і

ефективність навчання та становлення особистості курсанта як майбутнього офіцера.

Виявлено результати навчання майбутніх офіцерів кульовій стрільбі, що проявляють себе в компетентності майбутніх офіцерів і знаходяться в залежності від впливу груп психологічних чинників навчання (ситуативних, мотиваційних, діяльних та післядіяльних).

2. У результаті формувального етапу експерименту емпірично підтверджено ефективність використання циклічно-вчинкової технології для успішного і ефективного навчання майбутніх офіцерів та становлення їх як особистостей як професійних захисників країни. Зокрема, розвиток емоційно-когнітивного та мотиваційного компонентів виявились значно вищими у представників експериментальної групи порівняно зі курсантами контрольної; значно зріс показник якості стрільби курсантів та рівень емоційно-вольової регуляції військовослужбовців експериментальної програми порівняно з контрольною групою.

3. Послідовність реалізації задуму дослідження відображено в уточненні характеристик структури вчинкової активності курсанта при навчанні і структури особистості офіцера як людини, яка досконало володіє зброєю, а також в діагностичних засобах і процедурах, діяльнісно-особистісній програмі його ефективного діяння з вдосконалення техніки стрільби з урахуванням психологічного змісту цього процесу та розвитку особистості.

На підґрунті циклічно-вчинкової технології супроводження навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів запропоновано програму підготовки бакалаврів з військових спеціальностей.

4. В результаті проведеної роботи вдалось значно підвищити рівень ефективності навчання, що проявляє себе в адаптованості до ситуацій стрільби, сформованості афективно-когнітивного компоненту вчинкової активності, вмотивованості офіцера щодо професійного використання зброї, якості пострілу відповідно еталону, особистісній впевненості при використанні зброї.

Вдалось вплинути на ефективність навчання кульовій стрільбі завдяки чинникам, що отримали групування завдяки теорії циклічно-вчинкового підходу і практиці втілення відповідної технології.

5. Результати емпіричного дослідження дають підстави стверджувати, що ефективність навчання знаходиться в залежності від врахування психологічних чинників, використання психологічних засобів психологічного супроводу навчання кульовій стрільбі, сконцентрованих у програмі діяльнісно-особистісного психологічного супроводження. За результатами емпіричного дослідження встановлено, що у процесі навчальної діяльності в умовах формувального експерименту у курсантів відбуваються істотні зміни, суттєвість яких підтверджується достовірними відмінностями з використанням *t*-критерію Стьюдента, що доводить ефективність запропонованої і впровадженої програми.

Перспективними напрямками подальших досліджень мають стати: подальше удосконалення змісту системи психологічного супроводження навчальної діяльності майбутніх офіцерів; вивчення індивідуального стилю діяльності офіцерів різного віку в ситуаціях кульової стрільби; пошук психологічних чинників успішності перепідготовки у кульовій стрільбі на всіх етапах кар'єри офіцера, у різних формах і при різних термінах підготовки до професійної діяльності.

Подальше дослідження в обраному напрямку вбачається також у вивченні психологічних чинників ефективності кульової стрільби наступного вікового періоду на етапі поглибленої професіоналізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аболин Л. М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека / Л. М. Аболин. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 1987. – 331 с.
2. Аболин Л. М. Эмоциональная устойчивость в напряженной деятельности, ее психологические механизмы и пути повышения / Л. М. Аболин: дис. ... докт. психол. наук. – Казань, 1988. – 389 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.
4. Авдеева Н. Ключевые компетентности – новая парадигма результата образования / Н. Авдеева // Педагогика. – 2003.– №5. – С. 34–39.
5. Аверьянов А. И. Основы учебного процесса высшего военно-учебного заведения / А. И. Аверьянов. – Л.: ВАА, 1977. – 138 с.
6. Айсина Л. Ф. Роль профессиональной направленности в общей структуре вузовской подготовки студентов / Л.Ф. Айсина // Психология студента как субъекта учебной деятельности. Сб. науч. трудов. Вып. 327. – М. : МГУ, 1989. – С. 32–39.
7. Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях // Матеріали Третьої Всеармійської науково – практичної конференції [«Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях »],(Київ 26 травня 2011 р.) / Мін-во оборони України. Національний університет оборони України. – К. : НУОУ, 2011–404 с.
8. Александров Ю. И. Единая концепция сознания и эмоций: экспериментальная и теоретическая разработка / Ю. И. Александров // Первая Российская конференция по когнитивной науке : Казань, тез. докл. 9–12 окт. 2004 г. – Казань : КГУ, 2004. – С. 14 – 15.
9. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев– М.: Наука, 1977. – 380 с.

10. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев– [3–е изд.]. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с. – (Сер. “Мастера психологии”).
11. Анохин П. К. Очерки по физиологии функциональных систем / П. К. Анохин. – М., 1975. – 446с.
12. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы / П. К. Анохин: Избр. Труды. – М.: Наука, 1978.– 400 с.
13. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности / Л. И. Анцыферова // Психолог. Журнал. – 1981. – № 2. – Т.2. – С. 8–19.
14. Анцыферова Л. И. К психологии личности как развивающейся системы // Психология формирования и развития личности / Отв. ред. Л. И. Анцыферова. – М.: Наука, 1981. – С. 3–18.
15. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирования личности / В. Г. Асеев. – М. : Мысль, 1976. – 160 с.
16. Астафьев Н. В. Изготовка к стрельбе из пистолета и обращение с ним при выполнении оперативно-служебных задач сотрудниками правоохранительных органов / Астафьев Н.В.: учебное пособие – М, 2004. – 72 с.
17. Бахтин М. М. К философии поступка / М. М. Бахтин // Философия и социология науки и техники // Ежегодник 1984-1985. – М.: Наука. – 1986. – С. 80-92.
18. Бабина Т. Г., Єршова О. П. Успішність як багатовимірний феномен // Міжнародна науково-практична конференція «Успішність особистості: потенціал та обмеження» [Електронний ресурс] / Т. Г. Бабина, О. П. Єршова: <http://www.psy-science.com.ua>.
19. Бадмаев Б. Психология меткого выстрела / Б. Бадмаев // Военный вестник, 1977, № 9. – С .14–25.
20. Бажин Е. Ф., Голынкина Е. А., Эткинд А. М. Метод исследования уровня субъективного контроля / Е. Ф. Бажин, Е. А. Голынкина,

- А. М. Эткинд // Психол. журн. – 1984. – № 3. – С.152–162.
21. Батаршев А.В. Многофакторный личностный опросник Р. Кеттелла: Практическое руководство /А.В. Батаршев.- М.:ТЦ Сфера,2002.- 96с.
  22. Бернштейн Н. А. Биомеханика и физиология движений: Избранные психологические труды / Н. А. Бернштейн. – М.: Изд-во МПСИ; Воронеж : МОДЕК, 2004. – 688 с.
  23. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности / Н. А. Бернштейн –М., 1966. – 350с.
  24. Бех І. Д. Від волі до особистості/ І.Д. Бех – К.: Україна-Віта, 1995. – 202 с.
  25. Битехтина Л. Д. Исследование зависимости поведения в экстремальных ситуациях от некоторых свойств личности / Л. Д. Битехтина: дис... канд.психол.наук: 19.00.05– М., 1971. – 141 с.
  26. Блинов В. М. Эффективность обучения. Методологический анализ определения этой категории в дидактике / В. М Блинов. – М.: Педагогика, 1976. – 192 с.
  27. Большая советская энциклопедия. – М.: Сов. энц., 1976. – Т. 23. – С.385-386.
  28. Богуш О. Ю. Візуальне мислення як фактор ефективності кульової стрільби / О. Ю.Богуш // Наука і освіта. – 2011. – №9/СV. – С.25–28.
  29. Богуш О. Ю. Оптимізація підготовки майбутнього офіцера шляхом актуалізації психологічної складової кульової стрільби / О.Ю.Богуш // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського. – 2012. – №7–8. – С.131–139.
  30. Богуш О.Ю. Особистісно–діяльнісні передумови успішного навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів / О.Ю.Богуш // Science and education a new dimension. Pedagogy and Psychology. – 2015. – III (28), – pp. –65–67
  31. Богуш О. Ю. Психологические факторы успешности обучения

- стрельбе будущих офицеров / О.Ю.Богуш // Наука и мир. – 2013. – № 2(2). – С. 175–179.
32. Богуш О. Ю. Психологічні чинники навчання кульовій стрільбі майбутніх офіцерів / О.Ю. Богуш // Збірник наукових праць «Проблеми Сучасної психології» / за заг. ред. С.Д.Максименко, Л.А. Онуфрієва. – Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка, Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України. – 2012. – Вип. 16. – С. 55–64.
33. Богуш О. Ю. Психологічні особливості програми сприяння ефективності кульової стрільби / О.Ю.Богуш // Наука і освіта. – 2013. – №1–2. – С. 13–17.
34. Бозержан Ж. Энциклопедия стрелкового спорта: пер. с фр. / Ж. Бозержан. М.: Астерль, 2006. – 249 с.
35. Бондарчук О. І. Психологічна компетентність фахівця: зміст та основні підходи / О. І. Бондарчук // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : Зб. наук. праць. Серія «Психологічні науки» / за ред. С. Д. Максименка, Н.О.Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 8. – Миколаїв : МНУ імені В.О.Сухомлинського. – 2012. – С. 30–35.
36. Боровік Л. В. Розвиток пізнавальної самостійності курсантів–прикордонників та урахування їх індивідуально–психологічних особливостей / Л. В.Боровік. – автореф. дис. ... канд. психолог. наук. Хмельницький: НАПВУ, 1997. – 17 с.
37. Бороздина Л. В., Видинска Л. К. Соотношение самооценки и уровня притязаний / Л. В. Бороздина, Л. К. Видинска // Личность в системе коллективных отношений: Тезисы докладов всесоюзной конференции, Курск. – М., 1980. – С.36–37.
38. Бронников С. В., Десятов М. С. Индивидуальная работа с курсантами на начальном этапе обучения стрельбе из пистолета [Елеторонний

- ресурс] / С. В. Бронников, М. С. Десятов // Психопедагогика в правоохранных органах. – 2008. – №3(34). <http://cyberleninka.ru/article/n/individualnaya-rabota-s-kursantami-na-nachalnom-etape-obucheniya-strelbe-iz-pistoleta>.
39. Брунер Дж. Психология познания: за пределами непосредственной информации / Дж. Брунер [Пер. с. англ]. – М.: Прогресс, 1977. 412 с.
40. Бужина І. В. Вдосконалення професійної діяльності педагога в русі технологізації навчального процесу / І.В. Бужина // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ, 2011. – Вип. 97. – С. 272–275.
41. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь – справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 528 с.
42. Бухтояров И. И., Пугачев А. В. Физическая готовность курсантов к выполнению упражнений в стрельбе из пистолета Макарова [Электронный ресурс] /И.И. Бухтояров, А.В. Пугачев // Вестник ВИ МВД России . – 2008. – №3. <http://cyberleninka.ru/article/n/fizicheskaya-gotovnost-kursantov-k-vypolneniyu-uprazhneniy-v-strelbe-iz-pistoleta-makarova>.
43. Вайнштейн Л. М. Психология в пулевой стрельбе/ Л. М. Вайнштейн – М.: ДОСААФ СССР, 1981. – 142с.
44. Варій М. Й. Психолого-педагогічні основи розвитку навчально-пізнавальної і розумової діяльності курсантів (студентів) в процесі навчання у вищому військовому навчальному закладі / М. Й.Варій // Активізація пізнавальної діяльності курсантів (студентів) у навчально-виховному процесі ВВНЗ: Матеріали наук.-практ. конференції. – Львів: Військовий інститут при ДУ "Львівська політехніка", 1998. – С. 10–30.
45. Велитченко Л. К. Методологічні та теоретичні проблеми психології:

- програм. конспект. довідник / Л. К. Велитченко, В. І. Подшивалкіна. – Одеса, 2009. – 279 с.
46. Велитченко Л. К. Педагогічна взаємодія як аналогова модель психологічного супроводу / Л. К. Велитченко // Науковий вісник ПНПУ імені К. Д. Ушинського. – 2013. – № 7–8. – С. 48 – 54.
47. Велитченко Л. К. Проблема моделювання личности в практиці психологічного супроводження / Л. К. Велитченко // Актуальні проблеми практичної психології: Збірник наукових праць. – Херсон, 2012. – С. 26–33
48. Видюк Ю. Н. Психические состояния курсантов образовательных учреждений пограничного профиля в ходе учебного процесса и методы их оптимизации / Ю. Н. Видюк: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии». – Голицынский погран. ин-т Федеральной службы безоп. РФ., 2009. – 28 с.
49. Військова психологія і педагогіка: Навч. пос. – [За заг. ред. М. Й. Варія]. Львів : Сполом, 2003. – 244 с.
50. Військова психологія та педагогіка: інноваційний підхід Підручник: у 2-х ч., Ч.1 / колектив авторів; за заг. ред. С. Д. Максименка. – К.: 2012. – 472 с.
51. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
52. Військова психологія та педагогіка: Підручник/ кол-в авт. Заг. ред. Л. А. Снігур. – Луцьк: Вежа, 2010. – 510 с.
53. Військова педагогіка у професійній діяльності офіцера і сержанта: Навчальний посібник. Частина I « Загальні основи педагогіки та військова дидактика» / Бойко О. В., Коберницький Л. В., Кожевніков В. М., Романишин А. М., Скрипник С. В. [та інші] – Львів: АСВ, 2012. – 448 с.

54. Вітакультурний млин: методолог. альманах / гол. ред.-консулт. А. В. Фурман. – 2005-2014. – Модулі 1-16.
55. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. – М.: МГУ, 1990. – 288с.
56. Вірна Ж. П. Професійна і особистісна успішність психолога / Ж. П. Вірна // Психологічній службі системи освіти України 10 років: здобутки, проблеми і перспективи. – К.: Ніка–Центр, 2002. – С. 46–48.
57. Военная доктрина Украины: Затверджена Указом Президента Украины від 24 вересня 2015 року № 555/2015.
58. Волженцева И. В. Генезис полифункциональной регуляции психических состояний личности эмоциогенными способами: дис. ... докт. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / И. В. Волженцева; ОНУ имени И. И. Мечникова. – Одеса, 2013. – 535 с
59. Волженцева И. В. Методологические и теоретико-эмпирические исследования полифункциональной регуляции психических состояний личности эмоциогенными способами : монография / И.В. Волженцева. – Макеевка : МЭГИ, Донецк : Донбасс, 2012. – 536 с.
60. Волков І. П. Нариси спортивної акмеології / І. П.Волков. – СПб.: БПА, 1998. – 127 с.
61. Володина И. С. Анализ результативности стрельбы из пневматического пистолета на основе показателей программы «СКАТТ» / И. С. Володина // Тезисы докладов научно–практической конференции. – ВГИФК, МГАФК. Воронеж, 2000. – С. 12.
62. Володина И.С. Комплексный контроль за уровнем специальной подготовленности стрелков-спортсменов, специализирующихся в стрельбе из пистолета: методическая разработка для студентов ГЦОЛИФКа / И.С. Володина, Е.В. Комова. – М., 1992. – 35 с.
63. Володина И. С. Методические особенности использования тренажера

- «СКАТТ» при совершенствовании техники стрельбы из пневматической винтовки: учеб.– метод. пособие / И.С.Володина, А.В. Пугачев. — Воронеж: Исток, 2003.—25 с.
64. Ганюшкин А. Д. Состояние психологической готовности к деятельности в экстремальных условиях/ А.Д. Ганюшкин: автореф. дис. ...канд. психол. наук. – Л., 1972. – 27 с.
65. Геллерштейн С. Г. Действия, основанные на предвосхищении, и возможности их моделирования в эксперименте / С. Г. Геллерштейн // Проблемы инженерной психологии [Под. ред. Б.Ф.Ломова]. – Л.,1966. – С.142 –154.
66. Гербачевский В. К. Исследование уровня притязаний в связи с индивидуально-типологическими характеристиками эмоциональности и интеллекта/ В.К. Гербачевский: автореф. дис. ... канд психол. наук– Л., 1970. – 16 с.
67. Горбатько К. М. Сутність та особливості змісту професійно-психологічної компетентності офіцерів-прикордонників [Електроний ресурс] / К. М. Горбатько // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2013. – № 4: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2013_4_7.pdf
68. Горбунов Г. Д. Психопедагогика спорта / Г.Д. Горбунов – М.: ФиС, 1986. – 207 с.
69. Горелов І. Ю. Психологічна готовність працівників ОВС до застосування вогнепально–силового впливу / І. Ю. Горелов : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.09; Ун–т цив. захисту України. — Х., 2008. — 19 с.
70. Гуменюк О. Психологія Я-концепції / О.Гуменюк — Тернопіль: Економічна думка, 2002. — 186 с.
71. Давыдов В. П. Исследование путей повышения эффективности воспитания курсантов высших учебных заведений / В. П. Давыдов:

- автореф. дис. ... докт. пед. наук. – М.:ВПА, 1977. – 43 с.
72. Дворецький В. П. Теоретична модель психологічних особливостей розвитку образів виконання рухових дій стрільця з бойового пістолета / В. П.Дворецький // Вісник національного університету оборони України : Збірник наукових праць. Київ, 2013 Вип. 2 (33). – С.205–210.
73. Дегтяренко Т. В. Комплексне психофізіологічне обстеження дітей з наслідками перенатального ураження мозку / Т. В.Дегтяренко, В.Г.Ковиліна // Наука і освіта. – 2013. – №4. – С.112–115.
74. Дончак А. М. Психологічні чинники особистісного становлення майбутнього офіцера / А. М. Дончак: автореф. дис... канд. псих. наук. – Одеса. 2012. — 20 с.
75. Дончак А.М. Розвиток емоційно-вольової стійкості військовослужбовців в ході підготовки до ведення бойових дій / А.М. Дончак // Проблеми екстремальної та кризової психології : Збірник наук.праць. Харків, 2015 Вип.17. – 340с.
76. Дунець Л. М. Психологічні умови формування професійної мотивації слухачів вищих військових навчальних закладів / Л.М. Дунець: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Хмельницький: НА ПВУ. – 2000. – 18с.
77. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск, 1976. – 176 с.
78. Екстремальна психологія: Підручник / За заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.
79. Ермолова Т. Обзор статей по проблеме регуляции эмоций / Т. Ермолова // Психологическая наука и образование. – 2005. – № 1. – С. 23 – 28.
80. Ефективність // Найповніший тлумачний словник української мови, [Електронний ресурс] 2010–2012. <http://eslovnyk.co>.

81. Эффективність // Орфоепічний словник української мови, [Електронний ресурс] Академик, 2000–2014: http://ukrainian_pronouncing.academic.ru.
82. Эффективность психологических средств произвольной саморегуляции функционального состояния / А. С. Кузнецова, В. В. Барabanщикова, Т. А. Злоказова // Экспериментальная психология 2008. – №1. – С. 102 – 130.
83. Железнов О. В. Распределение внимания во время выполнения медленной спортивной из табельного оружия / О. В. Железнов // ХХІХ научная конференция студентов, аспирантов и соискателей МГАФК: тезисы докладов. 2005. – Вып. 14.–С. 155–159.
84. Железнов О. В. Стрелковая подготовка военнослужащих на основе средств и методов спорта высших достижений по пулевой стрельбе / О. В. Железнов: дис. ... канд. пед.наук.; спец.13.00.04: «Теория и методика физического воспитания, спортивной тренировки, оздоровительной и адаптивной физической культуры». Малаховка: Московская государственная академия физической культуры, 2009. – 190 с.
85. Жилина М. Я. Методика психологической подготовки стрелка / М. Я. Жилина // Разноцветные мишени: сборник статей и очерков по стрелковому спорту, стендовой стрельбе и стрельбе из лука. — М.: Физкультура и спорт, 1981. — С. 27–30.
86. Жуковский В., Ковалев С., Петров И. Психология стрельбы / В.Жуковский, С. Ковалев, И. Петров. – М.: Гелос, 2003. – 159 с.
87. Журавльова Л. П. Структурно-динамічна модель міжособистісної взаємодії / Л. П.Журавльова, Т. В. Коломієць // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Сер. Психологія. – 2013. – Т. 8, вип. 22 (2). – С. 17–25
88. Завирохин Д. С. Личностно-ориентированный психолого-педагогический тренинг воспитания эмоциональной устойчивости

- юных спортсменов стрелков: методические рекомендации / Д. С. Завирохин. – Челябинск: УралГуфк, 2011. – 25 с.
89. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
90. Занюк С. Психология мотивации / С. Занюк. – К. : Эльга, Ника-Центр, 2002. – 352 с.
91. Захарова А. В. Генезис самооценки: дис. ...доктора психол. наук. / А. В.Захарова . – М.:1989. –350с.
92. Зеленський А. Соняхи. Львів: Свічадо. – 121 с.
93. Злотников А. Л. Особенности эмоциональной устойчивости курсантов в процессе первичной военно-профессиональной подготовки: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психология труда в особых условиях» / А. Л. Злотников; Харьковский военный университет. – Харьков, 2004. –216 с.
94. Иванов В. П. Формирование личности офицера / В. П.Иванов – М.: Воениздат, 1986. – 160 с.
95. Идентичность: Юность и кризис. Э. Эриксон // Флинта, МПСИ, Прогресс, 2006. – 352 с.
96. Изюмов О. Словник російсько-український.– Видання друге, Київ: Книгоспілка, 1927. – С.261 заг – 600с.
97. Изюмова С. Л., Аминов Н. А. О физиологической природе связей между эмоциональной устойчивостью и свойствами нервной системы / С. Л. Изюмова, Н. А. Аминов // Вопросы психологии. – 1978. – № 5. – С. 128 –133.
98. Ильницкая И. А. Проблемное обучение – эффективная система развития творческого потенциала личности обучающегося / И. А. Ильницкая // Современные направления развития педагогической мысли и педагогика: материалы международной научно-практической конференции (1–2 июня 2009 г., г. Пермь). –

- Часть I. – Пермь: ПГПУ, 2009. – С. 125–132.
99. Ильин Е. П. Психология спорта / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с.
100. Индивидуально-личностный подход к оценке успешности спортсменов (на примере пулевой стрельбы) [Электронный ресурс] / Рожанец Р. В., Смоленский А. В., Михайлова А. В., Новиков А. А., Золотарев Б. И. // ВНМТ, 2011.– №4: <http://cyberleninka.ru/article/n/individualno-lichnostnyu-podhod-k-otsenke-uspeshnosti-sportsmenov-na-primere-pulevoy-strelby>.
101. Казанжи М. Й. Психологія фасиліативного потенціалу особистості / Марія Йосипівна Казанжи: автореф. дис... доктор психол. наук: 19.00.01. – Одеса, 2014. – 39 с.
102. Казаченко М. П. Помехоустойчивость человека в экстремальных условиях деятельности / М.П. Казаченко: автореф. дис... канд. психол. наук. 19.00.05 / Изд-во ЛГУ. – Л., 1977. – 23 с.
103. Калинин В. К. Воля и психическая устойчивость / В. К. Калинин // Психологическая устойчивость профессиональной деятельности : тезисы Всесоюзного совещания-семинара. – Одесса, 1984. – С. 22 – 25.
104. Кинль В. А. Пулевая стрельба: учеб. пособие по спец. № 2114 Физическое воспитание / В. А. Кинль. М.: Просвещение, 1989. – 206 с.
105. Китаев–Смык Л. А. Психология стресса / Л. А. Китаев–Смык. – М. : Наука, 1983. – 368 с.
106. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М.– Воронеж: Изд. Институт практической психологии, 1996. – 400 с.
107. Ковалев В. И., Дружнин В. Н. Мотивационная сфера личности и ее динамика в процессе профессиональной подготовки / В. И. Ковалев, В. Н. Дружнин // Психологический журнал. – 1982. – № 6. – С. 35 – 44.
108. Когнитивная психология / под ред. В. Д. Дружинина, Д. В. Ушакова. –

- М.: Мысль, 2002. – 480 с.
109. Козирев М. П. Психологічне супроводження навчально– виховного процесу у ВНЗ ВМС України: www.nbu.gov.ua/.../Soc.../kozyrevmp.pdf
  110. Козацька педагогіка і психологія: навчальна програма/А. А.Гоцелюк: Київ: МАУП, 2009.- 20с.
  111. Козяр М. М. Екстремально–професійна підготовка до діяльності у надзвичайних ситуаціях : Монографія / М. М. Козяр. – Львів : “СПЛОМ”, 2004. – 376 с.
  112. Козяр М. М. Основи екстремальної підготовки / М. М. Козяр // Військова психологія і педагогіка: посібник. [За заг. ред. М.Й.Варія]. – Львів : «Сполон», 2003. – С. 602 – 623.
  113. Козяр М. М. Теоретичні та методичні засади професійної підготовки особового складу підрозділів з надзвичайних ситуацій / М. М. Козяр: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти»; Вінницький педагогічний національний університет. – Вінниця, 2005. – 480 с.
  114. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини у психофізіологічному забезпеченні діяльності / О. М. Кокун: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.02; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 373 с.
  115. Колдунов С. А. Стрелковые тренажеры: вместо пули лазерный луч / С. А. Колдунов. – СПб.: Синус, 1998. – 48 с.
  116. Колесников Л. Ф., Турченко В. Н., Борисова Л. Г. Эффективность образования / Л. Ф.Колесников, В. Н.Турченко, Л. Г. Борисова. – М.: Педагогика, 1991. – 272 с.
  117. Колот С. А. Психологические механизмы и условия формирования культуры эмоций у студентов высших технических заведений образования / С. А. Колот. – дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07; Южный научный центр АПН Украины (Одесса). – Одесса, 1999. –

307с.

118. Компетентнісний підхід у сучасній освіті / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – 112 с.
119. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 5–12.
120. О. А. Конопкин Психологические механизмы регуляции деятельности / О. А. Конопкин. – М. : Наука, 1980. – 254 с.
121. Концепція Морально–психологічного забезпечення діяльності військ (сил) ЗС України. – К, 2015.– 50 с.
122. Корень Т. О. Психобіографія як метод психологічного супроводу професійного розвитку майбутнього психолога / Т. О. Корень // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України / [за ред. С.Д.Максименка]. – Т. XII. – Ч. 6. – К. : Гнозис, 2010. – С.148–155.
123. Корольчук М. С. Психологія професійної діяльності в умовах надзвичайної ситуації / М. С. Корольчук: автореф. дис... докт. психол. наук – К., 1997. – 29с.
124. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М.С.Корольчук, В.М. Крайнюк // Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. – К. : Ніка–Центр, 2006. – 580 с.
125. Корольчук М. С., Осьодло В. І. Психодіагностика: Навчальний посібник: / Під ред. М.С.Корольчука –К.: Ніка–Центр, 2004. – 400 с.
126. Корх А. Я. Совершенствование в пулевой стрельбе / А. Я. Корх. М., 1975. – 70 с.: ил.
127. Корх А. Я. Комплексный контроль в пулевой стрельбе: методические рекомендации для студентов и слушателей факультета усовершенствования / А. Я. Корх, Е. В. Комова. М., 1987. – 65 с.

128. Корх А. Я. Пулевая стрельба: программа для тренерских факультетов институтов физической культуры / А. Я. Корх. — М., 1981. 103 с.
129. Костюк Г. С. Навчально–виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. — К., 1989. — 608 с.
130. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості : [монографія] / В. М. Крайнюк. — К. : Ніка–Центр, 2007. — 432 с.
131. Кривцов А. С. Комплексная форма отбора в пулевой стрельбе / А. С. Кривцов, Е. С. Палехова // Физическая культура. 2008. — № 4. — С. 64–67.
132. Криволапчук В. А. Психологическое сопровождение деятельности сотрудников ОВД Украины / А. В. Криволапчук // Психопедагогика в правоохранительных органах. — 2013. — № 1 (52). — С. 70–73.
133. Круглова Н. Ф. Произвольная регуляция как средство повышения надежности деятельности при утомлении: дис... канд. психолог. наук: 19.00.05 / Н. Ф. Круглова. — М., 1979. — 153 с.
134. Кудряшов Ю. Г. Моделирование действий стрелка при выполнении выстрела / Ю. Г. Кудряшов // Разноцветные мишени: сборник статей и очерков по стрелковому спорту, стендовой стрельбе и стрельбе из лука. — М.: Физкультура и спорт, 1977. С. 71–76
135. Куделин А. И. Мышечная модель выстрела / А. И. Куделин // Спортивное оружие. 2004. — № 12. — С. 66–69.
136. Кудріна Т. С. Психологія мотивації: теорія та експеримент: навчальний посібник / Т. С. Кудріна. — К.: Геопринт, 2006. — 214 с.
137. Кудряшов Ю. Г. О факторах, способствующих повышению надежности выполнения выстрела в спортивной стрельбе из винтовки: методическое письмо / Ю. Г. Кудряшов. М., 1978. — 73 с
138. Кудряшов Ю. Г. Эвристическое моделирование внимания у стрелков-винтовочников при исполнении выстрела / Ю. Г. Кудряшов, А. Я. Корх // Теория и практика физ. культуры. 1976. - № 11.- С. 14-16.

139. Куликов Л. В. Личностный фактор в преодолении стресса / Л. В. Куликов // Актуальные проблемы психологической теории и практики. – СПб. : СПбГУ, 1995. – С. 92 – 99
140. Кулюткин В. Н., Сухобская Г. С. Индивидуальные различия в мыслительной деятельности взрослых учащихся. – М.: Педагогика, 1971. – 111 с.
141. Курлянд З. Н. Психолого–педагогічні умови педагогічного творчого мислення / З.Н.Курлянд // Сучасні проблеми навчання і виховання: зб. наук. пр. – 2011. – №2 С. – 4–8.
142. Куэ Э. Сознательное самовнушение как путь к господству над собой. Методы, техники, практика / Э. Куэ. – М. : Амрита–Русь, 2011. – 128 с.
143. Лазуренко С.І. Психофізіологія моторних установок людини: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.02 «Психофізіологія» / С.І. Лазуренко. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Київ, 2012. – 443 с.
144. Лайуни Р. Ш. Проблемы совершенствования технического мастерства в сложнокоординационных видах спорта / Лайуни Рида Бен Шедли // Физическое воспитание студентов творческих специальностей. — Харьков, 2001. № 1. – С. 30–33.
145. Лейтес Н. С. Умственные способности и возраст / Н. С. Лейтес. – М.: Педагогика, 1971. – 280 с
146. Леонтьев О. Н. Деятельность, сознание, личность / О.Н.Леонтьев. – М.,1975.–304с.
147. Лефтеров В. О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності: дис. ...доктора психол. наук : 19.00.09 / Василь Олександрович Лефтеров. – Харків, 2009. – 408 с
148. Лефтеров В.О., Тімченко О.В. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: Монографія // В.О. Лефтеров О.В. Тімченко. – Донецьк : ДІВС МВС України, 2002. -324 с.

149. Литвин Д. В. Техники скоростной стрельбы из пистолета при ограниченной возможности для прицеливания // Психопедагогика в правоохранительных органах [Электронный ресурс] / Д. В. Литвин – 2011. №1(44). С.57–59: <http://cyberleninka.ru/article/n/tehniky-skorostnoy-strelby-iz-pistoleta-pri-ogranichennoy-vozmozhnosti-dlya-pritselivaniya>.
150. Ложкін Г.В. Психологічне супроводження військовослужбовців в діяльності за екстремальних умов / Г.В. Ложкін. – К. : МОУ, 2003. – 218 с.
151. Ломов Б.Ф. Категория деятельности и общения в психологии / Б.Ф. Ломов // Вопр. Философии. – 1979. – №8. – 21 – 24.
152. Лось К.В. Особливості проявів емоційної регуляції на різних етапах мисленнєвої діяльності суб'єкта: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Катерина Володимирівна Лось; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2010. – 169 с.
153. Макаренко А.С. Рождение гражданина. – М: Госиздат, 1962.- 134с.
154. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
155. Максименко Ю. Б. К проблеме исследования когнитивных и эмоциональных компонентов в структуре психического образа / Ю.Б.Максименко // Наука і освіта. – 2011. – №3. – С. 48 –59.
156. Малхазов О. Р. Психофізіологічні механізми управління руховою діяльністю / О. Р. Малхазов: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.02; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. – 445 с.
157. Марищук В. Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В. Л. Марищук, В.И. Евдокимов. – СПб. : Сентябрь, 2001. – 260 с.
158. Массанов А. В. Психологічний супровід вдосконалення особистості

- майбутніх фахівців / А. В. Массанов // Наука і освіта. – 2009. – № 5. – С. 94–98.
159. Матюшкин А. М. Концепция творческой одаренности / А. М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 29–33.
160. Мачула А. Ф. Формирование двигательных навыков и умений в пулевой стрельбе у курсантов / А. Ф. Мачула // Ученые записки Университета имени П. Ф. Лесгафа. – 2010. – №1 (59). – С. 46–50.
161. Махмутов М. И. Проблемное обучение. Основные вопросы теории / М. И. Махмутов. – М.: Педагогика, 1975. – 368с.
162. Машбиц Ю. И. Психологические основы управления учебной деятельностью [Электронный ресурс] / Ю. И. Машбиц. – Киев, 1987, <http://www.newlearning.org.ua/ru/content/mashbic-yuhim-izrailevich>
163. Мерлин В. С., Климов Е.А. Формирование индивидуального стиля деятельности в процессе обучения / В. С. Мерлин, Е.А. Климов // Советская педагогика, 1967. – № 4. – С.110–118.
164. Мерлин В. С. Роль темперамента в эмоциональной реакции на отметку / В. С. Мерлин // Вопросы психологии, 1955, №6. – С.61–71.
165. Мерлин В.С. Динамика "переноса" условнорефлекторных связей из одной сигнальной системы в другую / В. С. Мерлин // Вопросы психологии.-1957, №2. – С.53–67.
166. Мерлин В.С. Проблемы экспериментальной психологии личности (главы из монографии) / В.С. Мерлин: Собрание сочинений в 4-х томах:Том 4. Пермь: ПСИ, 2007. – 400 с.
167. Методологічні та теоретичні проблеми психології: Навч. посібник / Корольчук М.С, Ю.Л. Трофімов, В. І.Осьодло та ін. – К.: Ніка-центр, 2008.– 336с.
168. Механизмы и принципы целенаправленного поведения: Сб. статей / Под ред. П.К.Анохина. – М.: Наука, 1972. – 295 с.
169. Микитюк П., Сенів Б. Інноваційна діяльність: посібник / П. Микитюк,

- Б. Сенів. – К.:Издательство: "Центр учебной литературы", 2009. – 392с.
170. Мильман В.Э. Стресс и личностные факторы регуляции деятельности / В.Э. Мильман // Стресс и тревога в спорте. – М. : Физкультура и спорт, 1983. – С. 24 – 46.
171. Миронец С. М., Тімченко О. В. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: Монографія / С. М. Миронець, О. В. Тімченко. – К.: Консультант, 2008 – 232 с.
172. Миславский Ю. А. Саморегуляция и активность в юношеском возрасте / Ю. А. Миславский. – М.: Педагогика, 1991.–151 с.
173. Михайлов Б.Е., Федорцев В.Б. Вопросы теории техники пулевой спортивной стрельбы / Б.Е. Михайлов, В.Б. Федорцев – М.: ДОСААФ, 1987. – 61с.
174. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Сил України: підручник: у 2 ч. Ч.І. / [В.І.Алещенко, В.М.Вилко, В.М. Грицюк, В.Г.Дикун та ін.]; за заг. ред. В.В.Стасюк. – К.: НУОУ, 2012 – 464 с.
175. Моросанова В. И. Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека / В. И. Моросанова. – М. : Наука, 1998. – 192 с.
176. Москалец В. П. Психологія особистості: навчальний посібник / В. П. Москалец. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 416 с.
177. М'ясоїд П. Творчість В.А. Роменця і російська психологічна думка / П. М'ясоїд // Психологія і суспільство. - 2013. - № 3. - С. 14-38.
178. Назаров В.И. Социально–психологические особенности курсантов и их учет в учебно-воспитательном процессе института / В. И.Назаров // Учебно–методическое пособие. – Од.:ОІСВ 1992 .– 40с.
179. Наенко Н. И. Психическая напряженность / Н. И. Наенко. – М. : Изд-во МГУ, 1976. – 112 с
180. Наконечна М. М. Успішність у вищій школі та розвиток особистості

- [Електронний ресурс] /М.М. Накнена // Міжнародна науково–практична конференція: Успішність особистості: потенціал та обмеження <http://www.psy-science.com.ua>.
181. Небылицин В. Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий / В.Д. Небылицин.–М. : Наука,1976. – 336 с.
182. Нерубенко А. С., Попов А. В., Кадуцкий П. А. Технические и тактические действия, повышающие эффективность выполнения упражнения 5 стрельбы из пистолета / А. С. Нерубенко, А. В. Попов, П. А. Кадуцкий [Електронний ресурс] // ППД. 2014. №4. – с. 49–51. <http://cyberleninka.ru/article/n/tehnicheskie-i-takticheskie-deystviya-povyshayuschie-effektivnost-vypolneniya-uprazhneniya-5-strelby-iz-pistoleta>.
183. Образ в системе психической регуляции деятельности /Н. Д. Завалова Б.Ф. Ломов, В.А. Пономаренко. – М. : Наука, 1986. – 137с.
184. Огневая подготовка : учеб. / под общ. ред. Н. В. Румянцева. – М. : ЦОКР МВД России, 2009. – 672 с.
185. Огурцов А. П., Юдин Э. Г. Деятельность / А. П. Огурцов, Э. Г. Юдин // БСЭ. – 3–е изд. – М., 1977. – т. 8. – С.180.
186. Основы психології: Підручник / За загал ред. О. В.Киричука, В. А. Роменця. К.: Либідь, 1995. – 632 с.
187. Ожегов С. И. Словарь русского языка. 22-ое издание стереотипное. – М.: Рус. яз., 1990. – 921 с.
188. Озеров В. П. Психомоторные способности человека / В. П. Озеров. – Дубна: Феникс, 2002. – 320 с.
189. Оніщенко Н. В. Екстрена психологічна допомога постраждалим в умовах надзвичайної ситуації: теоретичні та прикладні аспекти: монографія / Н. В. Оніщенко. – Х.: Право, 2014. – 584 с.
190. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів Сухопутних військ: Навчально-методичний посібник / Бойко О.В.,

- Воробйов Г.П., Замана В.М.,Коберський Л.В., Муженко В.М., Ткачук П.П., Романишин А.М. За ред. Г.П. Воробйова. – Львів: АСВ, 2012. – 430 с.
191. Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / А. А. Осипова. – Ростов н /Д: Феникс, 2005. – 315 с.
192. Основи військової психології: Навчальний посібник / Під ред. Максименка С.Д. – Хмельницький: Вид-во НАПВУ, 2002. – 532 с
193. Основи психології / За заг. ред. О. Киричука, В. А. Роменця. – К.: Либідь, 1997. – 632с .
194. Основы военной психологии и педагогики / Ред А. В. Барabanщикова. – М. : Воениздат, 1981. – 384 с.
195. Осьодло В. І., Корольчук М. С., Ржевський Г. М., Миронець С. М. Практична психологія: Навчальний посібник / В. І. Осьодло, М. С. Корольчук, Г. М. Ржевський, С. М. Миронець – К. : Київський нац-й торгов. економ. ун-т, 2014. – 738 с.
196. Осьодло В. І. Морально-етична культура військового керівника / В. І. Осьодло // Підручник. – К. : НУОУ, 2010. – 308 с.
197. Палій А.А. Диференціальна психологія [Текст] : навч. посібник / А. А. Палій. - К. : Академвидав, 2010. - 429 с.
198. Палехова Е. С. Тренажер СКАТТ в подготовке стрелков / Е. С. Палехова // На рубеже XXI века: научный альманах МГАФК. – Малаховка, 2004. Т. 6. – С. 171–178.
199. Палехова Е. С. Новые понятия и термины в современном стрелковом спорте / Е. С. Палехова, О. В. Железнов // научный альманах МГАФК. – Малаховка, 2007. – Т. 8. – С. 153–164
200. Панов В. Г. Опыт // БСЭ. – 3–е изд. – М., 1977. – Т. 18. – С. 463–464.
201. Паначев В. Д., Панченко С. Л., Кусякова Р. Ф. Тренинг пулевой стрельбы как средство формирования ситуативной стрессоустойчивости студентов вуза [Электронный ресурс] /

- В. Д. Паначев, С. Л. Панченко, Р. Ф. Кусякова // Ученые записки университета Лесгафта. – 2011. №1. С.82–86:
<http://cyberleninka.ru/article/n/trening>.
202. Патаки Ф. Некоторые когнитивные аспекты Я-образа / Психологические исследования познавательных процессов личности / Отв. ред. Д. Ковач и др. – М.: Наука, 1983. – С.45–51.
203. Пейсахов И. М. Психологические и психофизиологические особенности студентов / И.М.Пейсахов. – Казань: КГУ, 1977. – 20 с.
204. Педагогическая культура офицера / Ред. А.В.Барабанщиков. – М.: Воениздат, 1981. – 74с
205. Педагогічні та психологічні основи стрілецької підготовки працівників органів внутрішніх справ: навчально методичний посібник / [В. М. Монастирський, В. О. Лефтеров, І. Ю. Горелов, В. О. Бригунець, Г. К. Колісницький]. – Донецьк: Донбас, 2011. – 189 с.
206. Петров А. Основные концепты компетентностного подхода как методологической категории / А. Петров // Alma mater. – 2005. – С. 54–64.
207. Петровский А. В. К психологии активности личности / А. В. Петровский // Вопросы психологии, 1975.–№3.– С.26–38.
208. Писаренко В. И. Роль психики в обеспечении эмоциональной устойчивости человека / В. И. Писаренко // Психологический журнал. – 1986. – Т.1. – № I. – С. 62–76.
209. Плахтиенко В. А., Блудов Ю. М. Надежность в спорте / В. А. Плахтиенко, Ю. М. Блудов.– М.: Физкультура и спорт, 1984.– 78с.
210. Плохих В. В. Психология временной регуляции деятельности человека: [монография]. В. Плохих. – Донецк: ЛАНДОН XXI, 2011. – 412 с.

211. Плохих В. В. Психічні стани як чинник організації процесу часової регуляції діяльності людини / В. В. Плохих // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН 390 України – 2012. – Т. XII Психологія творчості. – Вип. 15. – Част. II. – С. 252–259.
212. Подготовка снайперов: учеб.–метод. пособие / под рук. В. А. Меримского. – М.: Военное издательство, 1987. – 169 с.
213. Полякова Т. Д. Психолого-педагогические основы управления движениями в стрелковом спорте: автореф. дис. ... докт. пед. наук / Т. Д. Полякова. – Минск, 1993. – 47 с.
214. Полякова Т. Д. Средства и методы повышения концентрации внимания стрелков: методические рекомендации / Т.Д. Полякова. Минск, 1989.– 13 с.
215. Потапов А. А. Искусство снайпера / А. А. Потапов. — М.: Гранд–Фаир, 2002. – 541 с.
216. Прикладні аспекти військової психології: Навчальний посібник / за заг. ред В. І. Осьодло / Хміляр О. Ф., Поздишев С. О., Корольчук М. С – К. : НУОУ, 2015. – 236 с.
217. Приходько Ю. О. Практична психологія: введення у професію: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Ю. О. Приходько; Національний педагогічний ун–т ім. М. П. Драгоманова. — К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. — 180 с.
218. Приходько Ю. О. Практична психологія: Введення у професію / Ю. О. Приходько: Навч. посібник. — [2–е вид.]— К.: Каравела, 2010. — 232 с.
219. Приходько Ю.О. Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних–рятувальників МНС України / Ю.О. Приходько: дис. ... канд. психол. наук за спец. 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах». – Університет цивільного захисту України. –

- Харків, 2008. – 170 с.
220. Проблемы способностей: Сб. научн. тр. / Под ред. В.Н.Мясищева. – М.: АПН, 1962. – 308 с.
221. Прохоров А. О. Психология состояний / А. О. Прохоров. – Спб.: Издательство: Когито-Центр, 2011. – 624 с.
222. Професійний стандарт офіцера тактичного рівня Збройних Сил України. – К., 2016. – 23 с.
223. Процепко О. Г. Морально-психологічне забезпечення бойової підготовки з'єднань, військових частин та підрозділів Збройних Сил України / О. Г.Процепко // Методичний посібник. – К.: Національна академія оборони України, 2000. – 30 с.
224. Психология [под ред. В.Н.Дружинина]. – СПб.: Питер, 2009. – 656 с.
225. Психолого-педагогические основы деятельности командира / Авт. М. И. Дьяченко, Л. Е. Мерзляк, Е. Ф. Осипенко / Под ред. Л. Г.Павловского. – М.: Воениздат, 1987. – 295 с.
226. Психология: Учебник для техникумов физкультуры / Ред. А. Ц. Пуни. – М.: Физкультура и спорт, 1984. – 255с.
227. Психологические вопросы тренировки и готовности спортсмена к соревнованию: Материалы совещания / Под ред. П. А. Рудика. – М.: Физкультура и спорт, 1969. – 272 с.
228. Психологическая диагностика: Проблемы и исследования / Под ред. К. М. Гуревича. – М: Педагогика, 1981. – 232 с.
229. Психология и педагогика высшей военной школы: Учебн. пособ. /Ред. А. В. Барабанщикова. – М.: Воениздат, 1989 . – С. 70–98.
230. Психологическая устойчивость профессиональной деятельности. – Тезисы Всесоюзного семинара-совещания. – Москва – Одесса, 1984. – 204 с.
231. Психологія вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця / упоряд. П. А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296 с.

232. Психологія для військовослужбовців: Навчальний посібник для курсантів і студентів вищих військових навчальних закладів / авт. кол-в: М. П. Вернодубов, О. А. Осіпова, О. Ю. Булгаков, А. М. Бузід, М. Б. Коробіцина // Л. А. Снігур, А. М. Дончак.– Одеса : «ОНПУ», 2012.–212с.
233. Пугачев А. В. Особенности утомления в стрелковом спорте / А. В. Пугачев, М. М. Кубланов, С. Н. Монастырев // Спортивный психолог. 2005. – № 1. – С. 47–51
234. Пугачев А. В. Оценка качества выполнения отдельного выстрела с помощью компьютерной установки «СКАТТ» / А. В. Пугачев, И. С. Володина // Тезисы докладов научно-практической конференции ВГИФК, МГАФК. Воронеж, 2000. – С. 12.
235. Пулевая стрельба: программа / под общ. ред. А. А. Насоновой. — М.: Советский спорт, 2005. – 248 с.
236. Пулевая стрельба: Учебно–методическое пособие: Проект Стрелкового Союза России / Ред.-сост. И. Золотарев. — М.: Стрелкового Союза России. – 313 с.
237. Пятков В. Т. Советы стрелку / В.Т. Пятков. Алма–Ата, 1978. —23 с.
238. Пятков В. Т. Теория и методика стрелкового спорта / В. Т. Пятков. — М., 1990. – 288 с.
239. Пятков-Мельник В. Т. Стрілецько-спортивна наука України (2001–2005) : монографія / В. Т. Пятков-Мельник // Наук. вісник Львів. держ. ін-ту фіз. культури. – Електронне наук. фахове видання. – Львів: ЛДІФК, 2006. – 371 с., іл. – (Серія “Теорія і методика підготовки).
240. Реан А. А. Психологический анализ проблемы удовлетворенности избранной профессией // Вопросы психологии, 1988. № I. – С.83–88.
241. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций: Пер. с пол. / Общ. ред. О. В. Овчинниковой. – М.: Прогресс, 1979. – 392 с.
242. Родигіна І. В. Компетентнісно орієнтований підхід до навчання. – Х.:

- Вид. група «Основа», вип.8(32), 2005. – 96 с.
243. Родионов А. В. Влияние психологических факторов на спортивный результат / А. В.Родионов . – М.: Физкультура и спорт, 1983. – 112 с.
244. Рожанец Р. В., Смоленский А. В., Михайлова А. В., Новиков А. А., Золотарев Б. И. Индивидуально-личностный подход к оценке успешности спортсменов (на примере пулевой стрельбы) [Электронный ресурс] / Р. В. Рожанец, А. В.Смоленский, А. В. Михайлова, А. А. Новиков, Б. И. Золотарев // ВНМТ . 2011. №4. <http://cyberleninka.ru/article/n/individualno-lichnostnyy-podhod-k-otsenke-uspeshnosti-sportsmenov-na-primere-pulevoy-strelby>
245. Розроблення освітніх програм. Методичні рекомендації / Авт.: В. М. Захарченко, В. І. Луговий, Ю. М. Рашкевич, Ж. В. Таланова / За ред. В. Г. Кременя. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. – 120 с.
246. Романець А. В. Життя і смерть: осягнення розумом і вірою / А. В. Романець Вид 2-е – К.: Либідь, 2003.– 232 с.
247. Роменець В. А. Вчинкова організація канонічної психології / В. А. Роменець / Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 25–56.
248. Романин А. Мысленная тренировка стрелка-спортсмена / А. Романин // Разноцветные мишени: сборник статей и очерков по стрелковому спорту, стендовой стрельбе и стрельбе из лука. – М.: Физкультура и спорт, 1984. – С. 30–35.
249. Рубинштейн С. Л. Эмоции / С. Л. Рубинштейн // Психология эмоций. Тексты [под ред. В.К. Вилюнаса, Ю.Б. Гиппенрейтер]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 152 – 162.
250. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сост. авт. Комент и послесл А. В. Брушлинский, К. А. Абульханова-Славская. – Спб. 2000 – 720 с.
251. Рябов Г. И. Закон эффективного обучения / Г. И. Рябов // Педагогика. – 1993. – №1. – С. 13–18.

252. Савочкина Т. С. Влияние потребностного профиля личности студента на эффективность учебной деятельности (На примере изучения психолого-педагогического цикла) / Т. С.Савочкина: дис. ... канд. психол. наук. – М.:МГУ, 1986. – 202 с.
253. Самойленко П. И. Повышение эффективности обучения физике / П. И. Самойленко. Учеб.-метод. Пособие. –М.: Высш. шк.,1993. –192 с.
254. Самошин А. И., Бочарова Э. Н., Агуринов Ю. В. Влияние стресса на уровень притязаний студентов / А. И. Самошин, Э. Н. Бочарова, Ю. В. Агуринов // Вопросы психологии личности. / Под редакцией В. И.Селиванова. – Рязань, 1973. – С. 103–109.
255. Санникова О. П., Адаптивность личности / О. П. Санникова, О. В. Кузнецова // Монография. – Одесса: Издатель Н.П. Черкасов, 2009. – 258с.
256. Саннікова О. П. Теоретико-методологічні засади дослідження індивідуальних відмінностей / О. П. Саннікова // Наука і освіта. – 2010. – № 9. – С. 3–7.
257. Санникова О. П. Феноменология личности: Избранные психологические труды / О.П.Санникова. – М: СМІЛ, 2003. – 256 с.
258. Секун В. И. Регуляция деятельности как фактор структурной организации черт личности / В. И. Секун.: дис. ... докт. психол. наук. – Минск, 1989. – 382 с.
259. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М. : Прогрес, 1979. – 112 с.
260. Сельг Х. А. Регуляция предстартовых и соревновательных состояний пятиборцев при подготовке к соревнованиям по стрельбе: дис. ...канд. пед.наук. Специальность: 13.00.04 / Х. А.Сельг. – М., 2006. – 203
261. Семиченко В. А. Пріоритети професійної підготовки: діяльнісний чи особистісний підхід // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія /За ред. І. А. Зязюна / – Київ: Віпол, 2000. – 636с.

262. Сергеева А. В. Формально-динамічні показники професійної ідентичності особистості / А. В. Сергеева // Наука і освіта. – 2012. – № 3. – С. 99–102.
263. Симоненко С. М. Візуальне мислення в структурі розвитку професійних музикальних здібностей / С. М. Симоненко // Наука і освіта. – 2012. – №9. – С. 189–196.
264. Симоненко С. М. Природа та механізми візуального мислення з позиції стратегіально-семантичного підходу / С. М. Симоненко // Наука і освіта. – 2010. – №9. – С. 84–91.
265. Симоненко С. М. Психологія візуального мислення: стратегіально-семантичний підхід / С. М. Симоненко. – ПНЦ АПН України, 2005. – 320 с.
266. Симонов П. В. Междисциплинарная концепция человека: Потребностно-информационный подход / П. В. Симонов. // Человек в системе наук — М., 1989. – С.35–89.
267. Симонов П. В. Темперамент, характер, личность / П. В. Симонов, П. М. Ершов. – М. : Наука, 1984. – 160 с.
268. Система роботи військового психолога щодо забезпечення військової дисципліни методичний посібник / Авт.-укл. Гінда І. В., Шепелєвіч В. П. Ред. Копаниця О. В.– М.: Київ, 2005.–76.с.
269. Скобликов Р. В., Устименко В. О. Роль свойств личности в успешности формирования навыка стрельбы из пистолета [Электронный ресурс] / Р. В. Скобликов, В. О. Устименко // Вестник КРУ МВД России, 2014. №1 (23). <http://cyberleninka.ru/article/n/rol-svoystv-lichnosti-v-uspeshnosti-formirovaniya-navyka-strelby-iz-pistoleta>
270. Слободенюк Л. І. Психологічний супровід у школі: мета, завдання, функції / Л. І. Слободенюк // Шкільному психологу – 2009.– №10.– С.2–5.

271. Словник біблійного богослов'я / За ред. Ксав'є Леон-Дюфуа, Жана Люфласі, Августина Жоржа, П'єра Грело, Жана Гійє, Марка-Франсуа Лакана. Переклад з французької Вл.Софрона Мудрого, ЧСВВ. Видання третє. – Жовква: Місіонер, 2014. – 992 с.
272. Смирнов Б. А., Долгополова Е. В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. – [2 изд. испр., доп.]. – Х. : Изд-во Гумантарный Центр, 2007. – 292 с.
273. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: От деятельности к личности / С. Д. Смирнов. – М., 2001. – 304 с.
274. Снігур Л. А. Окремі філософські основи та психологічні механізми успішності АТО: [Електронний ресурс] / Л. А. Снігур <http://cacds.org.ua/ru/comments/557>.
275. Снігур Л. А. Психологія для військовослужбовців: Навчальний посібник для курсантів і студентів вищих військових навчальних закладів / авт. кол-в: М. П. Вернодубов, О. А. Осіпова, О. Ю. Булгакова, А. М. Бузід, М. Б. Коробіцина // Л. А. Снігур, А. М. Дончак – Одеса : «ОНПУ», 2012. – 212 с.
276. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості. Монографія. – Одеса: СВД Черкасов, 2004 – 332 с.
277. Современный словарь иностранных слов: около 20 000 слов. – М.: Рус.яз, 1993.–720 с.
278. Сопілко Н. В. Особливості подолання психологічних бар'єрів у студентів у процесі навчання / Н. В. Сопілко: дис. ... психол. наук. Спеціальність 19.00.07 – «Педагогічна та вікова психологія». – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2008. – 19 с.
279. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин –М., 1972.– 303с.
280. Справочник по инженерной психологии / Под ред. Б.Ф. Ломова. – М. :

- Машиностроение, 1982. – 368 с.
281. Стадник В. А. Розвиток механізмів особистісної корекції емоційної напруженості при діяльності в умовах надзвичайної ситуації (на прикладі спортивної діяльності): автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.03 / В. А. Стадник; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 19 с.
282. Столяренко А. М. Экстремальная психопедагогика / А.М. Столяренко // Уч. пособие для вузов. – Москва: ЮНИТИ – ДАНА, 2002. – 607 с.
283. Стреляу Я. Роль темперамента в психическом развитии / Я. Стреляу. – М. : Прогресс, 1982. – 231с.
284. Суини Р. Управление стрессом высококвалифицированных спортсменов / Р. Суини // Спортивная психология в трудах зарубежных специалистов. М.: Советский спорт, 2005. – С. 35–45.
285. Татенко В. А. Субъект психической активности / В. А.Татенко: дис... докт. психол. наук. : Інститут психології імені Г.С. Костюка, К.1997. – 420 с.
286. Тимченко А. В. Психологические аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции / А. В. Тимченко. – Харьков, 1997. – 184 с.
287. Тімченко О. В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ / О. В.Тімченко: авт. дис... докт. психол. наук: 19.00.06. – Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2003. – 32 с.
288. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості: [навч. посіб.] / Т. М. Титаренко. — К.: Марич, 2009. — 232 с.
289. Томчук М. І. Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності / М. І. Томчук // Психологія і суспільство. – 2010. – №4. – С.65 – 69.
290. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені І. Франка, 2014. – 416с.

291. Троц А. С. Динаміка самовдосконалення майбутнього офіцера у вищому військовому навчальному заклад / А. С. Троц: автореф дис.. канд. психол. наук: 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія». – Одеса, 2003. – 19 с.
292. Трубачова С. Є. Умови реалізації компетентнісного підходу в навчальному процесі / С. Є.Трубачова // Компетентнісний підхід у сучасній освіті:світовий досвід та українські перспективи. – К.: «К.І.С.», 2004. – С.53–56
293. Умаров М. Б. Особенности психологической подготовки стрелка / М. Б. Умаров. — М.: Физкультура и спорт, 1960. – 77 с.
294. Управление адаптацией молодежи и военнослужащих к службе в армии: методическое пособие/ Ред. Бондаренко М. Г. Авт. Осипов В. Б., Вернодубов М. П. – Одесса, 1995. – 206 с.
295. Успішність // Найповніший тлумачний словник української мови, 2010–2012 : [Електрон ресурс]: <http://eslovnyk.com>
296. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання / К. Д.Ушинський – К.: Наука, 2000.–324с.
297. Українська психологічна термінологія: словник–довідник. За ред. Л. А. Чепи. — К.: ДП."Інформаційно–аналітичне агентство", 2010. — 302 с.
298. Фельденкрайз М. Осознание через движение: 12 практических уроков / М. Фельденкрайз. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2007. – 244 с.
299. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА–М, 1997. – 574 с.
300. Формирование учебной деятельности студентов / В. Я. Ляудис, Х. Вариске, И. И. Ильясов. Под. общ. Ред. В. Я. Ляудис. – М.,1989. – 239 с.
301. Фролова И. В. Управление тренировочным процессом спортсменов–

- стрелков с использованием современных технических средств обучения / И. В. Фролова: дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04. – Хабаровск, 2004. – 152 с.
302. Фресс П. Экспериментальная психология / Ред. сост. П. Фресс, Ж.Пиаже. М.: Прогресс, 1975. С. 133 – 142
http://flogiston.ru/library/paul_fress
303. Фурман А. В. Влияние особенностей проблемной ситуации на развитие мышления учащихся / А. В. Фурман // Вопросы психологии. – 1985. – № 2. – С. 18–21.
304. Фурман А. В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива / А. В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – № 4. – С. 18 – 36.
305. Фурман А. В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект / А. В.Фурман: Монографія. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.
306. Фурман А. В., Ковальова Т. Є. Категоріальна матриця взаємозв'язку образів об'єктивної реальності і психологічних чинників самоактуалізації дорослого /А. В. Фурман, Т. Є. Ковальова // Психологія і суспільство. – 2011. – №4. – С.42–54.
307. Фурман А. В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії / А. В. Фурман // Психологія і суспільство 2013. – № 3 – С. 72.
308. Ханин Ю. Л. Психология общения в спорте / Ю.Л. Ханин. – М.: Физкультура и спорт, 1980. – 208 с.
309. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. В 2 т. – М.: Педагогика, 1996. – 423 с.
310. Хромова А. С. Особенности и развитие эмоциональной устойчивости будущих работников правоохранительных органов в процессе обучения / А.С. Хромова: автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология». – Иркут. гос. пед. ун–т. –

- Иркутск, 2008. – 22 с.
311. Цзен Н. В. Психотренинг: игры и упражнения: учебн. пособ / Н. В. Цзен, Ю. В. Пахомов. – М., Физкультура и спорт. 1988. – С.24 – 78.
312. Цзен Н. В. Психотехнические игры в спорте / Н. В. Цзен, Ю. В. Пахомов. М.: Физкультура и спорт, 1985. – 160с.
313. Цицишвили И. З. Специальная физическая подготовка высококвалифицированных стрелков-пулевиков / И. З. Цицишвили: автореф. дис. ... канд. пед. наук; Грузинский гос. ин-т физ. культуры. — Тбилиси, 1990. – 28 с.
314. Чебыкин А. Я. Особенности эмоциональной устойчивости спортсменов и психологические средства ее формирования / А. Я. Чебыкин: автореф. дис... канд. псих. наук. – М., 1979. – 24 с.
315. Чебыкин А. Я. Проблема эмоциональной устойчивости / А. Я. Чебыкин: Южноукраинский педагогический ун-т имени К. Д. Ушинського. – Одесса, 1995. – 195 с.
316. Чебикін О. Я. Становлення емоційної зрілості особистості: [монографія] / О. Я.Чебикін, І. Г. Павлова. – Одеса: СВД Черкасов, 2009. – 230
317. Чебыкин А. Я., Аболин Л. М. Исследование эмоциональной устойчивости и психологические средства ее формирования у спортсменов / А. Я. Чебыкин, Л. М. Аболин // Психологический журнал. – М.: 1984. – №4. – С. 83 – 90.
318. Черникова О. А. Эмоции и их значение в спортивной деятельности / О. А. Черникова: дис...докт. псих. наук. – М., 1970. – 533 с.
319. Чернобровкіна В. А. Мотиваційно-потребові та ціннісні передумови прагнення особистості до успіху [Електронний ресурс] / В. А. Чернобровкіна // Міжнародна науково-практична конференція: «Успішність особистості: потенціал та обмеження»

http://www.psychscience.com.ua/department/oklad.php?mova=ua&scho=_ua/knopki/konfer-2010/index.php

320. Чернова Л. П. Вплив екстремальних ситуацій на психологічну стійкість людини в процесі професійної діяльності / Л. П. Чернова // Нові технології навчання: Наук.-метод. зб. – [Ред. кол. : Б.І. Холод (головний редактор), О. Я. Савченко, О. І. Ляшенко, А. М. Федяєва та ін.]. – К.: НМЦВО, 2000. – Вип. 27. – С. 44 – 50.
321. Черножук Ю. Г. Індивідуальні відмінності емоційності у співвідношенні з особливостями інтелекту / Ю. Г. Черножук: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»; Південно-український державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського. – Одеса, 2006. – 151 с.
322. Черножук Ю. Г. Соотношение эмоциональности с некоторыми особенностями интеллекта (факторный анализ) / Ю.Г. Черножук // Психологія на перетині тисячоліть: Зб. науков. праць учасн. П'ятих Костюківських читань. – К. : Гнозис, 1998. – С. 496 – 501.
323. Чміль М. О. Формування психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до застосування табельної вогнепальної зброї / М. О. Чміль: автореф. дис...канд. психол. наук: спец. 19.00.06. – «Юридична психологія». – Харків – 2007. – 19 с.
324. Чудновский В. Э. Нравственная устойчивость личности: психологическое исследование. – М.: Педагогика, 1981. – 208 с.
325. Чхаидзе Л. В. Об управлении движениями человека / Л. В. Чхаидзе. – М.:, 1979. – 135 с.
326. Шадриков В. Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков. – М.: Наука, 1982. – 185 с.
327. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека: Уч.пособие, 2-ое изд., перераб. И доп. – М.: Логос, 1996. – 320 с.
328. Шайхтдинов Р. З. Исследование волевых усилий в связи с

- особенностями преодоления трудностей / Р. З. Шайхтдинов: дис... канд. психол. наук: 19.00.05. – Тбилиси, 1979. – 176 с.
329. Шандрук С. К. Психологічні засади розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів / С. К. Шандрук: дис. ... докт. психол. наук.: спец. 19.00.07, – 2016 – 458 с.
330. Шендеровський В. А. «Ні, я українець!» – К. Ушинський // Нехай не гасне світ науки. Книга перша. – Київ : ВД «Простір», 2009. – 416 с.
331. Шестопалова Е. В. Методика обучения стрельбе из пистолета с использованием тренажера «СКАТТ» / Е. В. Шестопалова // Учебно-методическое пособие / МВД Российской федерции. – М.: Московский университет МВД России, 2007. – 97 с.
332. Шорохова Е. В. Проблемы сознания в философии и естествознании; Биологическое и социальное в развитии человека / Е. В.Шорохова. – М.: Наука, 1975. – 243с.
333. Шпак М. П. Физическая и психологическая подготовка стрелка-спортсмена / М. П. Шпак. М.: Изд-во ДОСААФ, 1979. – 72 с.
334. Щипин А. И. Огневая подготовка в органах внутренних дел / А. И. Щипин: учебно-методическое пособие – М.:, 2006. – 238с.
335. Юрьев А. А. Пулевая спортивная стрельба / А. А. Юрьев – М.: Физкультура и спорт, 1973. – 3-е. – 427с.
336. Ягупов В. Військова психологія / В. Ягупов: Підручник. — Київ: Тандем, 2004. — 656 с. — Бібліогр.: с. 623–627
337. Ягупов В. В. Морально-психологічне забезпечення / В. В. Ягупов: Курс лекцій. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 250 с.
338. Якиманська І. С. Розробка технологій особистісно орієнтованого навчання / І. С. Якиманська // Питання психології. – 1995. – № 2. – С. 31–54.
339. Якунин В. А. Педагогическая психология / В. А. Якунин.: учеб.

- посobie – СПб. : Михайлов, 2000. – 2. изд. – 348 с.
340. Ямницький В. М. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент / В. М. Ямницький: монографія. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2006. – 362 с
341. Andersson G. Vor Starten International shooting sport / G. Andersson. — 1970. – Ms2. – P P. 21–23.
342. Biggs A. T., Cain M. S., Mitroff S. R. Cognitive Training Can Reduce Civilian Casualties in a Simulated Shooting Environment / Biggs A. T., Cain M. S., Mitroff S. R. // Psychological Science August 2015, U.S. Army Natick Soldier Research, Development, & Engineering Center, Natick, Massachusetts: 2015. – pp. 1164–1176.
343. Botterill C., Brown M. Emotion and perspective in sport / C. Botterill, M. Brown // International Journal of Sport Psychology, Issue: 2002. – pp.33, 38–60.
344. Drew Tracy. Psychological Factors after Officer–Involved Shootings: Addressing Officer needs and Agency Responsibilities /Trompetter P. S, Corey D. M., Schmidt W. W., esq // The police chief , vol. LXXVIII, no. 1, January 2011, pp.28–33.
345. Kodym, M. Phycnoologicne medisko sporovnich tallenty / M. Kodym // In Metodichy dopis uv estv. 1967. – N 7. – P.22–25
346. Laidlaw, A. Space– Age Shooting / A. Laidlaw // Popular menhanics. 1983. –December. – P. 81–82; 128–129.
347. Pulem B. Successful shooting / B. Pulem, F.T. Hanenkrat. –Washington, 1981. 128 p.
348. Jones G. More than just a game: Research developments and issues in competitive anxiety in sport / G. Jones // British Journal of Psychology, pp. 449–478,1995
349. Robazza C. Emotion in sport: an IZOF perspective / Robazza Claudio // Literature Reviews in Sport Psychology Editors: S. Hanton and S. D.

- Mellalieu. University of Padova, Italy, Nova Science Publishers, pp.127–158, 2006.
350. Strategies for building self– efficacy in sport: a comparative analysis of Australian and American coaches / R. Weinberg, R. Grov, A. Jackson // The sport psychologist. 1992. – V.6. – P. 3–13.177
351. Fairbanks, W.. The wellness programs a key to optimal training(US Shooting team Physician) / W. Fairbanks // UIT. – 1992. – N 4. – P.24.
352. Frank M. A. Self–Efficacy: The Key to Success in Sports / Monica A. Frank Ph.D // Excel At Life , St. Louis, Missouri, 2015.

ДОДАТОК А ЗАПОВНЕНИЙ БЛАНК ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДБОРУ

КАРТКА ПСИХОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ

Класань Назарко Назарович Тимашівський

20.11.1993

(Дата народження)

1. БОО „АДАПТИВНІСТЬ-200“

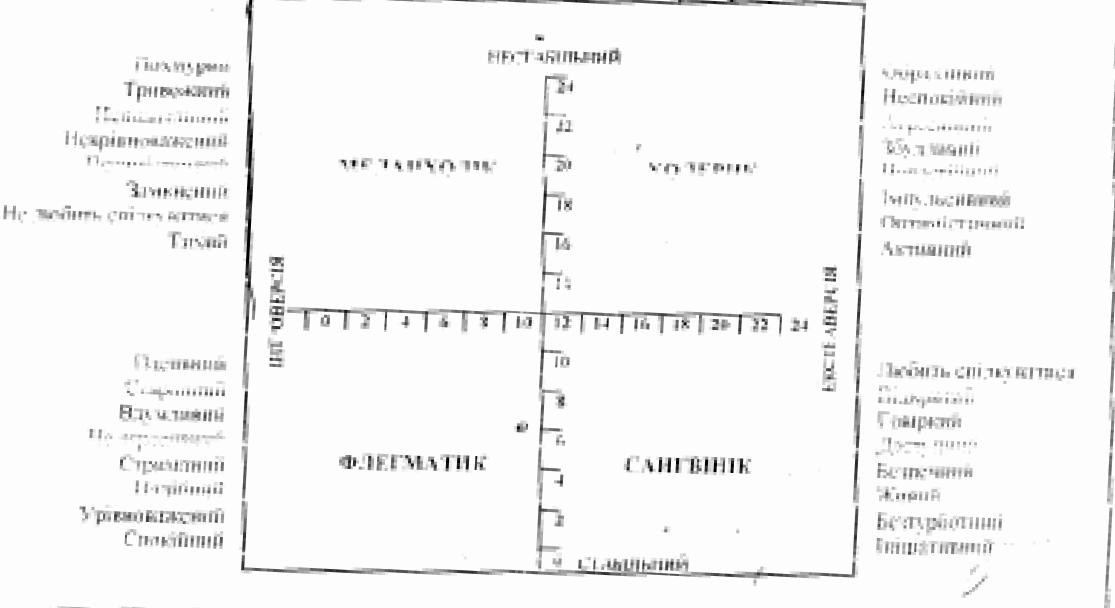
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	5 50 53 37 62 3 3 61 52
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	
101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	
121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	
141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	
161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	
181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	

2. СІС Г. АЙЗЕНКА

<table border="1" style="width: 100%; text-align: center;"> <tr> <td>1</td><td>0</td><td>0</td><td>0</td><td>0</td><td>2</td><td>0</td><td>0</td><td>0</td><td>0</td> </tr> <tr> <td>0</td><td>0</td><td>2</td><td>0</td><td>0</td><td>1</td><td>0</td><td>0</td><td>0</td><td>0</td> </tr> <tr> <td>2</td><td>2</td><td>0</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td><td>0</td><td>2</td><td>2</td><td>2</td> </tr> <tr> <td>0</td><td>0</td><td>2</td><td>0</td><td>0</td><td>0</td><td>0</td><td>2</td><td>0</td><td>0</td> </tr> </table>	1	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	0	0	2	2	0	2	2	2	0	2	2	2	0	0	2	0	0	0	0	2	0	0	Випускові: № 3 К № 3 В № 16 С № 6 К
1	0	0	0	0	2	0	0	0	0																																
0	0	2	0	0	1	0	0	0	0																																
2	2	0	2	2	2	0	2	2	2																																
0	0	2	0	0	0	0	2	0	0																																

3. МЕТОДИКА Г. АЙЗЕНКА ЕМ

+	-	+	-	+	+	-	+	-	-	-	-	+	+	-	+	+	+	+	+
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
+	-	-	+	+	-	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

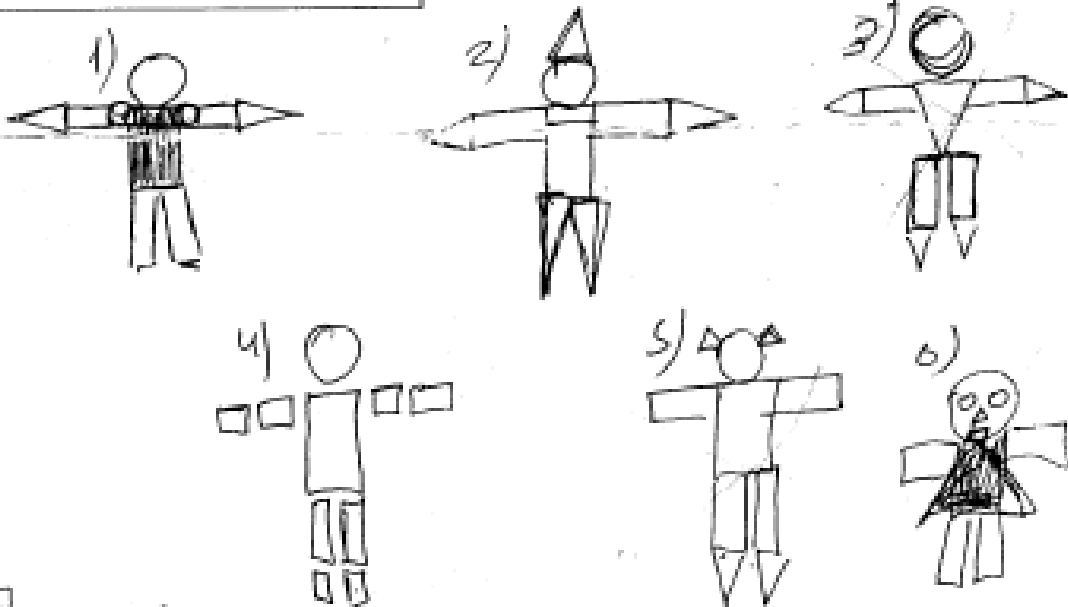
2. ТВІР-ПРОЄКТ НА ТЕМУ:

Чому я виступивши вищею військового нормального тікельд?

Хочу захищати Таткивину! Важко, що кожній
достойний себе колові будувати в армію. Сумний
своїй Таткивину - це дуже престижно. Потім
я, щоб добитися кар'єрного росту у війні, мені
потрапляється вистри-шми в армії. З рачителів
був у війні військово-мужову і з селом
зупинив в котів стати військовою, мені
потрапляється есерим, порадок та навчальні, сля
Мені потрібні гроші про службу й життям в військовик...

Мені сподобалося КНБ. Добре ставлення
командирів, та їхня навчальність, та відмовляю-
ність до професії. Тодішній період, як
нас навчали військової справи в домі.
Мені дуже подобалося. З перших років мені
починають давати великі завдання...

3. Використайте частину листів в геометричній формі

1 2 3 4 5 6

Вісник 2

ВІСНОВКИ

Ім'я:

Дата:

ДОДАТОК Б
ПИТАННЯ
ДЛЯ ЕКСПЕРТНОЇ ОЦІНКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ
НАВЧАННЯ КУЛЬОВІЙ СТРІЛЬБИ КУРСАНТІВ

Інструкція:

Оцініть кожну запропоновану характеристику прояву ефективності при виконанні курсантом вправ зі стрільби за 10 бальною шкалою, де 1- показник майже не виражений, а 10 – проявляється в найбільшій мірі;
відмітьте особливості поведінки.

(Прізвище курсанта, навчальна група)

1.Впевненість у собі при виконанні вправ зі стрільби
(невпевнена поведінка /впевнена поведінка)

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

2.Рівень емоційного напруження
(надмірний/ оптимальний)

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

3.Здатність до емоційно - вольової саморегуляції

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

4.Компетентність в ситуаціях стрільби
(низький рівень/ високий рівень)

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

5.Відношення до виконання вправ зі стрільб
(безвідповідальне /відповідальне)

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

6.Рівень задоволеності стрільбою
(невдоволеність/ задоволення)

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

*Продовж. дод. Б***7. Спрямованість курсанта****7.1. Військово-професійна**

(невиражена військово-професійна спрямованість/виражена військово-професійна спрямованість)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

7.2. Громадянська

(невиражена громадянська спрямованість/виражена громадянська спрямованість)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

8. Дисциплінованість

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

9. Витримка

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

10. Організованість

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

11. Цілеспрямованість

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

12. Навіюваність

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

13. Самостійність

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

14. Негативізм

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

15. Наполегливість

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

16. Здатність до вироблення плану дій з удосконалення стрільби

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

Оберіть вислів чи надайте свій: «Освоєння стрільби з пістолета Макарова...

а) не впливає на якість стрільби з інших видів зброї;

б) покращує якість стрільби з інших видів зброї;

в) інший варіант _____

ДОДАТОК В

АНКЕТА

для оцінки ефективності навчання у кульовій стрільбі

Інструкція:

Оцініть кожну запропоновану характеристику прояву ефективності при виконанні вправ зі стрільби за 10 бальною шкалою, де 1- показник майже не виражений, а 10 – проявляється в найбільшій мірі;

відмітьте особливості поведінки.

(Прізвище, навчальна група)

1. Оцініть свій рівень задоволеності стрільбою

- а) задоволений;
- б) не завжди задоволений;
- в) не задоволений.

2. Оцініть, наскільки в ситуації стрільби у Вас виражені наступні якості за 10-ти бальною шкалою:

Здатність до аналізу планування дій

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

Бажання діяти навпаки

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

Дисциплінованість

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

Витримка

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

Організованість

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

Цілеспрямованість

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

Навіюваність

1   2   3   4   5   6   7   8   9   10

Самостійність

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

Негативізм

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

Наполегливість

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

Здатність до вироблення плану дій з удосконалення стрільби

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

3. Чи доводиться Вам докладати зусилля для досягнення результатів у стрільбі?

- а) постійно працюю над собою незалежно від бажання;
- б) я можу докласти зусилля для досягнення ефективних результатів у стрільбі, якщо це необхідно;
- в) не можу себе змусити;
- д) в інших дисциплінах я можу докласти зусиль для досягнення високих результатів, якщо у цьому є необхідність, але стрільба мене мало цікавить;

4. Оцініть рівень своєї підготовленості з кульової стрільби

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

5. Оцініть рівень підготовленості в кульовій стрільбі Вашого взводу

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

6. Оцініть рівень підготовленості в кульовій стрільбі командира Вашої групи?

7. Чи виникає у Вас відчуття незадоволеності через Ваші невдачі в стрільбі в порівнянні з товаришами?

- а) так, завдяки тому, що _____

б) ні, завдяки тому, що _____

8. Наскільки Вас турбує оцінка товаришами Ваших результатів у стрільбі?

- а) намагаюся стріляти краще інших, задати «тон» в групі;
- б) при удосконаленні стрільби орієнтуюсь на власний кращий результат відносно незалежно від групи;
- в) намагаюся показати результати в стрільбі не нижчі від очікувань групи;
- г) все роблю для того, щоб виправдати очікування колективу стосовно результатів стрільби;
- д) байдуже ставлюся до оцінки товаришами моїх результатів у стрільбі.